КРАЉЕВИНА СРБИЈА

Milićević
Kraljevina Srbija /

КРАЉЕВИНА СРБИЈА

Ђ

НОВИ КРАЈЕВИ

ГЕОГРАФИЈА — ОРОГРАФИЈА — ХИДРОГРАФИЈА — ТОПОГРАФИЈА — АРКЕОЛОГИЈА — ИСТОРИЈА — ЕТНОГРАФИЈА СТАТИСТИКА — ПРОСВЕТА — КУЛТУРА — УПРАВА

НАПИСАО

М. Ђ. МИЛИЋЕВИЋ

У БЕОГРАДУ

ШТАМПА И ИЗДАЊЕ КР.-СРП. ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ

1884

Молю хотєштихь по мнѣ бити — нєдоконьчаньнаꙗ мною испльнитє!

Свети Сава (Гласник XI, 190)

Вама, који се именима не именујете, него се бројевима бројите;

Вама, којима не̏зна̑н засебних имéна̑ украђује спомену личну пошту потомака, али га и шти̑ти од жалаца зависти, обичне другарице свих малених душа;

Вама, који немадосте кад причати својих мука и својега јунаштва, а доспесте припремити нама живима богату жетву за приче и описе;

Вама, који не доживесте радости гледати тековину отаџбине, плаћену вашом крвљу, а имадосте славу положити за њу главе своје;

Вама, који своју љубав према отаџбини својом крвљу записасте, а никакве награде не сачекасте;

Вама, који покајасте Ћеле-Кулу, и стадосте напоредо с друговима Синђелићевим;

Вама, осветници Видова Дана, који још не допресте до гроба Обилићева, али костима својим прокрчисте најпоузданије путе на Косово;

Вама, јуначки хртници српскога васкрса, чија гробља бележе *други одморак* српске државне обнове;

Вама, незнанима, који *мртви* подсећате *живе* да у три пута Бог помаже;

Вама, који узесте на се смрт, да другима остане живот;

Вама, који умресте незнани, да кроз векове живе знани и срећни — синови и унуци ваши;

Вама, јато соколова, који се не знате сваки по свом малом личном имену, али који ћете се до века славити крупним општим именом:

Пали за отаџбину

Вама, да осветли вашу славу и нашу тековину, ужиже ову подушну свећу

Захвални

М. Ђ. Милићевић

ПРЕДГОВОР

Незнано — непитано; знано — вољено

У пролеће, године 1876, штампао сам књигу која се зове *Кнежевина Србија*.

У тој књизи ондашња је Србија раздељена на пет великих делова.

Делови ти јесу:

А. Шумадија.

Б. Мачва.

В. Рујно, Стари Влах, и Рашка.

Г. Тимочка Крајина, и

Д. Браничево.

Сваки овај велики део има више мањих делова, или окру̑га̑. И сваки овај мањи округ за се описан је што се могло потпуније.

Од онога доба, у балканским земљама догодили су се велики догађаји. Сама наша отаџбина водила је два крвава рата против турске царевине.

Први рат је почела 20 јуна, а свршила га 17 октобра 1876.

Други рат је објавила 1 декембра 1877, а завршила га 22 јануара 1878.

Први рат бејаше злокобан... несрећан.........

Други рат беше напредан, срећан.

Као што је рекао врховни командант српске војске, ни овај други рат, ма да је био срећан, није још осветио Косова; али нас је примакао ближе к њему; донео је Србији

независност, и уређао је са четири нова округа: *нишким пиротским*, *врањским*, и *топличким*.

За те напретке дужни смо захвалити на првом месту

Његовом Величанству Краљу Милану

који се је не само одважно ставио на службу вековној идеји водиљи српскога народа, не гледајући на безбројне препреке и тегобе, него је још, у склапању ратнога плана, својим стратегијским даром, највише учинио да српска војска, у овом рату, однесе победу. Јер

Његово је — што су наше трупе одмах у почетку рата потегле к Балкану и к Пироту, те тако добиле спону с војском савезничком (руском);

Његово је — што се Ниш отимао преко Горице, откуд су се Турци најмање бојали;

Његово је — што је војска наша, по освојењу Ниша, пошла на Косово у три колоне: десна долином топличком и, даље, лапском; лева долином моравском, а средња долином јабланичком, држећи спону међу двема првима, и потискујући и сама непријатеља.

У кратко: Његова је, у овом рату, сва сјајна стратегијска радња.

За то Њему дугују захвалност сва родољубива српска срца.

Хвала припада и нижим командантима, који су тактичком вештином, брзином, и чврстином извршивали оно што је процртавао врховни командант.

Најпосле, историк мора хвалом поменути: послушност, издржљивост, и јунаштво свију војникâ, који, вршећи тако похвално своју војничку дужност, примакоше ближе Косову осветну заставу своје отаџбине.

Да бисмо боље памтили места, заливена откупном крвљу; да бисмо више поштовали борце; и да бисмо достојније славили јунаке и мученике, стављамо овде:

КРАТКИ ПРЕГЛЕД СВИХ БОЈЕВА У ДРУГОМ РАТУ

Време боја	Место боја	ПОГИНУЛО	НЕСТАЛО	РАЊЕНО	СВЕГА	ПОСЛЕДАК БОЈА	Команданти
7 Декембар 1877	Свети Никола	4	—	12	16	добар	Глиша Фрањић
5 Декембар 1877	Бабина Глава	1	—	—	1	добар	Ђ. Хрватовић
12 Декембар 1877	Бела Паланка	8	—	42	50	добар	Јев. Марковић и Ђ. Хрватовић
12 13, 14 и 15 Декембар 1877	Пирот Нишор, Суводол	109	—	580	689	добар	Ј. Белимарковић и Ђ. Хрватовић
24 Декембар 1877	Власотинци	12	—	9	21	добар	Јов. Поповић
25 Декембар 1877 и	Соколовица, код Новог Пазара	1	—	6	7	добар	Милош Милоје-вић професор.
1 Јануар 1878		34	31	33	98	добар	
26 Декембар 1877	Планиница (Белоградчик)	1	2	5	8	добар	Ст. Здравковић
3 до 28 Дек. 1877	Ниш и околина	110	—	791	901	добар	Белимарковић, Бучовић, Љ.Ивановић
8 Јануар 1878	Токија (Пус. Река)		—	3	3	добар	Љуба Ивановић
8 и 9 Јануар 1878	Копаштица и Грдилица	54	—	242	296	добар	Нићифор Јовановић
18 и 19 Јан. 1878	Врања и околина	122	—	228	350	добар	Јов. Белимарковић
19 Јануар 1878	Шајковац (у Лабу)	4	—	3	7	добар	Лазар Јовановић
20 Јануар 1878	Шајковац (у Лабу)	19	—	39	58	добар	Лазар Јовановић
21 Јануар 1878	Маћидомци	5	—	32	37	добар	исти
	Свега	484	33	2025	2542		
12 Декембар 1877	Куршумлија	15	—	37	52	добар	Стован Бинички
22 Декембар 1877	» и Самоков	7	3	10	20		исти
25 и 26 Дек. 1877	» »	1	—	12	13	добар	исти
31 Декембар 1877	» Самоков	14	11	41	66		Милојко Лешјанин
11 Јануар 1878	» Самоков и Соко » (планина)	12	2	19	33		исти
16 Јануар 1878	» » »	5	3	39	47		исти
17 Јануар 1878	» »	13	49	57	119		исти
18 Јануар 1878	» и село Механа	10	17	—	27		Стеван Бинички
19 Јануар 1878	» Самоков	49	25	317	391		Милојко Лешјанин
22 Јануар 1878	» »	42	14	342	398		исти
	Свега········	168	124	874	1166		
С оним горњим бројевима излази····		652	157	2899	3708		
Умрло у болницама······ ··· ·····					1534		
Нестало (не зна се куда) добровољаца		—	—	—	168		
Цео губитак ······················			—	—	5410	људи	
Без рањеника пак који су остали живи							
Целокупан је губитак············		—	—	—	**2511**	**људи**	

Слава онима који својом смрћу купују живот другима!

И жеља ме је вукла, и дужност ми је била, да нове крајеве размотрим и проучим, како бих могао и њих описати, бар онако како су описани окрузи у *Кнежевини Србији.*

За то сам се користио сваком службеном приликом, која би ме одвела у нове округе, те сам оно слободног времена, што би ми претицало преко службених послова, трошио на збирање грађе, на записивање свега што може бити од користи при опису једнога предела.

Осем службених прилика, ја сам и са̂м, од своје воље, пропутовао уз дуж и по преко нове крајеве наше.

На тај начин, имао сам радости пети се на Мицур, Вражу Главу, Копрен, Сто, Чемерник, Власину, Стрешер, Црне Врхове, Патарицу, и тако разгледати у целом и на по се нову тековину наше отаџбине.

На сваком свом путу, а и иначе, збирао сам грађу за спис који поштовани читалац сад већ има у рукама.

Извештаје истори̂ске пак о догађајима у окрузима нишком и пиротском црпао сам из изворâ са свим поузданих.

Осећам врло милу дужност да се топлом захвалношћу одужим свим пријатељима и познаницима који су ми помагали у збирању грађе за овај спис. Без њиховог топлог одзива, ја не бих могао неке делове ове књиге представити оваке каки су сада.

Хвала им свима и свакоме!

Особиту захвалност дугујем своме пријатељу *Ђенералу Кости С. Протићу,* који се је на свако моје питање одзивао свакад и радо и брзо: онако како доликује и пишчеву личном пријатељу, и просвећеноме поштоваоцу књиге и науке. Његова љубазност није се ни ту уставила. Он је, на моју молбу, израдио карту која је уз ову књигу; и чак ми је у коректури пријатељски помагао, само да би мени смањио труд, и да би књизи убрзао довршетак.

Хвала му велика за то!

Хвала *Г-ђи Кати Бадемлићки*, *Г-ђи Персиди Лешчинској*, *Г-ђици Јелки Јеленићевој*, и *Г-ђици Милеви Милутиновићевој*, које су ми помагале у збирању народних песама. Без њихове пријатељске и разборите помоћи, велики део тих народних умотворина не би могао ући у *Краљевину Србију*.

Велика хвала и *г. Богољубу Јовановићу*, вредноме нашем статистичару, који ми је љубазно помогао у срећивању статистичког дела.

Нови Крајеви су део наше отаџбине; по томе и опис нова четири округа даљи је део књиге *Кнежевине Србије*. А како је, међу тим, наша отаџбина постала *Краљевина*: то сам ја, према новом имену, и овај свој спис назвао овако:

КРАЉЕВИНА СРБИЈА

Ђ

НОВИ КРАЈЕВИ

Књизи на крају регистар је од именâ местâ, рекâ, брдâ, и лицâ која се у спису помињу.

Најпосле је карта *Новиx Крајева*, која ће читаоцу на много места облакшати оно што чита у књизи.

Кад је изишла *Кнежевина Србија*, многи су ми читаоци говорили да би им било наручније служити се књигом, кад би се могао одвојити округ од округа, и сваки за се везати.

За то сам сада ова четири округâ штампао с толиком размачицом између једног и другог, да се сваки округ може везати за се.

Према томе и регистри су удешени за сваки округ на по се.

Незнано — нештано; знано — вољено!

М. Ђ. Милићевић

ОПШТИ СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

НОВИХ КРАЈЕВА

Редни број	Окрузи	Број срезова	Број насељ. места				Број становника		
			вароши	варошица	села и зас.	свега	мушких	женских	свега
1	нишки	4	1	2	270	273	59.0367	56.854	115.890
2	пиротски	4	1	1	169	171	39.151	37.741	76.892
3	врањски	3	1	—	179	180	33.238	31.606	64.844
4	топлички	4	1	1	486	488	22.021	19.993	42.014
	Свега	15	4	4	1104	1112	153.446	146.194	299.640

При поређењу насељених места с простором на ком су, излази да је

1

у округу	варош и варошица била	село или заселак било	насељено место у опште било
	на квадратних километара		
нишком	894	9.9	9.9
пиротском	1.399	16.0	15.8
врањском	1.915	10.7	10.6
топличком	1.840	7.6	7.5
у опште	1.372	9.9	9.9

На једном квадратном километру било је

у округу	становника
нишком	43
врањском	34
пиротском	29
топличком	11
у опште	27

Кад број насељених места поредимо са становништвом, онда на-

лазимо, да у средњу руку долази на једно насељено место

у округу:		
нишком	425	становника
пиротском	450	„
врањском	360	„
топличком	86	„
у опште	269	„

Интересни су подаци о броју варошана и сељака у Новим Крајевима. По попису од 1879. године, било је

у округу:	варошана	селима	проценат варошана
нишком	25.215	90.675	21.8
пиротском . . .	9.120	67.772	11.9
врањском . . .	8.291	56.553	12.8
топличком . . .	2.780	39.234	6.6
свега . . .	45.406	254.234	15.2

Такође интересни су подаци о полној размери у варошана и у сељака.

На сто мушких било је женских

у округу:	по варошима	по селима	у опште
нишком	95	97	96
пиротском	93	97	96
врањском	91	96	95
топличком	81	92	91
у опште	93	96	95

У Новим Крајевима има доста Турака и нешто Јевреја. Тако нађено је пописом од 1879. године

у округу:	Турака	Јевреја	Свега
нишком . . .	2.445	1.076	3.521
пиротском . . .	824	360	1.184
врањском . . .	2.251	—	2.251
топличком . .	1.047	7	1.054
свега . .	6.567	1.443	8.010

Од овог броја било је по варошима 4.704, а по селима 3.306 или 41.37 процената. Посебице пак било је

у округу:	Турака		Јевреја
	варошана	сељака	варошана
нишком	2.019	426	1.076
пиротском	692	132	360
врањском	437	1.814	—
топличком	113	934	7
свега	3.261	3.306	1.443

Кад поредимо становнике Турке и Јевреје с целим становништвом, онда видимо да је проценат њихов износио

у округу:	
врањском	3.47
нишко	3.04
топличком	2.51
пиротском	1.54
у опште	2.67

Проценат Турака и Јевреја износио је

у округу:	по варошима	по селима
нишком	12.27	0.47
пиротском	11.53	0.19
врањском	5.27	3.21
топличком	4.32	2.38
у опште	10.36	1.30

По себи се разуме, да у новим крајевима није велики број храмова где се народ стиче на богомољу, јер су Турци бранили народу да таке зграде подиже.

У 1883. години било је

у округу:	манастира	цркава	капела	црквишта	свега
нишком	5	40	—	1	46
пиротском	4	39	5	—	48
врањском	3	32	—	—	35

топличком . .	—	6	—	4	10
свега . . .	12	117	5	5	139

Школа је било 1883. године

у округу:	средњих	основних	свега
нишком	3	27	30
пиротском	1	23	24
врањском	1	11	12
топличком	—	11	11
свега	5	72	77

Према томе долазила је једна

у округу:	богомоља	школа
	на квадратних	километара
нишком	58	89
пиротском	56	112
врањском	55	160
топличком	368	334
у опште	79	142

Кад богомоље и школе поредимо с бројем становника, онда налазимо да је долазила једна

у округу:	богомоља	школа
	на становника	
нишком	2.519	3.863
пиротском	1.602	3.204
врањском	1.853	5.404
топличком	4.200	3.819
у опште	2.156	3.895

Округ пиротски има релативно највише богомоља и школа. Најмање богомоља наспрам других има у округу топличком; најмање школа — у округу врањском.

Кад поделимо основне школе на варошке и сеоске, и на мушке и женске, онда имамо овај преглед.

у округу:	Број основних школа			
	варошких	сеоских	мушких	женских
нишком	6	21	24	3
пиротском	4	19	21	2
врањском	2	9	10	1
топличком . . .	3	8	10	1
свега . . .	15	57	65	7

у округу:	Једна основна школа		
	варошка	сеоска	у опште
	долазила је на становника		
нишком	4.203	4.318	4.292
пиротском	2.280	3.567	3.343
врањском	4.146	6.284	5.895
топличком	927	4.904	3.819
свега . . .	3.027	4.460	4.162

Интересна је размера коју добијамо кад ове бројеве међу собом поредимо. Кад бисмо узели да по варошима има једна основна школа на 1000 становника, то би према горњим бројевима долазил по селима једна школа, и то у округу:

нишком	на 1.028	становника
врањском	„ 1.516	„
пиротском	„ 1.565	„
топличком	„ 5.290	„
у опште	„ 1.473	„

Напред смо показали број богомоља у новим крајевима, а сад додајемо да је опслуживало богомоље

у округу:	свештеника	калуђера	свега
нишком	92	3	95
пиротском	63	5	68
врањском	81	—	81
топличком	39	—	39
свега	275	8	283

Напротив радило је у основним школама

ОКРУГА:	УЧИТЕЉА	УЧИТЕЉИЦА	НАСТАВНИКА
нишког	41	19	60
пиротског . . .	28	8	36
врањског . . .	14	7	21
топличког . . .	12	4	16
свега . . .	95	38	133

Кад број свештеника и учитеља поредимо с бројем становника, онда видимо да је долазио

У ОКРУГУ:	ЈЕДАН СВЕШТЕНИК	ЈЕДАН НАСТАВНИК
	НА СТАНОВНИКА	
нишком . . .	1.220	1.932
пиротском . .	1.131	2.136
врањском . . .	801	3.088
топличком . .	1.077	2.626
у опште . . .	1.059	2.253

Кад број наставника поделимо на школе варошке и сеоске онда видимо, да је радило у школама

ОКРУГА	ВАРОШКИМ	СЕОСКИМ
	НАСТАВНИКА	
нишког	39	21
пиротског	17	19
врањског	12	9
топличког	8	8
свега	76	57

Кад ове бројеве поредимо с дотичним становништвом онда добијамо ове размере.

Један наставник школа

У ОКРУГУ:	ВАРОШКИХ	СЕОСКИХ
	долазио је на становника	
нишком	647	4.318
пиротском	536	3.574

врањском	691	6.284
топличком	348	4.904
у опште	597	4.460

Из ових размера види се, да варошани у новим крајевима имају релативно *седам* пута више наставника него сељани.

У свима основним школама

	БИЛО ЈЕ у почетку 1882-83. год.		
округа:	ученика	ученица	ђака
нишког	2.242	519	2.761
пиротског	1.409	183	1.592
врањског	909	95	1.004
топличког	631	70	701
свега	5.191	867	6.058
у варошким школама	2.816	850	3.666
у сеоским школама	2.375	17	2.392

у округу:	НА КРАЈУ ГОДИНЕ		
нишком	2.013	478	2.491
пиротском	1.237	155	1.392
врањском	786	90	876
топличком	515	62	577
свега	4.551	785	5.336
у варошким школама	2.517	770	3.287
у сеоским школама	2.034	15	2.049

у округу:	ОСТАВИЛО ЈЕ ШКОЛУ		
нишком	229	41	270
пиротском	172	28	200
врањском	123	5	128
топличком	116	8	124
свега	640	82	722
у варошким	299	80	379
у сеоским	341	2	343

Каква је била размера ђака, који су школу напустили у течају године, види се из овог прегледа:

округ	Од сто уписаних ученика напустило је школе			Од сто уписаних ученица напустило је школе			Од сто уписаних ђака напустило је школе		
	варошке	сеоске	у опште	варошке	сеоске	у опште	варошке	сеоске	у опште
нишки	7.6	14.1	10.8	7.6	28.6	7.9	7.6	14.2	9.8
пиротски	17 0	8.8	12.2	15.5	—	15.3	16.7	8.8	12.6
врањски	12.4	15.5	13.5	5.8	—	5.8	11.5	15.1	12.8
топлички	7.2	27.3	18.4	11.4	—	11.4	8.0	27.3	17.7
Свега . . .	10.6	14.4	12.3	9.4	11.8	9.5	10.3	14.3	11.9

Кад број ђака поредимо с бројем школа и наставника, онда налазимо да је у почетку школске године долазило ђака

у округу	на 1 школу			на 1 наставника		
	варошку	сеоску	у опште	варошког	сеоског	у опште
нишком	309	40	103	48	43	46
пиротском	203	41	69	48	41	45
врањском	327	39	91	54	39	48
топличком	116	44	64	44	44	44
у опште	244	42	84	48	42	46

Највише ђака било је у једној школи округа нишког, а најмање у топличком округу. Један наставник имао је у средњу руку највише ђака у округу врањском, а најмање опет у топличком округу.

У окрузима: нишком, пиротском и врањском, наставници школа сеоских имали су мање ђака од наставника школа варошких. У топличком само округу размера ђака била је подједнака и у једним и другим школама.

Интересне су размере до којих долазимо при поређењу становника с бројем ђака. Те размере изложене су у овом прегледу.

Округ	Од хиљаде становника								
	мушких			женских			у опште		
	походило је основне школе								
	варошке	сеоске	у опште	варошке	сеоске	у опште	варошке	сеоске	у опште
	ученика			ученица			ђака		
нишки	104	20	38	42	0·2	9	74	10	24
пиротски	134	23	36	41	0·1	5	89	12	21
врањски	130	12	27	22	0·3	3	79	6	15
топлички	182	17	29	56	—	4	126	9	17
Свега	120	18	34	39	0·1	6	81	9	20

Из ових размера види се, да је школовање варошке деце најјаче у топличком и пиротском округу.

Ако узмемо да од 1000 мушких становника, варошана и сељака, походе њих 100 основну школу, онда према горњим размерама има од равног броја женског становништва, у основним школама.

Округа:	варошким	сеоским	у опште
	ученица		
нишког	40	1.	24.
пиротског	31	1.	14.
врањског	17	3.	11.
топличког	31	0.	14.
у опште	33	0.6	18.

Ове размере, одиста мале, биле би још другчије и неповољније, да смо за поређивање ђака с бројем становништва имали о овоме новије податке а не оне од 1879. године.

Не ће бити без интереса ако овој слици просветнога стања на супрот ставимо слику моралности у новим крајевима. Истина подаци

су нам о томе још врло непотпуни; но ипак доста су занимљиви, и обухватају године: 1879. 1880. 1881. и 1882:

у округу:	разбојништва било је 1879.	1880.	1881.	1882.	годишње
нишком	—	—	4	4	2
пиротском	—	2	—	—	0.5
врањском	1	2	4	1	2
топличком	2	2	3	2	2.2
свега	3	6	11	7	6.7

Кад ове бројеве поредимо с бројем становника, онда налазимо, да је долазило једно разбојништво у години

1879	на 99.880	становника
1880	„ 49.940	„
1881	„ 27.240	„
1882	„ 42.806	„
од 1879 – 1882	„ 44.722	„

На сто разбојништва у години 1879. било их је у

1880. години	200
1881. „	367
1882. „	233

у округу:	крађа почињено је 1879.	1880.	1881.	1882.	свега	годишње
нишком	10	20	21	50	101	25.2
пиротском	6	11	3	8	28	7.0
врањском	11	11	11	9	42	10.5
топличком	14	11	8	10	43	10.8
свега.	41	53	43	77	214	53.5
посебице крађа:						
ствари	11	14	15	28	68	17.0
стоке.	17	13	13	14	57	14.2

пића и јестива	2	10	2	11	25	6.3
новаца	11	16	13	24	64	16.0

Од 1879. до 1882. године број крађа увећавао се у округу нишком годишње за 100, у пиротском пак за 8 процената, а смањивао се у топличком округу за 7.2 а у врањском округу за 2 процента годишње.

Крађе ствари, новаца и пића учестале су, а крађа стоке било је 1882. године мање него у 1879.

Кад број крађа поредимо са становништвом, онда видимо, да је од 1879. до 1882. године долазила једна

КРАЂА У ОКРУГУ:	ГОДИШЊЕ		
нишком	на	4.560	„
пиротском	„	10.985	„
врањском	„	6.170	„
топличком	„	3.890	становника
у опште	„	5.600	„

Кад сматрамо крађе по предметима, онда налазимо, да је било релативно највише крађа ствари и новаца (једна на 17.626+18.715 становника), за тим крађа стоке (на 21.100 становника) а најмање крађа пића и јестива (једна у средњу руку на 47.562 становника).

ПАЉЕВИНА И ПОЖАРА БИЛО ЈЕ

У ОКРУГУ:	1879.	1880.	1881.	1882.	СВЕГА	ГОДИШЊЕ
нишком	14	12	17	26	69	17.2
пиротском	3	7	7	22	39	9.8
врањском	9	19	11	47	86	21.5
топличком	15	22	21	20	78	19.5
СВЕГА	41	60	56	115	272	68.0

Од 1879. до 1882. године број паљевина и пожара увећавао се годишње

у округу:			
топличком	за	8.2	процената
нишком	„	21.4	„
врањском	„	105.5	„
пиротском	„	158.2	„
у опште	„	45.0	„

Посебице пак било је од 1879. до 1882. године

	ПАЉЕВИНА		ПОЖАРА	
у округу:	свега	годишње	свега	годишње
нишком	41	10.2	28	7.0
пиротском	31	7.8	8	2.0
врањском	62	15.5	24	6.0
топличком	29	7.2	49	12.2
свега	163	40.7	109	27.2

Размера између паљевина и пожара била је

у округу:		
пиротском	као	100 : 26
врањском	„	100 : 39
нишком	„	100 : 68
топличком	„	100 :160
у опште	„	100 : 67

Интересно је поређење паљевина и пожара с површином и становништвом појединих округа.

Тако долазила је годишње по једна паљевина и по један пожар

у округу:	на □ км.	на становника
нишком	156	6.738
пиротском	275	7.867
врањском	89	3.016
топличком	171	2.155
у опште	161	4.407

Штета нанесена народу паљевинама и пожарима износила је од 1879. до 1882. године

у округу:	код паљевина	код пожара	у опште
	свега динара		
нишком	15.013	80.368	95.381
пиротском	25.470	16.904	42.374
врањском	22.710	25.696	48.406
топличком	12.517	21.172	33.689
Свега	75.710	144.140	219.850

Од 1879. до 1882. године износила је штета од паљевина и пожара

у округу:	у динарима свега	на 1 случај	на 1 становника
нишком	23.845	1.382	0.20
пиротском	10.594	1.087	0.14
врањском	12.101	563	0.19
топличком	8.422	432	0.20
у опште	54.962	808	0.18

О самоубиствима, убиствима, и о случајно погинулима имамо овај преглед

Округ	Од 1879. до 1882. године било је				
	самоубиства	убиства	случајно погинулих	свега	годишње
				од неприродне смрти преминуло	
нишки	14	18	42	74	18.5
пиротски	8	16	23	47	11.8
врањски	10	26	26	62	15.5
топлички	2	26	16	44	11.0
Свега	34	86	107	227	56.8

Према томе износио је проценат

у округу:	убистава,	самоубиства,	случајно погинулих
нишком	24.32	18.92	56.76
пиротском	34.04	17.02	48.94
врањском	41.93	16.14	41.93
топличком	59.09	4.55	36.36
у опште	37.89	14.98	47.13

Кад број од неприродне смрти умрлих поредимо са становништвом, онда добијамо ове релативне размере за поједине категорије

Округ	од 1879. до 1882. године долази 1			
	самоубиство	убиство	случајно погинули	од неприродне смрти преминула их
	на с	та н	о в н	и к а
нишки	33.110	25.753	19.037	6.264
пиротски	38.446	19.223	13.257	6.516
врањски	25.938	9.822	9.822	4.183
топлички	78.468	6.464	10.500	3.819
Свега	35.252	13.937	11.222	5.275

Занимљиво је посматрати убиства и самоубиства по начину како су она извршена.

Тако од 34 самоубилаца, задало је себи смрт:

вешањем	њих 12	или	61.77	процента
пушком	„ 10	„	29.41	„
ножем	„ 2	„	5.88	„
утопљењем	„ 1	„	2.94	„

Од 86 убистава извршено је:

пушком	50	или	58.14	процента
другим оружјем	17	„	19.76	„
дављењем	7	„	8.14	„
ножем	6	„	6.98	„
непознатим начином	6	„	6.98	„

Код 107 случајно погинулих проузрокована је смрт:

утопљењем	код 26	или 24.30	проц.
пушком	„ 25	„ 23.37	„
громом	„ 12	„ 11.21	„
ватром	„ 6	„ 5.61	
падом с дрвета	„ 6	„ 5.61	
мразом	„ 5	„ 4.67	
глађу	„ 1	„ 0.93	
пићем	„ 1	„ 0.93	
непознатим начином. . . .	„ 25	„ 23.37	

Из овог поређења види се, да је од 227 умрлих неприродном смрћу, 85 украђен живот пушком, дакле више од 37 процента.

Веома би било интересно да знамо и узроке убиствима и самоубиствима, но подаци су нам о томе посве непотпуни. При свем том види се и из овако непотпуних података, да је највише убиства учињено због свађе (23) и омразе (12); код 51 случаја узроци убиства остали су непознати.

И код већине (19) самоубиства узрок је непознат, а остала извршени су због болести, и то: 14 због душевне а једно због телесне болести.

Имамо при руци податке о природном кретању становника у новим крајевима и, то за 1882. годину.

Поменуте године било је *венчања*

у округу:	свега	на 1000 становника
нишком	1.387	12
пиротском	789	10
врањском	647	10
топличком	735	17
свега	3.558	12

О броју *рођених* и *умрлих* имамо овај преглед:

ОКРУГ	У ТЕЧАЈУ 1882. ГОДИНЕ					
	РОДИЛО СЕ			УМРЛО		
	мушких	женских	свега	мушких	женских	свега
нишки	3.055	2.797	5.852	1.655	1.556	3.211
пиротски	1.835	1.631	3.466	1.116	1.078	2.194
врањски	1.520	1.430	2.950	960	901	1.861
топлички . . .	1.324	1.209	2.533	575	527	1.102
Свега	7.734	7.067	14.801	4.306	4.062	8.368

На једну хиљаду становника долазило је

у округу:	рођених	умрлих	рођених
нишком	50	28	+ 22
пиротском . . .	45	29	+ 16
врањском . . .	45	29	+ 16
топличком . . .	60	26	+ 34
свега . . .	49	28	+ 21

Међу рођенима било је свега само 21 ванбрачно дете, дакле од хиљаде тек 1.4. Понајвише ванбрачно рођене деце било је у пиротском округу (8 = 0.23 процената.) За тим у врањском (6 = 0.20 проц.), и нишком (7 = 0.12 проц.) У топличком округу није било ни једног случаја ванбрачног рођења.

Кад број рођених поредимо с умрлима, онда налазимо, да је на 100 рођених долазило

	УМРЛИХ		
у округу:	мушких	женских	у опште
нишком	54	56	55
пиротском . . .	61	66	63
врањском . . .	63	63	63
топличком . . .	43	44	43
свега . . .	56	57	57.

Размера за округ топлички не може се узети као правилна, јер је број рођених и умрлих поређен с бројем становника, од 1879. године. Међу тим тај округ има сад знатно више становника, који су се ту настанили досељавањем. То се види најбоље по броју пореских глава.

Пореских глава било је

у округу:	1880.	1883.	1883.
	НА КРАЈУ ГОДИНЕ		
нишком	24.838	24.803	— 35
пиротском	14.475	15.059	+ 584
врањском	12.268	11.479	— 789
топличком	6.934	10.079	+ 3.145
свега	58.515	61.420	+ 2.905

Број пореских глава увећавао се за последње три године са 1.65 процената годишње. Кад бисмо применили размеру пореских глава од 1880. године и на годину 1883, онда би број становника сада износио

у округу:	
нишком	115.890
пиротском	79.960
врањском	64.844
топличком	61.078
свега	321.772

Нови попис становника показаће најбоље колико је порастао број становника у новим крајевима у опште, а у Топлици на по се.

Подаци о економном стању нових крајева које овде износимо, нису истина разултат редовнога пописа, ну они су опет толико интересни, да ће бар изазвати потребу што скоријега редовнога пописа.

О обрађеноj површини имамо оваj преглед:

Године 1883 било је			
у округу:	њива дана орања	ливада коса	винограда мотика
нишком	165.487	42.519	78.1[illegible]4
пиротском	91.199	33.291	50.317
врањском	64.399	30.282	16.385
топличком	61.623	17.450	5.960
Свега	383.108	123.542	150.796

Кад ове народне мере преобратимо у хектаре, онда можемо обрађену земљу поредити с целом површином поjединих округа. То поређење налазимо у овом прегледу:

На једном квадратном километру било је хектара				
у округу:	њива	ливада	винограда	обрађене земље
нишком	22.6	3.5	1.7	27.8
пиротском	12.3	2.7	1.1	16.1
врањском	12.3	3.4	0,5	16.2
топличком	6.1	1.0	0.1	7.2
Свега	12.8	2.5	0.7	16.0

На 100 хектара њива долазило је

у округу:	ливада	винограда
нишком	15	8
пиротском	22	9
врањском	28	4
топличком	16	2
у опште	20	5

Округ нишки има, према површини земљишта, наjвише обрађене земље. Кад таj округ поредимо с осталим окрузима, онда налазимо, да на 100 хектара обрађене земље у том округу, има

ОКРУГ:	ХЕКТАРА
врањски	58
пиротски	58
топлички	26

Кад простор обрађене земље поредимо са становништвом, онда имамо овај преглед:

У округу:	На 1000 становника долазило је			
	Њива	Ливада	Винограда	Обрађене земље
	хектара			
нишком	522	80	39	641
топличком	535	91	8	634
пиротском	433	94	38	565
врањском	362	102	15	479
Свега . . .	467	90	29	586

По попису обрађене земље, који је чињен 1867. године, долазило је у Србији на 1000 становника[1]

њива	286	хектара
ливада	114	„
винограда	20	„
обрађене земље . .	420	„

Размера између старе и нове Србије била је дакле

код њива	као	100 : 163
„ ливада	„	100 : 79
„ винограда	„	100 : 145
„ у опште		100 : 140

Воденица било је

У ОКРУГУ:	СВЕГА	ВИТЛОВА
нишком	433	804
пиротском	374	792
врањском	474	547
топличком	357	421
СВЕГА	1.308	2.564

[1] *В. Јакшић,* Статистичка збирка I.

У средњу руку

У округу:	има витлова	долази једна воденица на □ км.	на становника
нишком . .	1.9	6	268
пиротском .	2.1	7	206
врањском .	1.2	4	137
топличком .	1.2	10	118
свега . .	1.6	7	183

Према простору највише је воденица у округу врањском, а најмање у топличком. Према становништву пак највише је воденица у топличком, а најмање у нишком округу.

Кад, напротив, број витлова поредимо са становништвом, онда добијамо друге, правилније, размере. Тако долази један витао у округу:

пиротском	на	97	становника
топличком	„	100	„
врањском	„	119	„
нишком	„	144	„
у опште	„	117	„

Остаје да кажемо коју реч о *живом благу* народном у Новим Крајевима. Истина и ови се подаци могу узети тек да су приближни, пошто нису добављени редовним пописом; али су за сад они најпоузданији.

У овом прегледу износимо податке о стоци:

РОД СТОКЕ	Број комада — у округу нишком	пиротском	врањском	топличком	свега
Коњи	4.139	5.916	4.158	6.397	20.610
Магарци	309	63	353	20	745
Волови и краве	38.509	24.419	23.557	25.624	112.109
Свиње	23.585	11.053	9.593	17.355	61.586
Овце	90.618	118.075	62.854	81.367	352.914
Козе	38.415	40.409	18.170	22.274	119.268
Свега	195.575	199.935	118.685	153.037	667.232

Кад број стоке поредимо с површином и са становништвом, онда налазимо, да долази:

	КОЊА И МАГАРАЦА	
у округу	на 1 □ км.	на 1000 становника
топличком	2	153
пиротском	2	78
врањском	2	70
нишком	2	38
у опште	2	71

	ГОВЕДА	
у округу	на 1 □ км.	на 1000 становника
топличком	7	610
врањском	12	362
нишком	14	332
пиротском	9	317
у опште	10	374

	СВИЊА	
у округу	на 1 □ км.	но 1000 становника
топличком	5	413
нишком	9	204
врањском	5	148
пиротском	4	144
у опште	6	206

	ОВАЦА И КОЗА	
у округу	на 1 □ км.	на 1000 становника
топличком	28	2.467
пиротском	59	2.061
врањском	43	1.250
нишком	48	1.114
у опште	43	1.576

	СВЕГА СТОКЕ	
у округу	на 1 □ км.	на 1000 становника
топличком	42	3.643

пиротском	74	2.600
врањском	62	1.830
нишком	73	1.688
у опште	61	2.227

Према површини је наспрам других живим благом најбогатији округ пиротски. Према становништву је у томе најбогатији округ топлички, а пиротски округ заузима друго место, нишки пак округ последњи је у том погледу.

Интересно је поређење Нових Крајева са Србијом у старим границама по броју стоке, како према површини тако и према становништву. Подаци за Краљевину Србију узети су из последњега пописа, који је извршен још 1866. године.

Тако било је на једном квадратном километру у Србији:

	Новој	Старој
коња	2	4
говеда	10	20
свиња	6	34
оваца и коза	43	83
стоке у опште	61	141

Напротив долазило је на 1000 становника у Србији:

	Новој	Старој
коња	71	101
говеда	374	609
свиња	206	1.061
оваца коза	1.576	2.573
свега стоке	2.227	4.346

Размера између ових бројева била је код

коња	као	100 : 142
говеда	„	100 : 163
оваца и коза	„	100 : 163
свиња	„	100 : 515
стоке у опште	„	100 : 195

Из овог поређења види се, да су крајеви у старим границама богатији у живом благу; но пошто су подаци из тих крајева узе-

ти из пописа пре *осамнаест* година, и ове размере такође су из онога доба[1]: то оне не одговарају тачно садањем стању, и само живље побуђују жељу и потребу да се нов попис стоке што пре предузме.

Пчеларство у Новим Крајевима, као што се види из броја кошница, није у цвету

у округу:	Кошница је било свега	на 1 □ км	на 1000 становника
топличком	3.566	1	85
пиротском	5.362	2	70
врањском	2.389	1	37
нишком	4.134	2	36
свега	15.451	1.4	52
У Србији 1866 г.	106.452	2.8	87

Размера између нових и старих крајева јесте за кошнице као 100:167.

О трговачком обрту Нових Крајева с пограничним пределима до сад још ништа није изашло у службеној нашој статистици. Толико само може се казати да је тај обрт доста знатан, судећи по богаству пољопривредне производње, и по доста живој и напредној домаћој индустрији.

Разгледавши овако летимице *Нове Крајеве*, ми сада улазимо у њих да их из ближе размотримо округ по округ.

---

[1] *Државопис Србије*, IV. стр. 110 и д.

ОКРУЗИ

I

Нишки округ

1 Границе

Границе су нишкоме округу: са севера и са североистока — ивице *округа алексиначког*, и *округа кнежевачког*; с истока — ивица *округа пиротскога*; с југа — *округ врањски*, а са запада — *округ топлички*.

Граница северна и североисточна готово свуд[1] иде оном пругом која беше међа Кнежевини Србији од 1834 до 1876.

Граница источна међу овим и округом пиротским, одвојивши се од границе кнежевачке, од била Гуљанског, удара на југ, између села Градишта и Островице, па иде изнад Равнога Дола и Вете, изнад Мокре, Бежишта, Проваљеника до Љубераждe. Одатле се граница поврће на север, остављајући пиротском округу села: Остатовицу, Штрбац, и До, па онда иде на Присјан, Црну Бару, на Свође, Орахе, Лесковицу, и изнад Црвене Јабуке изиђе на Црни Врх, где удари у границу између Србије и Бугарске. Сад овом границом иде на Дешчани Кладенац, на Преслап до близу Власине. Ту оставља бугарску границу, па се упућује, изнад Црне Траве, преко реке Власине на запад к Морави. коју кад пређе иде на Чукљеник, Кукуловце, и на Варје.

Ту се сучељава с границом округа топличкога, коју ваља видети под тим округом, да се не би писала на два места.

---

1. Стара граница, која је ишла преко села Катуна, била је од Ниша далеко 21.380 метара; а по што је округ алексиначки повећан, то је и граница између њега и нишкога примакнута ближе Нишу. Сад од границе до Ниша нема више него 12,750 метара.

Као што се види из овога описа, нишки је округ много шири на својој јужној страни, него на страни северној.

Могло би се још овде казати да ова граница није свуда обележена тачно, него само по хатарима села, а међе хатарима врло су вијугаве, и некад их чак ни сами мештани не казују једнако.

---

2 Планине

Планине велике ударају у нишки округ, и неке од њих пружају у њега своје ниже косе, али ни једна велика планина није цела целцата својина нишком округу.

Сува Планина, на југоисток од Ниша, која се тако лепо из далека види, и која се, рекао би човек кад из даље гледа, наднела над Ниш, само једном својом страном припада нишком округу. Сва остала она је својина округу пиротском. Из Ниша се увек виде (мањ кад је време магловито), и лепоту нишке околине много увећавају, ови врхови Суве Планине: *Космовац* (Космовачки Камен) онај најдаљи, из Ниша гледајући га, и највиши вис; *Јагликовац* (Јагликовачки Камен), онај ближи к Нишу, и *Карлички Камен* (или Студенски Камен). Ово је преслап између она два, куда је ишао још римски пут преко Суве Планине.

Била и врхови Суве Планине са свим су голи. У падинама њеним, нарочито у осоју, има горе букове, местимице и јелове, а негде доста старе *мечије леске*[1].

Дарковачка и *Драјиначка планина* пола припада Знепољу а пола нишком округу. Обе ове планине већином су голе; на дугим просторијама немају ни дрвцета, али су и туда, где дрвета нема, обрасле густом као море травом.

Кукавица, планина у Пољаници (старом Иногошту), тек осојем својим припада нишком округу. Јужна њена пола припада округу врањском.

---

1. У Сувој Планини, у хатару села Сопотнице, има једна велика провала у стени, која се зове *Трем,* и у којој свакад има прелетњега снега.

Селичевица, пружа се на својих 20 километара, од реке Кутине до Мораве. Готово је сва обрасла ситном, највише храстовом гором. На последњем западном чоту Селичевичком стоји стара тврђава *Курвинград*.

Бабичко-Јашуњска планина пружа се између Мораве и реке Кутине од северозапада к југоистоку.

Крушевица, планина, која би се могла узети као продужење Бабичко-Јашуњске планине.

Између Суве Планине, Крушевице, Бабичко-Јашуњске планине и Селичевице она је корутина која се зове *Заплање*. По том имену данас се сав тај срез зове *Заплањски Срез*.

На југ од Лесковца, дижу се планине: *Чукљеничка*, *Накривањска*, *Вучанска*, *Стројковачка*, и *Збежишка* (све по именима села која су им близу). Те се планине већином пружају од Мораве на запад. Њихови врхови имају разна имена. Могу се овде прибележити тек неколика, као: *Влахиња*, *Свињарник*, *Вртешка*, *Кита*, *Зелени Град*, *Писани Камен*, *Сланиште*, итд.

У Буковику, између Мораве и Власине, имају планине: *Острозуб*, *Дебели Део*, и *Јастребац*.

У том пределу *„Општа карта аустриског војног завода“*, и наша карта: *„Слив Јужне Мораве“* бележе неку планину *Ширену*.

У том крају, од Мораве до реке Власине, и од Власотинаца до села Власине, нисмо могли наћи планине која би се звала „Ширена“[1].

Још се могу поменути висови који су на оном огранку *Суве*

---

1. Кад сам питао људе из Буковика за планину Ширену, наишао сам на одговор бистрог планинца, г. Проте Стевана Поповића, из Црне Траве, који вреди овде записати.

— Онде где ти тражиш ту планину „Ширену“, рече г. Прота: — има брдо које се зове *Новоселски Рид*.

— Па како је Новоселски Рид могао постати некака *Ширена* или *Ширина*?

— Кој знаје, одговори Прота: — онај што мери, гледи у једно брдо, и пита: „Како се зове то брдо? Сељак мисли за друго, п одговара: — Је ли за ону *ширину* питаш? Ми гу викамо: ширина (то јест, поље, просторија, брдораваň). Инџинир пише у својү књигу „Ширина“ а нико не зове *Новоселски Рид* *„Ширина“*.

Да ли се „Ширена“ на овај начин увукла у карте, не знам, али да планине *Ширене* или *Ширине* нема, то уверавају сви људи из тог краја.

Планине који се, међу Јелашницом и Црвеном Реком, спушта ка Нишави.

Овај крак Суве Планине има данас неколико имена, од којих име *Плоча* некад се узима као име за цео тај планински огранак. Међу тим тај огранак не ће бити ништа друго него онај део *Суве Планине* који су стари звали *Куновицом*. На том огранку највиђенији су висови: *Облик* и *Мандаш*.

На оном бйлу које везује *Стару Планину* са *Ртњем* идући на *Бабин Зуб*, на *Бабину Главу*, па на *Плеш*, падају у очи, према нишком округу, ови висови: *Коларница*, *Плеш*, *Тупанар*, *Лесков Врх*, *Вишеград*. Тај венац иде на *Грамаду*, па изнад села *Матевца* и *Каменице* дели воде *Нишави* и *Сврљишком Тимоку*. За тим се повија на север, и спаја се с планином *Девицом*.

На северозапад од Ниша су: *Башаловац*, *Црни Врх*, *Бобен*, *Попова Глава*, *Зелени Камен*, *Бели Камен*, и већ над Топоницом *Дервишка Чука*.

Од тога планинскога повијарца одваја се на југ једна коса која се, за тим, повраћа на југоисток. На тој коси могу се поменути ови врхови: *Љути Врх*, *Паљина*, *Попова Глава*, и, најпосле над самим Нишем, са североисточне стране — *Виник*.

Од Селичевице пак одваја се једна коса те дели воде Морави и Нишави. Та коса дошавши близу Нишу с јужне му стране, рашири се у један врло велики брдоравањ, који се зове *Горица*.

И *Горица* и *Виник* угибљу се под грозним виноградима и под другим усевима.

Та два брда врата су нишка за све који мисле Ниш силом да освоје.

---

3 Воде

Планине и *воде* узрок су што је Ниш постао ово што је.

Да Нишава не расеца Ниш на две поле; да Морава не тече тако близу Ниша; да се у Мораву не стачу: Топлица, Јабланица, Ветерница, и Власина, те током својим отварају толике путове к Нишу,

не би се никад толика људска крв пролила на Нишу. Али по што је то тако, и не може се предругојачити, то ће Ниш и од сада остати место врло важно, а воде његове заслуживаће свака да се добро проучи од извора до увора свога.

Од водâ које квасе окрут нишки, највећа је и најважнија *Морава*.

Морава извире у једним ливадама, код села *Витина*, на планини која се зове *Црна Гора* (Карадаг), и која се находи у пределу између Куманова, Качаника и Скопља. Моравино је врело тако јако да би на њему одмах могла млети два до три витла. Оно је на таком висоравњу, да би води његовој било готово све једно потећи на југ к *Вардару*, или на север к *Дунаву*. Бар тако причају они који су та места видели, и њихову висину простим очима мерили. До Вардара имала би Морава тећи 5—6 часова, а док допре до Дунава (код Кулича) мора се ваљати добрих 70 часова.

Али, зна се, како вода поштује старије од себе; она обилази брешчић макар он био толико мален да га голе очи ни спазити не могу!

После свога извора, Морава удара на прво повеће место, које се зове *Бинач*. По имену тога места, она се и зове: *Морава Бинча*, или *Морава Биначка*.

Да су нешто све стране моравине водопађе обрасле густом травом, шибом, и гором, те да се кишница тихо, поступно, равномерно сцеђује у речно корито, Морава би могла бити пловна; а овако с голих страна њених сјури кишница у маху те постаје бујни поводањ, а кад то пројури, река бива поток. И тако је она ни пловна ни бродна, него често само велика штеточиња!

Морава има необично широку водопађу, особито у горњи крај свога тока. На Балканском полуострву нема реке која би се дужином свога тока могла мерити с Моравом.

На самом раздеоку својих вода Вардар и Морава чудни су суседи: њихове су се водомеђе готово размимоишле једна с другом, као што је речено мало пре.

Дуго се мислило да Јевропску Турску раздваја на две поле једно велико планинско бйло, без преслапа, од Црнога Мора до Си-

њега; мислило се, према томе, да пута не може бити из долине моравске у долину вардарску; али списи *Ами-Буја*, *Гризбаха*, карта *Киперша*, и још неколики извештаји путника научника показаше да се од Београда до Солуна може човек возати на ћочијама. Пут тај мора ићи долином моравском и долином вардарском.

Гроф Кастељан прорачунао је, да је пут од Александрије на Солун, Београд, Беч и Кале, краћи 47 часова од пута који иде од Александрије на Марсељ у Кале, а 9 часова од онога пута који удара на *Брендич* (Бриндизи).

А ако би се од Београда ишло правце на Минхен, остављајући на страну Беч, тај би се пут скратио са читавих 300 километара[1].

Мало пре је поменуто како је моравина водопађа врло широка на изворима те реке, а кад Морава приђе к своме ушћу, водопађа јој се сузи као какво грло. Од *Три Уши* до *Шаргана* може бити близу 70 часова, а од *Смедерева* до *Костоца* не ће бити више од 6—8 часова. На тај начин долина моравине водопађе личи на какав џиновски лопар.

Нишава, жива, једра, бродна река, која јури кроза сами Ниш.

Нишава има више извора, и предео где ти извори избијају, доста је широк. Неки извори нишавини побележиће се овде; то ће бити само они који су живљи у самом почетку нишавином. Доцније, говорећи о местима која Нишава просеца, поменуће се све главније нишавине приточице.

Ево овако мештани узимљу:

У хатару села *Годеча*, у месту *Злом Долу*, извире вода која се, наравно, зове *Годечка Река*. Ова река тече к *Цариброду*. Више Цариброда Годечка Река прима речицу *Јежевицу*, која долази кроз Драгоманску Клисуру, испод брда које се зове *Три Уши* (где је, по причању, у старо време била граница између Србије и Бугарске).

Из села *Протопопина*, местимице из *Смиловачког Поља*, извире друга вода која се зове *Протопопиначко Врело*. Ова вода обилази село *Калотину*, па се улива у *Годечку Реку*.

---

[1] *Revue des deux Mondes*, 15 Декембра 1881, стр 931.

Годечка Река пак, прошавши Цариброд, прима, мало испод тога места. реку *Лукавичку* која долази од села *Невља*, из околине *Брезника*.

Већ од Цариброда на ниже *Годечка Река* зове се *Царибродска Река*.

Испод *Суковског Моста* ова царибродска Река прима с лева *Јерму (Голему Реку)* која извире на *Буковој Глави*, поврх села Власине, и која тече кроза *Знепоље* и *Трн*.

Тек од ових става, испод Суковског Моста, вода се ова зове *Нишава*, ма да се мора признати да многи људи са стране и *Јерму* и *Царибродску Реку* зову Нишавом.

Нишава после протиче кроз Пирот. делећи га на две поле; обавија северно *Белу Паланку;* пробија се кроз *Сићевску Клисуру*, где је раструпила *Куновицу* и *Плеш;* она кваси а некад и дави Ниш, па се, између села *Лалинаца* и *Трупала*, слива у Мораву на 9.200 метара од Ниша.

Власина река истиче из језера *Власине*, које је на земљи врањског округа, те ће о њему тамо и бити говор.

Власина се одмах упућује на север или северозапад, тече кроза село *Црну Траву*, остављајући лево високи брдоравањ *Чемерник*, преко кога је ишао стари пут од Врање преко Знепоља и Трна за Софију.

Власина тече врло уским коритом кроза сав *Буковик* (који се сад зове срез власотиначки), и уз пут прима у се реку *Грацку*, *Тегоштицу*, и *Калуђерицу*.

У селу *Свођу*, под висом *Црнатовом*, Власина, с десне своје стране, прима *Љубераждку*, и тече даље к западу, орошава варошицу *Власотинце*, где већ излази у широку моравску раван, и код села *Стајковца*, улива се у Мораву.

Топоница, долази с планине *Девице*, у кнежевачком округу, из више извора од којих су понајјачи *Бела Река* и *Диздаров Поток*, који, кад се састану у хатару села Давидовца, зову се само *Бела Река*. Ова река тече кроз *Лабуковачко Ждрело*, удара на село *Лабуково*, и село *Поичицу;* ту прима *Рашиначки по-*

ток (од Светог Аранђела), и *Копајкошарску реку*: за тим протиче кроз село *Кравље*, па удара на село *Топоницу*. Тек од овога села, до свога утока у Мораву, ова се река зове *Топоница*. Она пада у Мораву према *Супосвцу*.

Топоница се често помиње у нашим ратовима с Турцима од 1806 — 1813, и од 1876 — 1878.

Студенска Река најпре, па после,

Јелашничка Река. У месту које се зове *Пољански Кладенац* извире вода која тече кроз села: Горњу Студену и Доњу Студену. Ова вода, докле тече кроз хатар села Студене, зове се *Студенска Река*.

За тим, та вода тече кроз село Чукљеник, и, кроза стене које се зову *„Масуров Камен“*, пробија се у *Јелашничку Реку* која се, после по часа тока, слива у Нишаву.

Река ова протиче долином тако живописном да је права штета доћи у Ниш а не видети села Јелашнице, и његове романтичне реке.

На овој реци, која је тако краткога тока, меље око 20 воденица — свака по 4 витла. Те воденице (и неке ваљавице) на гласу су што раде самотегом и лети и зими. А то бива за то, што се река Јелашница, текући коритом уским и дубоким, не мрзне зими, као друге воде, које теку равницама.

Кутинска Река има више извора, али као главно врело сматра јој се извор испод *Жутог Камена*, у хатару села Горњег Душника.

На овој реци, од њенога врела у Душнику, докле се не састави с Драговском Реком, меље 19 воденица. А тај ток није дужи од пола часа места.

Река та протиче кроз Горњи Душник, и кроза све четири Кутине (села). Десно јој остаје горостасна *Сува Планина*, а лево Крушевица и Селичевица.

Кутинска се река слива у Нишаву испод Нишке Бање више села Брзога Брода.

Долином ове реке иде пут који везује *Заплање* с једне стране с Нишем, а с друге — са Знепољем и Трном, преко Дешчаног Кладенца.

Медвеђа или *Јабланица*. Река Медвеђа извире испод планине *Прапаштице*, изнад села *Тулара* и *Мркоња*.

Она тече поред села Ретког Церја, Петриља, Врапче, Несуште, Копрена, Медвеђе, Грабовнице, Дадића, Маћидомаца (Маћедонаца), Бучумета, Криваче, и Лебана.

У Лебанима прима у се реку Шуманску, па се одатле зове *Јабланица.* Пролази поред села Портате, недалеко од вароши Лесковца, па, више Чечинског Моста, пада у Мораву.

Од извора до Лебана дугачка је 50 км., а одатле до утока око 30 км.

Шуманска река извире више села Дрводеље, и, протичући кроз Бувце, Коврџу, Клајиће, Поповац, Вранивце, и, Шумане, утиче у Медвеђу код Лебана. Ток ове реке може имати до 35 км.

С десне стране, више села Дадића, утиче у Медвеђу и река Бањска (Равнобањска), која извире из свирачких планина, и, протичући кроз Свирце, Тупале, Равну Бању, утиче у Медвеђу.

С леве стране прима Медвеђа у се Газдарску Реку, која се зове и Грабовничка, јер протиче и кроз село Грабовницу. Ова река има више извора, али јој је најглавнији онај у селу *Равништу* испод *Мадана,* а има извора и у планини Гајтану. Дужина јој може изнети до 20 км.

Ветерница извире у Пољаници. Она има два главна извора који су један другоме насупрот, то јест, један је на источној страни, а други на западној. Први кључа у селу Градњи, а други у селу Трстени. Ово је последње село на самој граници тако да је од њега нешто остало и за границом, онамо у Турској држави.

Ове две воде састану се више Големог Села, и одатле се зову *Голема Река.* Пре тога пак она трстенска река прима у се реку *Дреновачку,* која извире из осоја брда Плачевице које је над самом Врањом.

Голема протиче кроз Велико (Големо) Село, које је средина Пољаници; тече, даље, поред села *Драгобужда,* Прекобрдца, Мелове, Остре Главе, Округлице, Гагинаца, и Лалинаца (пробијајући се читава 3 часа кроз планинску сутеску).

Код Вучја и *Мирошевца* (где почиње срез лесковачки), прима у се Вучанску Реку. Дотле се зове Голема Река, а одатле

Ветерница. За тим тече кроз богату лесковачку раван, пресеца Лесковац, и код села Богојевца пада у Мораву.

Ток Големе и Трстенске реке до Мирошевца може изнети 45 км; а Ветернице до утока око 40 км.

Овом реком ишао је у старо време пут од Лесковца на Врању.

Тај је пут, по уверавању тамошних људи, неколико часова краћи од онога који данас иде моравском долином у Врању.

Туловска Река, извире из планине села *Тулова*; тече кроз *Тулово, Зољево, Малу Грабовницу, Буниброд, Мрштане*; и, испод села *Навалина*, пада у Мораву с леве стране.

Слатинска Река, извире из планине *Застенке* и *Огорелице* (у срезу пољаничком), у општини мртвичкој. Протиче кроз село *Слатину*, од кога и име добија, кроз обе *Копашнице*, и, према селу Добротину, пада у Мораву.

У водама нишкога округа има риба од разних врста а најпознатије су: шаран, сом, клен, мрен, кркуша, вретенар, скобаљ, штука, змијоглавац, стрвка (пастрмка) и белица.

А има и ракова.

Језера и Баре

Дев-Казан, велико језеро, над селом Вучјем. О томе се језеру врло много прича. Народ околни верује да у њему имају некаке вражје воденице, које ноћу мељу, и њихова се зука чује.

Кад неваљала човека осуђују, веле му:

— За тебе није да живиш; за тебе је да идеш у *Дев-Казан* да се давиш!

Црни Вир, језерце у селу Кумареву, из кога се вода рачуни у врло шкодљиве воде за здравље људи и стоке.

Цернички Језеро на граници међу хатаром села Бошњака и хатаром села Туреговца.

На Плочи (Куновици), јужно од пута Ниш — Пирот, има мало језеро које ретко пресушује.

Шебечко Језеро, у општини великовртопској, у срезу заплањском. Никад не пресушује.

Језеро у Лукама, у селу Семчу, у срезу заплањском, има у својој околини врло много шевара који сељаци секу те плету асуре.

Још нешто:

У Сувој Планини, у хатару села Сопотника, у месту *Точилима*, има снега усред лета.

Турци су одатле често лети носили снег да хладе јела и друге своје угодбе.

Минералне воде

Бања Нишевачка. 1 час и 52$^1|_2$ минута од Ниша, поред пута који води од Ниша к Пироту, под брдом *Коритњаком*, извире врућа вода, која се зове *Нишевачка Бања*.

У тој Бањи имају још од старога доба два купатила за мушкарце, и четири — за женске.

Вода је топла око 30° R...

У ову Бању долази мало света да се лечи; овде највише излазе нишлије и нишлике да се „бањају“, и да „теферичe“.

До ослобођења Ниша, ово је било најобичније место за излазак и весеље Турака и Туркиња из Ниша.

Испод те Бање има неколико воденица. Воденице те, ма да су невешто начињене, мељу и лети и зими, по што се вода не мрзне.

Бањица, топло врело, у селу Островици, више Сићева. Вода та, после кратког тока, пада у Нишаву.

За овај мах о тој се води ништа више не може казати.

---

4 Равни

Равни родне у нишком округу највеће су дуж река које тај округ пресецају или квасе. Тако је у реду на првом месту поменути:

Нишку раван која настаје с обе стране Нишаве чим се изиђе из клисуре *Сићевске*, и од последњих брежуљака брда *Куновице*, па се протеже до утока Нишаве у Мораву. Та раван иде и ниже од нишавина утока, дуж десне моравске обале, до испод Топонице.

На тој равни, између Виника и Горице, раширио се град Ниш на десној, а варош на левој обали нишавиној.

У тој равни рађа свако културно биље, па и наут, који ми у Београду, попржен, купујемо као *леблебије*.

Старци причају да је у тој равни некад сејан и пиринач; данас о том нико ништа не зна.

Лесковачка раван је још већа. Она се пружа од Грдилице левом страном Мораве чак до Топлице.

На десној страни моравској равница је од ушћа Власине до Власотинаца, и од Курвинграда до утока Нишаве у Мораву.

Лесковачку раван квасе, осем Мораве, Ветерница, Јабланица и Пуста Река.

Дужина ове равни (у колико припада округу нишком) може изнети око 8 часова, а ширина њена износи где више, где мање, тек нигде не слази ниже од 2 часа.

Та раван, особито од Лесковца на ниже к Морави, права је низина, пуна бара и ка̏ља̂, које се само у подводним равницама налазе.

Међу тим је земља родна. Само нема воћака и дрвећа у опште. Србину није баш повољно кад види лети како сељаци, који раде у тој пространој равни, немајући нигде хлада у својим њивама, прилазе к насипу, и одмарају се у хладу под оним врбама које је Митад-паша садио с једне и друге стране насипа.

Зар смо морали чекати да нам и тај одморак облакша ћенијални Турчин? Зар се у тој оскудици нисмо сами могли помоћи?

Поред Кутинске реке има нешто равнице око Драшкове и Прокопове Кутине у Заплању.

Као велике равни, али не као земље усевне, него као пространи пашњаци, могу се поменути и оне голе ширине изнад села Црне Траве, Драјинаца и Дарковаца, где се лети тови многа стока ситна и крупна.

Нешто равнице има и око језера Власине, али та већином иде у врањски округ.

---

5 Шуме

Шуме су велика потреба, и велика реткост у нишком округу; а готово би се то исто могло рећи и за друга три округа, осем једне поле округа топличкога.

У Кнежевини Србији само у окрузима крајинском и црноречком беху неколика брда са свим оголела тако да су им камените костури избили на површину, те некако самртнички штрче на све стране. А у новим пределима таких брда има врло много. У најближој нишкој околини, с моста на Нишави, може човек сваки дан гледати не само суре стене од Суве Планине, него још неутешне камените голети изнад села *Каменице*, изнад *Матевца*, *Кнез-Села*, *Сићева*, и *Куновице*.

То су стране, већином присојне, које би могле држати обилан биљни накит себи на лепоту а људма који око њих живе на велику корист. На жалост, Турци, док су владали овом земљом, не само што нису ништа чинили да се шуме чувају и множе, него су често дизали народну снагу те гору навалице секли и затирали, да би тако у голети лакше одржали своју затирачку власт.

Сада је, како уверава г. Вуле Вукотић, начелник среза нишког, наређено те су голети изнад Каменице, Матевца, и Кнез-Села засејане жиром; тај се усев, вели, примио, и већ лепо напредује.

То би био срећни почетак од великога богаства које је веома потребно, а које се има где развити у широким размерима.

Ситном шумом, највише храстовом, обрасла је готово сва *Селичевица* која од реке Кутинске до Мораве може имати у дужину до 20 километара.

Као шумовита места нарочито се помињу: *Იбровица*, *Куње*, *Остра Чука*, *Десна Чука* (у општини габровачкој). Ту има дрвећа: диволеске, букве, цера (ретко,) бељика, клена, јасена, калине (чибуковине), леске, сланопаће, идр.

Шума бабичко-јашуњска сатрвена је, само још има крупне горе на вису *Кривој Букви,* више села Бабичког а спроћу Душника, Сопотнице, Житорађе и Краставче.

За тим, има шуме на северозападној страни од Ниша у *Церјанској Провалији,* и у *Хајдучкој Падини.*

У општини Доњој Студени у *Хладном делу,* и у *Раскрсју* има шуме која иде у врсту мало пре поменуту.

Највише шуме биће на југ од Лесковца, ближе ка срезу пољаничком. Нарочито се помиње шума села *Црцавице у којој је обилно букава, горунова, јаворова, јасенова, грабова, липа и леска.*

По планинама и шумама нишког округа има: медведа, вукова лисица, јазбака (јазаваца), творова, куница, веверица, зечева, ласица, срна, јелена, дивокоза, па чак веле да има и рисова (у Буковнику).

По камењу има: змија од више врста (а још више имена): *смукова, шарана* (врло отровних), *клечатица, брзача, звечарака*

Од тица има: врабаца, врана, гавранова, чавака, сврака (сорака), чапаља, чевраљуга, јаребица, голубова, путпудаљака (препелица), соколова, дрпаваца (прдаваца), ластавица, лештарака (кокошију), ветрушака, ћукаваца, скораца, штиглица, жутајака, шљуна (детлића), штркова, јастребова, кобаца, орлова, шева, грлица совуљага, жуња, буљина, косова, вуга, кукавица, пупаваца, славуја, и дропаља, особито малих дропљица, које човек на другим местима једва у веку види, а у нишком се округу виђају у великим јатима.

---

6 Рудно благо

Каква рудна богаства у недрима својим чува за потомке наше земља нишкога округа, нама је данас тешко погодити. Марљивије и дуже зналачко проучавање пролиће више светлости и у земљине дубине, премда ће, и поред тога, остати доста на део самим простим случајима.

За овај мах поменућемо неколика места у којима се већ зна за нека и нека рудна блага. Та су места:

1. *Јелашница*, врло живописно село, десно од пута Ниш — Пирот. У том селу находи се камен *маргла* од кога се може жећи добар хидраулски цеменат. Ово је благо у толико веће што ће врло близу Јелашнице проћи железничка пруга Ниш — Софија.

У јелашничкој реци нађен је изданак угља који се пружа од истока на запад, а пада на југ под углом 20 — 25°. Сва је прилика да тога угља има на целом простору од Каменице до Јелашнице, Габровца, села Влаха (Власе) па све до Курвинграда.

Угаљ овај припада најмлађој (терцијалној) формацији. Турци су га вадили у селу Габровцу, на граници овога басена[1], па им је, како сељаци мисле, вода помела тај посао.

Наши су огледали вадити га у селу Јелашници; па је и то остало само као оглед.

Али како су околине нишке оголеле, а горива треба сваки дан све више, то се овим рудницима још напред види велика важност.

2. *Рупје*, село у срезу власотиначком, на десно од Мораве, чувено је с руднога блага. У њему има камена микашиста, кроз који је пробио моћни трахит.

У Рупју је била велика рударска радња: вадило се олово у ком је било и сребра. На 3 км. испод рупљанске цркве има самоков *за ковање руде.*

У месту *Багрена Вода* находи се раствор галице од пирита и гвожђа. Ту се находи и трахита. Од злата мало има трага. Бар су до сад сва истраживања остала јалова.

3. У селу *Црној Трави*, у месту Пећини, вађене су руде за Турака. Сав тај крај око Власине заслужује да се рударски боље проучи и осветли.

4 У селу Матевцу вади се плочасто камење за покривање кућа и зграда, и за крстове и плоче на гробове мртвих.

---

7 Остаци од старина

Град Ниш, на десној обали реке Нишаве, између *Виника* са севера, и *Горице* с југа, не толико по старини свога постања,

[1] У Денском Потоку.

колико по важности својега станка, заслуживао би да се помене међу остацима од старина. Али пошто ће о њему, као о месту насељеном, бити нарочити говор, то ми за овај мах прелазимо на друге старине за које смо могли штогод сазнати.

Курвинград, на 12.042 метра на југ од Ниша, на десној страни Мораве, на последњем чоту од планине *Селичевице*, која се од Кутине пружа на запад до Мораве. Град се тај доста добро одржао.

Према Курвинграду, на левом моравском брегу, имају развалине од некакве старе цркве, коју сељаци зову *Комига*.

Прича се да је та Комига била богомоља некаквој царици од *Курвинграда*. У Комиги је служио калуђер, врло угодан царици с Курвинграда. Да би могла чешће и лашње прелазити из свога града на Комигу, на богомољу, и на пријатељске разговоре, царица је разапињала платно с једнога брда на друго, и тим је платном прелазила.

Тако каже прича.

А пословица једна вели:

— Цар царује у Цариграду, а чеврљуга у Курвинграду.

Смисао јој је: свак је госа на своме огњишту.

Кад је пак, и рашта постала та пословица, није се могло сазнати.

По најновијем осветљењу г. Руварца, стари град *Копријан* није ништа друго, него овај данашњи *Курвинград*.

И ако је одиста то стари *Копријан* (а ми ћемо се на то вратити, кад буде реч о *Градишту*, у топличком округу), онда при његову имену ваља да се сетимо још и овога:

Бесни султан Муса, у пролеће 1413, опседе *Копријан*, и, после крваве борбе, оте га, па војску његову и становнике нешто исече а нешто расели[1].

Те исте године, по смрти Мусиној, која би 10 Јуна 1413, *Копријан*, заједно са *Знепољем*, враћен би, као земља српска, Деспоту Стевану Лазаревићу.

---

[1] *Гласник* XLII, стр 307

Године 1441 Турци беху притисли сву Србију. Ђурађ Бранковић, у савезу с Маџарима, 1443 потисну их, и узби чак иза Софије!

Сегединским миром, који би углављен месеца Јуна 1444, Ђурђу су враћени сви српски градови, међу којима су: *Копријан*, *Лесковац*, *Зелени Град*, и *Ново Брдо*[1].

Вишеград. — На исток од села Сићева, на брду које се зове *Слабица*, има стара јако порушена градина коју сељаци из околних села зову *Вишеград*.

Никаква се прича није о том сазнала до сад.

Градац. — На запад од села Сићева, на брду које се и само зове *Градац*, стоје остаци од неког старог градића, коме се ни име није запамтило.

Латински град на *Карличком Камену*, на Сувој Планини, у хатару села *Доње Студене*. Од града се познају само околни зидови. Тај је град чувао „*Латински пут*“, који је, у старо време, ишао од Ниша туда на *Белу Паланку*. Тај је пут превањивао Суву Планину баш на Карличком Камену.

Кулина. — На врху стене у *чукљеничком ждрелу*, има стара зидина која се зове *Кулина*. На другој страни ждрела, спроћу те Кулине, на врху друге стене, ископано је у камену некакво *корито*. Оздо до корита усечени су у камен као ступњи за пењање. Сељаци веле да је и онај град, и то корито градио некакав „*Латински Цар*“; али имена томе цару нико не зна и не помиње.

Градић, више Кнез-села, на једном вису, стара зидина коју сељаци зову *Латински Градић*.

Градац, у хатару села *Малче*, на брду више села *Врежине*, стара опала градина.

Више Нишке Бање, на десној страни пута идући к Пироту, имају неке рушевине, као да је расут некакав градић. Турци су туда много прекопавали, тражећи благо „*Цара Константина*“ (тако веле овде место што у Крајини кажу — *Цара Радована)*, и свуда су наилазили на некакве празне подруме и тавнике под земљом.

[1] *Гласник* XLII, 309

Железник, кула, и око ње сада већ порушени град, на десној страни реке *Топонице*, у хатару села *Миљковца*. На левој страни *Топонице* био је други један градић, који је сада порушен, и зове се *Градиште*.

Ова два града држала су пролазак из Мораве у Сврљиг.

Ту близу има и стара црква која се зове *Свети Никола*.

И о овој старини ваља казати коју реч. Олтар је округао, а дубок је 2·40 метра; црква је дугачка 4·30 а широка 3·75, припрата пак дугачка је 3·50, а широка 3·90. Ликови светаца добро су очувани.

У околини ове цркве и града нађе се по који старински новац. Тако данас има један у *Сибина Аранђеловића* из Миљковца, на коме пише: **ДЄСПО**; оно друго се не може да прочита.

Остатовица, стари градић у присоју *Суве Планине*. Тај је градић, по свој прилици, чувао пролазак између Заплања и Лужнице.

Модри Камен, сутеска између *Љубераžде* и *Ликовштице*. По Модром Камену има много кулица које су сада готово све порушене. И ту се (међу рушевинама тих кула) често находе стари римски новци.

Хисар. — На западној страни вароши Лесковца, на брду које се наднело над саму варош, познају се остаци од некаквих старих зидина. Лесковчани то брдо зову *Хисар*, и веле да су ту били двори *Југ-Богданови*.

Сад је сав Хисар засађен виноградима.

На југозапад од Лесковца, на једном огранку од косе Хисара, развалине су од цркве која се зове *Свети Илија*. Ту сад има само једна капелица. Тој старој цркви, томе „Светом Илији“, долазе бони и невољни из округа врањскога, топличкога, и пиротскога. Свакога петка и сваке недеље може се ту видети неколико стотина душа.

Лесковчани мисле на том месту да начине нову цркву.

Градац. — Испод Власотинаца, на десном брегу реке Власине, код конопничке цркве, има брег, као каква дивовска хумка. Тај се брег зове *Градац*. На врху тога Граца ваде се многе старе опеке (тугле) и креч.

Пазариште. — У селу *Дединој Бари*, на десној страни Мораве, више Грдилице, до Козарске Реке, има место које се зове *Пазариште*. Ту се данас изоравају опеке, малтер, и зидине од кућа. А прича се да је ту некад била велика варош.

Грдилица. — На излазу из грдиличке сутеске у лесковачку ширину, на десној обали Моравиној, на вису стари је град који мештани зову „Латински“. С јужне стране виса, на ком је град, тече *Рупска Река*. Преко реке, у хатару села *Дедине Баре*, има место *Пазариште*, које поменусмо сад пред Грдилицом.

Из града, с брда, до Мораве био је прокопан тамник којим се слазило за воду. Турцима, кад су отимали тај град, прокаже некаква баба где тај тамник слази у Мораву, и они га запте. Латини, не могући живети без воде, поткују коње наопако, и побегну из града преко поља ораховачкога. Турци, видећи тај траг, рекну:

— Многа војска дошла у град!

— Није многа дошла, одговори им баба: — него и ова побегла, али ковала коње наопако. Трчите за њом!

Турци потрче; стигну Латине на месту *Робином Делу*, и ту их потуку, и *поробе*. За то се, веле, то место прозове *Робин Дел*. И сад ту има велико гробље[1].

Стара црква, на Малој Горици, спроћу села *Ћурлине*[2].

Неки *Благоје Маслар*, из села Малошишта, човек од својих 45 година, почео је први да откопава, и да тражи цркву на месту на коме се доцније и нашла ова некад дивна грађевина.

Видећи да се Благојева побожна ревност награђује тако ненадним открићем, и други сељаци навале помагати Благоју, и до сада је откопано свуда унаоколо зида на 1 — 1·20 метар.

Црква је та зидана од печених опека (цигаља) налик на опеке римске. Олтар је окренут право к истоку. Дужина је цркве, рачунајући и зидове, 26·19 метара од којих долази на олтар 6·80, на праву цркву 12·46, и на припрату 3·75.

---

[1] У једном проласку слушах да се у грдиличком граду помиње и *Цар Константин*, али онда то не записах, а доцније не нађох паметара, који би ту причу знао. Тако оста...

[2] Баш оно место где је та стара црква, зове се *Гробље*, а зове се и: *Турска њива*

Оба ребарна зида, и онај трећи што дели припрату од цркве дебели су по 0·92

Олтар је један већи у средини, па с обе стране тога има по један мањи.

На оној прузи која раставља олтар од праве цркве била су четири гранитна зелена стуба, од којих су три нађена у рушевини црквеној, оборена, и скрхана, а четвртога нема. Већи комади ових стубова сада су дугачки до 1·66, и на крајевима су дебели 0·32. и 0·35. Основице биле су им мраморне, црвене, лепо углађене стене, које и сад стоје на своме месту. И по њима се види да су стубови на силу крњени и обарани, да би се црква лакше порушила.

Права црква дугачка је 12·96, а широка 15·40. Њена шупљина подељена је уз дуж на три дела, сваки део према свом олтару. Средњи је део широк 8·50, а два споредна по 3.45. Средину цркве, од споредних делова, растављали су по три стуба који су били у четврт дебели по 0·92

Из припрате се у цркву улазило на троја врата. Средња су широка 2·15, а обоја напоредна по 1·075

Припрата је широка угод колико и права црква, 15·40, а дугачка је 3·77. У њу се улазило с поља на троја врата: једна са западне стране, 2·15 широка, а друга двоја са северне и јужне стране. Ова су широка по 1·075.

Црква је имала и спољни трем с јужне, северне, и западне стране. И ови тремови, јужни и северни, као да су гледали сваки у свој оделити олтар

Но ово треба још да се откопава, те да се боље види.

Опеке, од којих је црква зидана, тројаке су по величини: једне су дугачке по 0·37, друге по 0·40, и треће по 0·44, а широке по 0·25, 0·30. и 0·32; дебеле су 0·03 до 0·05.

На некима имају два знака, као нека слова; а на некима наш крст.

Осим ових, нађене су неке ситније, налик на онај ватрени језичац (штоглу) који се меће у гладиљу (пеглу), да је загреје.

Темељи су црквени од кречнога камена, али су се врло лепо одржали.

При раскопавању цркве није нађено ништа од црквених утвари. Плитко у земљи, над самим темељима црквеним, нађене су неке људске кости; али ће то бити из новијега доба. То се потврђује још и тим што је баш на том месту и данас гробље села *Ћурлине*.

Нико ништа не прича о овој цркви. Говори се једино да је долином речице *Горице*, спрам ове цркве, била некаква велика варош, јер, идући одавде ка *Марковом Калету*, има пространа калдрма од онаких истих опека, од каквих је и црква зидана, и сељаци, кад ору, наилазе на кутње темеље од таких истих опека.

Сви су црквени зидови за чудо суви, као да нису ни били под земљом.

Сада се на тим зидинама, недељом и празником, држи богомоља; многи боници долазе тражећи лека, и многи се по повратку хвале да су се спомогли[1].

Кула Краљевића Марка. — Више села *Мирошевца*, на брду које се зове *Хумац*, има једна стара градина која се зове *„Кула Краљевића Марка"*. Кула је озидана у самом камену, и врата јој се, веле, ни данас не могу да отворе.

Изнад села *Вине* има стара *црквина и гробље*. Прича се да је то била црква *Светога Прокопија*, и да је њу зидао *Краљевић Марко*. Они ту показују *стопе* и *мамузе Маркове*, и *плоче* и *клинце* Марковога шарца.

Марко је, причају сељаци, са своје куле, седећи на коњу, скакао на оно место где је она винска црква.

С тога му се тамо и познају у камену стопе, и шарчеве плоче и клинци.

Град Николе Скобаљевића. — Више села *Вучја*, између овога села и *Збежишта* (у срезу лесковачком), на једном вису, има градић од камена. За тај градић народ каже: *„Зидао га некакав Никола Скобаљевић"*.

Испод града има извор лепе пијаће воде. Тај извор зову сељаци: *„Скобаљевићев Кладенац"*.

Мислим да овде не треба двоумити: и град и кладенац ја-

[1] Види цртеж на страни 22

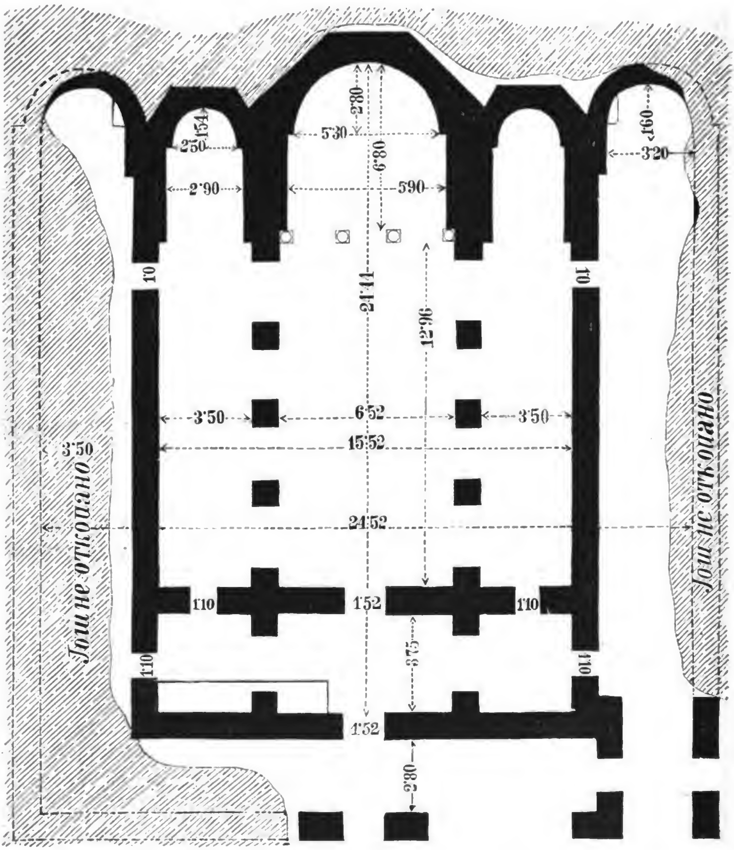

2·80
1·54
2·50
5·30
1·60
3·20
6·80
2·90
5·90
1·0
1·0
24·44
12·96
3·50
6·52
3·50
15·52
3·50
Још не откопано
24·52
Још не откопано
1·10
1·52
1·10
1·10
3·75
1·10
1·10
1·52
2·80

мачно се везују за име онога славнога јунака *Николе Скобаљића* који године 1454, Септембра 24, код места *Бање*, потуче Турке онако како их никад нико дотле није потукао, али који 16 Новембра те исте године, после пораза на Трепањи, издахну на коцу заједно са својим јуначким стрицем.

Света Петка Трновска. — Од Сићевског манастира 1 час на више, на десној страни Нишаве, под брдом *Вишеградом,* развале су од старога манастира који се зове *Трнова Петка.* Неки тај манастир зову *Иверица.*

Прича се да је тај манастир поробљен баш кад је ту био велики сабор. Насилници, који су робили, закопали су, вели се, пред црквеним вратима, баш на оном месту које прво огреје сунце кад у јутру изгреје, дванаест млада невеста живих, са свим накитом на њима.

Неки сељаци, желећи наћи тај накит, копали су на том месту и тражили; али нису нашли накита, него су ископали некакав велики воднични камен.

Од цркве стоји још нешто олтара; друго се све срушило. Ту има неколико икона и два кандила. Невољници долазе ту, да би лека нашли. Они и прилажу колико ко може. Тим прилозима рукују тутори из села Сићева.

Добра Глава. — У хатару села *Печењевца,* на месту *Доброј Глави,* има стари порушени градић, који се зове *Добра Глава.*

У хатару тога истог села има још

једно *старо црквиште,* и

једно *старо манастириште.*

Ни о једном се за сад није могло ништа сазнати.

У селу *Доњој Копашници,* на југ од Лесковца, находе се у земљи опеке и темељи од кућа и других зграда. Сељаци причају да је ту некад била варош, па су се варошани, не знам од чега и рашта, раселили, и населили данашњи *Лесковац.*

Више села *Слатине,* опет у срезу лесковачком, у месту које се зове *Павлово Браниште,* има стари градић, већ порушен до земље.

У гробљу села Слатине има *стара црквина,* и друга у самом селу, до куће *Ђоке Стојковића.*

Никаквих прича о тим старинама нисам могао сазнати.

Света Петка, стара развађена црква, у селу *Кутлешу*, у срезу лесковачком.

Свети Спас, црквина између села *Накривња* и села *Рашин-Лаза*. Само се толико зна о том месту.

Више села *Накривња* има *старо гробље*, и *стара црквина*. Само се прича да је та црква, док је служила, славила *Светога Илију*.

У селу *Стопањи*, ½ часа од Лесковца, има стара црква. Кад су је оправљали, наишли су у једној дупки, у зиду, стару једну књигу, писану на кожи. Књиге видео нисам, а ово бележим да се и оволико не заборави.

Црква Светог Димитрија, на левој страни реке *Љубераждe*, у лепој равни, окруженој брдима, развађена је црквина, од које стоји само у олтару једна врло лепа плоча од бела мрамора.

Сељаци само умедоше казати, да је та црква славила *Светог Димитрија*.

Стари разрушен манастир, ½ часа далеко од села Островице, поред Нишаве, више села *Сићева*.

Свети Јован, стари манастир, на север од села Горњег Матевца, под брдом које се зове *Бели Врх*, 2½ часа од Ниша.

Долазак к овоме манастиру, уз поток који се зове *Калуђере*, врло је мучан, али је сутеска, кроз коју се вере тај поток, тако живописна да све тегобе путнику накнађа необичним природним лепотама.

Манастирска црква има облик *крстат*. У олтару је *проскомидија* с леве стране, а *ђјаконик* или *сасудохранилница* с десне.

На вису *Денској*, 1 час од манастира *Габровца*, уз реку, има једно старо *Градиште*. Кажу да је ту, пре неког времена, нађен некакав *велики сребрни печат* који је однесен у *Високе Дечане*, где се и сад чува.

Свети Петар, црква западно од села *Вртишта*, у срезу нишком.

Прича се да је црква ова служила до пре 150 година, па дођу некакви џидови (!), и стану тражити, да им се навора даје на миздраке кроз црквене прозоре; нису хтели ни толико да се

замуче, да у цркву уђу! Онда, вели прича, црква Свети Петар од тога беса штукне у земљу!

Света Тројица на *Брду Метоху*. — Са западне стране села Горњег Матêвца, на једном вису који сељаци зову: *Метох-брдо*, има лепа, стара црква, зидана опеком (цигљом).

Црква је ова дугачка 6·70 до 6·80, а широка 3·20, она је обликом лађаста, а олтар јој је округао.

Ово је једна од најлепших старих грађевина у нашим новим крајевима. Њу су видели наши уметници Господа Валтеровић и Милутиновић. Мене већ то ослобођава од пространијега описивања.

Казаћу само што се прича о њој.

Кад сам први пут (1878) видео ову дивну црквицу, живо сам зажелео сазнати што год о њеном постању. Записа нема никаквих; бар их ја не нађох. На моје питање:

— Како зовете ову цркву? одговори сељак;

— Света Богородица *Русалија*.

— Богородице *Русалије* нема, брате!

— А оно ће бити Света *Тројица Русалија*, рече сељак.

У источним нашим крајевима народ тројичку недељу зове и *Русална Недеља*.

Други сељаци, после у Матêвцу, казиваше ми, да је некакав поп прочитао на цркви некакав запис из кога се види да је црква та славила *Св. Тројицу*.

Трећи опет додаше ово:

Кад су Турци, године 1876, били заузели Алексинац, онда је један виши турски официр, са својом командом, становао у селу Горњем Матевцу.

Тај официр казивао се да је Хришћанин, да је Словенин, да је с Кошутом добегао из Мађарске у Турску, где је стао у службу, и не мисли се враћати у отаџбину.

Он је ту цркву марљиво разгледао, и на једном камену који је у левом ребарном зиду, на доњем крају, с човечијег боја, прочитао је: да је та црква *славила Свету Тројицу*, и да је грађена још за време српских краљева.

На том камену одиста имају неке шаре, али их ја нисам могао прочитати.

Успеније, стари, порушени манастир, испод брда *Граца*, ниже села Сићева, на десној страни реке Нишаве. Од тога манастира стоји још четвртаста кула, и неки црквени зидови на којима су се одржали свеци, којима су Турци поизбадали очи.

Кад је овај манастир постао, и ко је био његов побожни ктитор, није се могло сазнати, а за пропаст његову бележим ову причу:

Калуђери у манастиру Успенију беху се јако посилили. Више су угађали себи, него Богу и дужности својој. Једном ухвате они младу једну из села, и затворе је у своје ћелије. Дуго су је тако држали у ћелијама, а нико није знао да је млада ту. Браћа младина тражила су сестру свуда, и нигде нису нашли ни стрва ни јава од сестре своје. Она опет, затворена, нити је могла изићи, нити коме дати гласа о себи.

Најпосле се довије те свој опанак избаци на поље кроз прозор од куле. Браћа њена нађу тај опанак, и по томе се досете да им сестра мора бити затворена у ћелијама калуђерским.

Дођу калуђерима, и заиште да пусте сестру њихову. Калуђери, охоли, отерају их од врата манастирских.

Браћа се дигну, те дозову Турке. Турци довуку топове, опколе манастир, изваде младу и даду браћи, манастир поробе и поруше топовима, калуђере пак неке побију а неке растерају.

Тако је умукао Манастир Успеније.

Прича још додаје, да је то било пре две ста година.

Јашуњски Манастир. — У срезу заплањском, близу села *Бабичког*, код реке *Јашуње*, има стара црква која се зове *„Јашуњски Манастир“*, али у њој сада служе мирски свештеници.

Црква је та врло лепо ишарана зидањем камена и црвене цигље, па није малтерисана, него се види то наимарско шаренило.

На црквеном зиду с поља има запис који каже да је то храм *Светога Јована Претече*, и да је *пописан* (живописан) трудом и подвигом Игумана *Јаникија* и браће му 7061 = 1553, само

ако је ова година добро прочитана, месеца Априла 15 дан, при спахији *Алајбегу*.

Први ктитор је *Роман* и презвитер *Живко*.

Кад се уђе у цркву, онда се с десне стране на дувару чита:

Изволѣнием оца, поспѣшением сына, и освештением светаго духа създа се сiи свети и божествены храмь светаго славнаго предтече и проповедника крстителя Іоана трудомъ и подвигомь раба божия Кантакузена и Андроника и братие его, при игумену Теодору и братiи его вь дни цара Селима вь лѣто 7025 = 1517.

С леве пак стране има запис који казује да је тај храм живописан за владе цара Сулејмана[1] 7035 = 1527.

У цркви има једна сребрна кутија с моштима некога светитеља. Око кутије има овај запис: **Окружие лесковачко направише за светие моши монастиру св. Іоана вь лето 7032=1524 декемврия 15 днь.**

У порти, више цркве, с леве стране, избио је из земље један камен као какав навиљак сена.

Једном дођу Арнаути да оплене манастир. Један од њих стане уз тај камен, разгледа неке светитељске ликове с поља на црквеном зиду, па, разабравши које је лик Светог Ђорђа, наслони пушку на тај камен, и рекне Србима:

— Гледајте, како ћу да вам убијем Светога Ђорђа!

Пушка му пукне; а он тресне о земљу мртав: олово одскочило од зида, и њега ударило у чело.

Црковница. — Од Јашуњског Манастира највише по часа идући на североисток, стара је црква која се зове *Црковница.* Она је била *женски манастир.* Сад је опслужују световни свештеници.

На зиду црквеном има овакав запис:

Изволѣнием оца поспешением сына и свършением светаго духа създа се сiи светыи храмь пречистие введенiя тру-

[1] Солиман I владао је од 1512 до 1519; Солиман II од 1519 до 1566, а Селим од 1569 до 1574.

Нема, дакле, у то време Сулејмана, мањ ако запис не зове Солимана Сулејманом. А Селим је далеко иза године 1527

домь и подвигомь рабе божие Монахинѣ Ксение и сестре монахинѣ калугерице Теофиие, Марѳою и Мариею вь лѣто ⰷ Ⰻ (7050=1542) **месеца октомврия** 11 **днь**[1].

Све приче у околини потврђују да је ово био женски манастир, као што се и из овога записа види.

Кад је у том манастиру нестало калуђерица, нисам могао дознати.

Градиште. — На једном вису, у шуми, не далеко од манастира Црковнице, има један стари градић, доста порушен, који сељаци зову просто *Градиште*. Никаквих прича за овај мах нисам могао сазнати о томе градићу.

Манастир Габровац, на 1 час и 34 минута јужно од Ниша. Зове се и: *Света Богородица Габровачка*.

Био је стари манастир, за који се прича да су га градили Немањићи, и да је у њему Душан, једном приликом, идући на бој, причестио своју војску.

Тај стари манастир је порушен, а овај који сада служи, зидан је и живописан у новије време.

У олтару има на зиду живописан лик *Цара Лазара*, и до њега *Милош Обилић*. Милош има око главе онај обични светитељски сјај, и натпис: **сватыи Милошь Обилићь**!

Код овога манастира, баш спроћу олтара, укопани су они честити синови Србије који, Декембра месеца, године 1877, падоше на Горици и на другим околним височима отимајући Ниш од Турака.

Слава им!

Нишевљани често излазе с породицама својим у Габровац, као у врло пријатно и живописно место. Они се ту одмарају, веселе, и часте по неколике дане.

Нека би, у тренутку својега одмора и весеља, погледали и на бурумак који покрива јуначке кости ове, и нека би побожно изговорили речи појетине:

---

[1]. Ове записе у Манастиру Јашуњском и у Црковници имао је доброту послати ми г. поп Алекса Радовановић, члан конзисторије нишке.

„Проста земљо, која их покриваш,
Својом су те откупили крвљу!"

У граду нишком, на разним местима, нађено је више каменова са старим римским натписима, више или мање оштећенима. Сви ти каменови смештени су за сада у згради где је канцеларија корпуснога штаба. Ту се чувају као заметак за војни музеј[1].

Ако се не би скоро војни музеј основао, добро би било да министар просвете нареди, да се то камење пренесе у Београд у народни музеј.

Још има у лесковачкој улици, у авлији г. Алексе Цветковића, један камен с натписом[2] који се находи на страни 30.

8 Становници

а. Њихове историске судбине

Ниш је, по самом месту где је, струга од неколико великих путова. Ту стругу журио се да освоји сваки који је желео имати власт над земљама балканским.

Ишао с мора на Дунаво, или с Дунава на море, освајач је морао ударати на Ниш и, мачем или хлебом, најпре добити њега, па се тек онда кретати даље.

Већ само то казује каква је морала бити историска судбина становника нишких и нишкога округа.

Остављајући далеку старину, ми ћемо у овом одељку поменути само оно што се тиче прошлости нашега народа.

Године 1385 Турци су већ ударили на српску државу, и продрли до Ниша. Српска се војска упорно бранила 25 дана. Али кад сила турска одоли, Ниш се мораде предати Турцима.

После те несрећне битке, Цар Лазар се први пут обвезао Турцима:

---

[1] На једном од тих каменова чита се ово: DEAEIVNON
ATIL · FELICIA
NVS . V P

[2] Господар Алекса је, како чујем, намеран тај камен послати београдском народном музеју. Хвала му за то!

· D M ·

M · COCCEIVS ·
SEXTILLIANVS ·
DEC · MVNICIPI ·
MRCI · VIX · ANN ·
XXVI · MES · V ·
VALERIA LICINIA ·
COIVX · MARITO ·
DESET · COCCEIE ·
COLEN DÆ FIL · DVLC ·
ET · SIBI · SEQVITV ·
RE · VIVA · FACI · CV ·
RAVIT · M ·

1 плаћати на годину по хиљаду литара сребра у име данка;

2 давати хиљаду коњика војске султану у помоћ.

И тако је Ниш, четири године пре косовске битке (1389), био пао под Турке.

Лесковац пак и лесковачки округ, у ком се родио славни *Војвода Никола Скобаљић*, пао је под Турке тек године 1455, равних 70 година доцније од Ниша.

Сад да бацимо ма и најбржи поглед на *нишку јепархију*, и да, колико толико, поменемо ту средину духовнога живота нишкоме округу.

Још из првих векова хришћанске цркве, Ниш је био столица владичанска. Владике које су седеле у Нишу, и одатле управљале јепархијом нишком, звале су се некад *јепископи*, некад *архијепископи*, а некад *митрополити.*

И величина нишке јепархије није била у сва времена једна иста.

Тако, године 1203, кад се каже да је јепископска катедра у Нишу била при цркви Светога Прокопија, у јепархији се нишкој помињу ова главна места: *Ниш*, *Мокро* (јамачно данашња *Бела Паланка*, у пиротском округу), *Κόμπλος* (сада се не зна где је), *Топлица*, и *Сврљиг.*

Доцније, нарочито у оно време кад је нишка јапархија била под патријаршијом пећском, границе су се њене пружале уз Нишаву до извора ове реке, низ Мораву све испод Параћина, и обухватале су Сврљиг, Беле Цркве (Куршумлију), и Лесковац.

Године 1736 у Нишу беше митрополит *Ђорђе Поповић.*

Томе архијереју певало се овако многолество:

„Преосвештенејшему и словеснејшему оцу и господину нашему, митрополиту же богоспасајемије јепархије нишке са окрстними странами, господам господину, господину оцу и учитељу нашему Кирју Кирју Кир Георгију, многа јему лета![1]

Те године (1736) Аустрија, као савезница Русије, објави Турцима рат, и с војском својом уђе у Србију, ма да још није било протекло време пожаревачкому миру.

Главни војвода аустрійске војске, *Гроф Валис* и *Ђенерал*

[1] *Гласник* IX, 257.

Рајперг, знајући колика помоћ могу бити Срби, позову их писмено на устанак против Турака, обричући им васкрс старе независности.

На такав позив, Срби се дигну листом. Сам пећски патријар, *Арсеније IV;* нишки митрополит (који је у једно био и белоцрквански), мало пре поменути *Ђорђе Поповић;* самоковски владика — *Јефтимије;* ужичкоахиљски — *Алекса Андријевић;* и рашко-новопазарски — *Јефтимије Дамњановић,* кретали су и управљали тај народни покрет.

Но срећа изневери ћесарове заставе. Турци силно потисну *аустриску војску одмах године 1737.*[1]

За ћесаровом војском, која се повлачила к Сави и Дунаву, нагне и патријар Арсеније IV, нишки митрополит Ђорђе, и владике: ужичкоахиљски и новопазарски с неколиким световним вођима и небројеном множином народа.

Турци сомоковскога владику Јефтимија одмах обесе; патријара Арсенија притворе; али се он, благодарећи пашиници, измакне, и с поменутом двојицом владика добегне у стан ћесаровцима.

После тога Турци, кивни а силни, мачем и огњем стану се светити Србима за све оно што су имали против аустријанаца. Тада је, по рачуну који читамо у Рајића, пропало око 80 хиљада душа српскога народа[2].

Грчки цариградски патријар *Самуило* употреби ту згодну за се прилику, и српку пећску патријаршију закупи од Турака за 40 кеса *карагрошева*[3]. То је било 1765.

Последњи владика нишки, који је у Ниш послан из пећске патријаршије, био је *Гаврило.*

---

[1] Рат је почет 1736. 4 Августа (п. н.) 1737 потучен је принц Хилдбургхаузен код Бање Луке; 27 септембра (п. н.) 1737 потучен је на Тимоку Гроф Кевенхилер; 22 и 23 Јула (п. н.) 1739 битка на Гроцкој. Гроф Валис и ђенерал Рајперг изгубише ту битку, па за њом и Београд.

[2] *Рајић* IV, 200 и 201

[3] Исти IV, 203. О томе гледај и *Гласник* XX, 13. Много сам распитивао какви су то *карагрошеви,* па ми нико не умеде казати. Неки веле да су то могли бити *бешлуци* (по 5 гроша један); а други опет помишљаху, да ли то није: *40 кеса карар-грошева,* то јест, 40 кеса одређених пара (prix fixe) за једно патријаршију ?

И тако Ниш има део свога страдања, као и део своје одговорности, што је утуљено српско духовно светило у Пећи.

Први владика који је из Цариграда послан у Ниш звао се *Макарије I*. Само се толико могло разабрати у Нишу.

Овај владика беше хром у једну ногу. За то су га сви звали *Топал-Макарије*. Прича се да су га у цркву возали у колицима а у владичански сто дизали су га на рукама.

За њим је дошао

Макарије II, за кога се зна да је седео у кући која припада рилскоме метоху. Данас је та кућа својина нишког проте Младена.

После Макарија II, у Ниш је дошао *Мелентије Мученик*, који, године 1821, са још петорицом другова, би окривљен као саучесник у хришћанском устанку, и би обешен на нишком мосту, други дан духова.

После тога догађаја, у Цариграду се нађе за потребно да се и у Пироту постави један владика. Тога ради одузму се од нишке јепархије Пирот, Бела Паланка, и још многа села, а тако исто одузму се неки делови и од софиске јепархије, те се начини *јепархија нишавска*, са столицом у Пироту.[1]

После Мелентија дође за нишкога владику

Венедикт I, а за овим

Данило, кога народ памти само по томе што је сам собом ишао по селима, и збирао димницу (по 100 пара од дома). Кад је тако накупио доста пара, оставио је јепархију, и побегао некуд у Аустрију.

Иза Данила, дошао је

Јосиф, који је живео врло кратко време.

После Јосифа дошао је

Григорије који бејаше родом из села Кожнице, у округу трнском. Под овим владиком нишка се јепархија на ново смањила, јер су од ње одузети: Алексинац, Ражањ, Крушевац и Параћин, која су места, са својим селима, припала Кнежевини Србији 1833. Прича се да је Кнез Милош звао владику Григорија да пређе да седи у Алексинцу, па

[1]. Тако причају људи који су били блиски нишкој митрополији, а г. *Голубински* каже да је та јепархија образована још 1761. Глед. његову *Историју цркве* стр. 148.

да му да јепархију већу од нишке, али он није хтео, задовољивши се хиљадом дуката, коју му је Кнез Милош послао.

За владиковања овога Григорија, записана су по црквеним књигама, овде онде, ова четири чуда:

1 Године 1838 беше страшна чума (куга) те брат брата не могаше чувати, ни сахранити. Мртве су сарањивали они који су били чуму преболели, па је се нису бојали по други пут. Хиландарски јеромонах *Виктор* (потоњи *Деда-Виктор*), који је у Цариграду био прележао ту болест, опевао је мртве, и тада је стекао силне паре.

2 *Измет-Паша* нареди, и владика Григорије благослови те попови метнуше на главу капе калимавке, а калуђери да носе оне капе тенџерлије (као што је капа у Светог Спиридона);

3 Због народног устанка 1841, Турци попалише и поробише сву нишку нахију, и

4 Дође из Цариграда *анатема* на све који пазаре у недељу; и одреди се понедељак да буде пазарни дан.

Григорије је умрьо 18 Октомбра 1842, и укопан је код старе нишке цркве, северно од олтара.

После Григорија, дошао је

Ћир-Венедикт II. Ово је био пријатељ народу. Он је израдио слободу да се код цркве обеси клепало, у које се ударало кад ваља ићи у цркву. И на то се узбуне Арнаути и ударе на Хришћане. Народ је од страха скакао у воду, а владика клепала не скиде. Много муке имао је Омер-паша (1844) докле је ствар стишао; али ипак друге године владику тога дигоше из Ниша „за то што је бранио народ“!

Ћир-Никифор дође на место прогнанога Венедикта. Ово је био стар, добар човек. Године 1848 пође у Цариград, па се у путу разболи, и умре, на велики петак, у Пловдиву.

За њим дође

Јаникије, који је, године 1856, осветио темеље новој цркви нишкој. Њега, године 1858, отераше Турци спахије зато што је помагао народу да се укину „господарлуци“.

Иза Јанићија дође 1859

Калиник, који се, после постављења, читаву годину задржавао у Цариграду, а име му се помињало у Нишу.

Кад оно букну црквена распра између Грка и Бугара, Калиник умакне из Ниша.

После Калиника, дође *Деда-Виктор*. Он је, живећи дуго у Нишу, као хиландарски духовник, био врло познат човек. Држао се Бугарâ, и за то га је бугарска странка поставила најпре за администратора а после за владику. Деда Виктор је рођен у месту *Калоферу*.

Кад је Виктор, због непокоравања познатим црквеним законима 1883, дигнут с јепархије, за нишкога владику посвећен је

Нестор, рођени у селу Шумама, у крагујевачком округу, бивши до посвећења ректор београдске богословије.

Сад да се вратимо догађајима од друге врсте који су се збивали на земљи нишкога округа.

Године 1796 — 1797 видински паша *Пазваноглу*, одметнувши се од свога цара, разби све војске које султан сла на њега. Тај одметник рашири своју власт на Никопољ, Свиштов, Рушчук, Софију, Кладово, па се пружи и до Ниша.

Пазванџине *Крџалије*, не имајући топова, не могоше ништа граду Нишу и његовој посади; али за то рађњаху по селима нишким, те њих паљаху и људе робљаху.

Од многих зала њихових да поменемо само оно што се прича о једном њиховом пролазу кроз село *Малче*.

Љути, што нису ништа могли Нишу, крџалије су се враћале ка Грамади. У том повратку ударе на село Малче. Сељаци, опазивши њих, а знајући како су зли, побегну и затворе се у цркву сеоску која је била озидана на свод. Крџалије опколе цркву, провале јој свод на крову, и унутра убаце трмке, да би челе пецале људе. После тога запале ручице од суве конопље, и убаце их у цркву. Већ су неки почели грдно прљити се и горети, а на поље нису смели изићи. Тада се крџалије попну на кров од цркве и стану пу-

цати доле у људе, у жене, и децу као у какву зверад. Много људи, жена и деце ту изгибе, и црква се нагрди и упропасти.

Године 1809, кад се оно, с пропасти на Каменици, српска мисао устави, толика нишка села принеше данак у главама да се озида онај необични споменик наших народних мука, да се озида *Ћеле-Кула*, која, хвала Богу и Краљу Милану, не оста непокајана.

Године 1834 повучена би граница између нове српске кнежевине и турске царевине. Ниш, с целим округом, оста за том границом, у Турској.

Нишевљане то заболе до самога срца.

Много пута, на разне начине, молише они Кнеза Милоша, да их избави из турских руку. Кнез, при свој доброј вољи својој, није могао избавити их.

У почетку године 1835, у Нишу беше Мутесариф неки *Салих-Паша*, човек туп, и некако свезан. Поред њега беше доста Турака који су чинили велика зла, а који би требало да другима не даду чинити зала.

Сељаци из 16 нишавских села, незадовољни рђавим поступањем Турака, устану на оружје, и пишу Кнезу Милошу:

„Пречеснејши милостиви господаре Милоше Обреновићу!

„Молимо Бога за твоје здравље. Ти и Бог данас! Сиротиња кука и плаче до Бога се чује! Данас што се зулум починија како се је сиротиња предала! Сердар искочија 50 човека Турчина. И одувуд Топоницу таја села сва је сиротиња у планину утекла: што беше за работу човек, он је кућу оставио; али Турци по кућах падоше: девојке при њих докараше од седам година, и њих ги посмешише. Сиротиња тебе се је поклонила под твом крилу господаре!

„Прво село *Врело* тебе се поклонило (2 човека Станко и Иван), друго село *Кравље* теби се моли (2 човека Пера и Милић), треће село *Церје* теби се поклања (2 Маринко и Павал) село Миљковац тебе се поклања (2 човека Јова и Спаса) 16 села тебе се поклањав, славни Господаре! Данас хоће сиротиња да изгине. Много зулум почињен! Сиротиња данас Турчину се покорити не ће!

„Зашто? Од зулума!

„Славни велики Господаре! Наша десна круна (?) Јануара 1835“.

Кнез Милош пошље одмах свога представника **Аврама** Петронијевића у Ниш с овим писмом на Салих-Пашу, нишкога мутесарифа:

„Ч. Везиру Салих-паши нишком мухафизу
17ог Јануара 1835. Н 222.

„Чуо сам да су се христијани нишевачке нахије нешто узнемирили противу зулума неки турака тамошњи, и да се нису смели усудити на позивање ваше да се смире, и својим кућама иду, и да сте ви били принуждени оружаном руком разагнати ји и казнити. А будући да сам се нашао овде на комшилуку с вама и с њима, то нисам рад ни најмање да се вама, као царском већилу, каква непокорност чини од христијана, а у исто време рад сам, да и христијани не пострадају јербо цару свагда раја потребује. За то желећи да се опет то све умири и да ви опростите оној раји њино безумије што су се упустили у така посла, ето шиљем к вама мог ћају *Аврама Петронијевића*, да вам ову моју жељу каже, и, ако ви оћете, да отиде с вашим људима до оне побуњене раје, и да ји посовјетује од моје стране да се смире, које надам се даће одма и учинити. А пространије казаће вам и мој ћаја из уста. Ако ли пак вама не буде угодно ово моје предложеније, а оно мој ћаја има заповест да се одма врати натраг, и да не иде међ ону сиротињу.

„Мене се чини, да ми је дужност чинити мир на комшилуку, јербо сам се цару заклео да ћу му вјеран бити, и зато вам то и предлажем, а у прочем ви како разсудите онако и чините, а ја у том случају признајем да немам никакво право мешати се у вашу нахију.

Милош Обреновић
Књаз Српски".

Аврам се крене у Ниш, па с пута пише ово писмо:

„Ваша Светлост

„Милостивјејши Господару!

„Још на путу код Ражња близу, разумео сам од неки трговаца нишки да је буна нишевачки села утишала се, и да су већ неки кметови дошли били к везиру још ономад на предају. Дошавши пак овде известим се како од г. Стефче и капетаня Манојла, тако и од други нишевљана, да је све онамо лепим начином смирено и помирено, да је г. Сердар Стеф: Стојановић бивши ономад на Грамади участвовао том помирењу, и да је све сада мирно, уверенијем Салих-паши-

ним да неће више зулумћаре међ' истим народом шиљати, поставивши им и особитог кнеза вилајетског, преко кога ће се изтјазавати у будуће налози, предписани Садразамом у Вучитрну бившу, а не више. Видећи дакле ја да је овако смирено, намерио сам да не идем у Ниш; но међутим будући да сам још јучер поручио по једном татарину ч. везиру, да ми једнога човека пошље овде у Алексинац, и да ме извести: је ли све смирено или није, и ако није и буде ихтиза[1] ондак да и ја отрчим к њему и у колико је могуће да му помогнем к устишанију речене буне, будући да и Ваша Светлост прима као комшија и као привржени цару, ревностно участије к усмиренију сваке буне, која би се на комшилуку појавила, и да сам на тај конац од Ваше Светлости овамо на брзу руку послан, то ћу морати очекивати данас на човека његовог овде, а јутрос и писао сам му мало, као што ћете видити из овде приложене копије. Пак ако ми или одпише или пошље човека с известијем да је све кончено, ја ћу се сутра вратит натраг; ако ли пак поручи да к њему отидем, ја могу отићи часком и даље ништа нећу говорити, кромје мало навести му совјете Ваше против његови зулума, да их се окане, и точно онако као што сте ми устмено заповедили.

„Ако отидем до Ниша, гледаћу да окончам и за воденицу Мола-Салиној мањој деци, ако ли не, писаћу одавде кир Кости, нека то сврши.

„Целујући скут и десницу јесам

Ваше Светлости

Покорњејши слуга
Аврам Петронијевић"

„У Алексинцу
19 Јануара 1835

„П. П. Паши сам послао оно српско писмо тек да види колико Ваша Светлост учествује к усмиренију буне нишевачке; а оно турско задржао сам при себе.

Горњи".

Одиста је ова буна била стишана, само не за дуго време. Јер жалбе опет учестају Кнезу Милошу. Између многих, ево једне:

„Сис писмо дати се у Крагујевац Господару у руцје јему.

„Светли Господаре, умилостиви се на нашу сиротињу! Сиротиња много је изгинула: 300 човека бемо; остаде 100 човека; у твоју земљу пребегомо; твој Сердар бие, па не (нас) тера у турци да идемо. Што отоше и они погинуше. Сва села пуста останула; ништа неје

[1] Потреба, невоља

останало : овце откараше, говеду откараше, вино источише, жито отнесоше, децу посекоше, руке на децу оцекоше, уши оцекоше. Ништа не остаде. Сиротиња цвили и пишти до Бога се чује. Светли господаре, ти отац над нас! Пружи твоју светлу руку над нас! Ми сиротиња твоја покорита. На турчина више ми раја не можемо да будемо!"

Кнез на ново пише Петронијевићу :

„Благородному господину, кавалеру Авраму Петронијевићу Попечитељу иностраних дјела, У Крагујевцу,
У Београду 9. Марта 1835.
Н725.

„Можда ће вам познато бити, да су се нишевљани и опет побунили. Ја сам се данас о тој побуни њиној с ч. везиром разговорио, и он ће у Ниш послати свог човека, да се та буна смирује.

„Вама препоручујем, да по пријатију овог писма одма одправите се у Јагодину, и тамо дочекате човека ч. везира, с којим ћете и ви у Ниш ићи, и који ће вам донети настављенија како ћете заједно с њиме народ тај смиривати. Писали смо и ч. Ага-паши, да и он свог човека у истом предмету у Ниш пошље.

Милош Обреновић
Књаз србски".

Сутра дан упутио је он Авраму ово друго писмо :

„Благородном господину, кавалеру, Авраму Петронијевићу Попечитељу иностраних дјела У Јагодини.
У Београду 10 Марта 1835
Н730.

„Као што сам вам писмом мојим од 9. Н725. јавио, да ће вам човек ч. везира београдског настављенија моја донети касателно пута вашег у Ниш, и смиренија тамошњег народа ; тако вам ова по истом човеку овим и шиљем. Овај везиров човек остаће у Нишу донде, докле год не дође из Цариграда човек, за кога смо ми одуда писали, да се у Ниш пошље, и тамошња обстојателства извиди и смири. Тако исто дoћи ће тамо и један човек ч. везира видинског. Они ће тамо с ч. везирем нишким преговоре чинити, а ви само будите с њима у дружству, но чините се и невјешти, казавши само, да сте и ви с овим човеком од мене у договору с ч. везирем послани, развје ако вас што запита, онда му можете одговарати, познатим вам нашим обстојателствима и неутралности сходно.

„Овај човек везирски, који ће тамо седити до пришествија мемура из Цариграда примаће дације од побуњеног народа и вообште имаће сва спошенија с тим народом да се Салих-паша и турци тамошњи ништа не мјешају у народ побунивши се. Салих-паши је писано да војску своју из вилајета у варош прибере, и да јој ни пошто не да из вароши на поље у вилајет ићи.

„Што се пак народа тамошњег тиче, њему проучите приључено писмо моје, протолкујте му га и присовјетујте, да поступи по гласу истога писма.

„Ако ли паша не буде хотео војску своју из вилајета у варош увући, а оно неће ни бити асне натериват народ, да иде кућама својим. За то дакле с Салих-пашом да се најпре утврди и он да војску своју у варош увуче, па онда присовјетује народу нека се кућама својима врати.

„Ви пак пребудите у Нишу до даљег мог наставленија."

Милош Обреновић
Књаз српски«

Уз ово иде и писмо које је Кнез писао народу округа нишког:

„Народу нахије нишке моје љубезно поздравље!

„Како сам разумео ви сте се и опет побунили тужећи се на зулуме власти, и хотећи нека олакшања. Ви сте жене, дјецу и стоку вашу на наше границе дотеривали и желите прећи на ову страну. Но то ништа никако бити не може. Ви морате остати раја, и морате слушати ваше заповеднике, и избаците са свим из главе, да ви овом крају присаједините се можете. Оно што је с границом мојом учињено, свршено је већ са свим, и више се поправљати не може. Вама сам ја толико пути поручивао, да се ви смирите и да не гинете за банбадава, но ви некако још не можете да се усовјетујете. Зато вас ево опет по овоме мојему вјерноме човеку поздрављам и препоручујем вам, да се ви сви заједно с женама, дјецом и имањем вашим кућама вашима вратите и да се смирите. Оно што треба раја да издаје оно морате издавати и од тога вас нико ослободити не може. Ч. везир београдски шиље у Ниш свог вјерног човека, који ће бити тамо између ваши заповједника и између вас. Ваше дације издаваћете истоме човеку ч. везира београдског, дондје док из Цариграда мемур не дође, који ће се смиренија вашег ради послати. Па кад тај мемур из Цариграда дође онда све ваше тегобе њему представите, и онда ће вам се у колико право и могуће буде учинити. За сад дакле

и ви сви, који сте овдје, и други који нису овдје, већ су се разбегли којекуд, вратите се кућама вашима сви, од првог до последњег, и не скитајте се више никуд. Ч. везир сву ће војску своју у варош скупити, а ви по вилајету радите ваше послове, и издајите данак онај који је вама прописан, јер иначе ако ово не послушате, пропашћете са свим, и нико вам помоћи не може. А ја вам стојим добар, да вам ни један Турчин у вилајет изићи неће. Смирите се дакле и послушајте ове моје рјечи.

У Београду 10 Марта 1835 — **Милош Обреновић**
Н. 731 — Књаз српски".

Аврам се крене по други пут у Ниш. Али он још не стигне на место, а паша изашље војску у побуњена села. Војска се сукоби с устаницима. Бој буде жесток. С обе стране падне доста и мртвих и рањених. Устаници одрже своје положаје а Турци се повуку к селима Каменици и Матевцу, да чувају да се и та села не би одметнула.

Глас о овом сукобу разнесен је по свим селима српским. И што је даље допирао, то је све страшнији бивао. Говорило се да је на мртво пало равно 100 Срба. То је озлоједило људе до зла Бога.

Овде стављам из „рапорта"[1] тимочкога Сердара Стевана Стојановића „Списак"

„У призренију погибши и рањени људи из нишког окружија а имено кључа топоничког

		погинули	рањени
1	Стојан Живковић из Горњег Крупца	1	—
2	Милосав Ковач „ „ „	—	1
3	Милутин Живковић „ „	—	1
4	Живан Влаић „ „ „	—	1
5	Младен Ковач „ Белог Брега	—	1
6	Никола Вељковић „ Дражевца	1	—
7	Дете од 11 година Јована Симиног из Трнаве, посечено	1	—
8	Печа Јовановић из Горње Трнаве	1	—
9	Никола Нешин „ „ „	1	—
10	Јанково дете од 8 година из Миљковца посечено	1	—

[1] Овај рапорт писан је 7 Марта 1835. Њега вреди свега да прочитају данашњи окружни начелници, те да виде какви су извештаји неписменога човека!

11	Милован Исполџија из Веље Поље	1	—
12	Јован Попов из Миљковца	—	1
13	Богдан Миленковић из Веље Поље	1	
14	Маринко Стамболија „ „ „	—	1
15	Живадин Ристин „ Палиградца	1	—
16	Милосав Миланов „ Врела	1	—
17	Јован Богданов „ „	—	1
18	Паво Шијаковић „ Кравља	1	—
	Сума	11	7

Примјечаније. Колико је пак турака у овоме боју погинуло, нисам дознати мого, но госп. Аврам разабраће о том сад у Нишу.

С. Стојановић“

Петронијевић пише из Ниша Кнезу Милошу:

„Ваше Височество,

„Милостивјејши Господару!

„По татарину ч. Веџихи — паше јавио сам Вашем Височеству како смо са ч. Салих-пашом у призрјенију побуњене раје, говорили, а сада јављам, да се он једва трећи дан рјешио дигнути војске своје из села, и тако по уговору с њиме, да прашћа свима, да ће им повратити пограбљени мал, да ће им позволити да између се изберу једнога кнеза, а кад овога изберу, нека му представе преко њега тегобе своје, и по преслушанију, да ће им се олакшање учинити у колико му обстојателства позволила буду, отидемо са Хаџи Мусагом, са Риза-Бегом кафтанџијом ч. Салих-паше, и са једним јерлиом одавде именем Хаџи Салиом, у Попчицу, гди, по предварителном извјестију, нађемо и г. полковника Стеву Стојановића. Онда сакупи се и она сиротиња, која је побуњена разбегла се била по шумама, и пошто јој покажем опроштај чест. Салих-паше, који им се чини на посредствованије Ваше и ч. везира београдскога, прочитам им и писмо Вашег Височества чрез мене управљено, и по том изберемо једно двaестину главни људи, те синоћ доведемо собом овде, а проча сиротиња отидне својим кућама. Ово двaестину изведемо јутрос ч. везиру те му редом изљубе сиџаду и руку, а после тога поодпуштају се из апса и сви они који су за ово време позатварани били. Сад су изабрали себи и кнеза некога Милоја из Каменице, сјутра ћу га одвести ч. везиру на потврђење, и у прилици тој исказати му све тегобе, које је сиротиња да сад трпила, и видићемо у колико ће им се оне одобрити да се у напредак олакшају. Попљењену стоку и

кућевне ствари које је могао ч. везир ухватити од грабитеља, дао је мал сајбијама те су узели сваки своје што је познао, но сиротиња тужи се, да јој још млого мала фали, за који ч. везир каже, нека и сиротиња сама постара се тражити, а и он ће се постарат да за ту фаљену стоку прораспита, и ако се у кога му год драго нађе таква, одузеће се и мал сајбији повратити.

„Хаџи Муса казао му да од сад у напредак не шиље никаква турчина по иста села док се добро не слегне, и раја се не увјери о безбједности својој, а међу тим да ће он за то време све порезе или кусуре пореза од речене сиротиње поузимат и њему теслимити; но ч. везир на ово последње рекне, да он никаква теклифа[1] (— захтевања —) од речени села неима, и како се види никако није рад да му овакав посао преко овога иде.

„Између прочи апсеника није отпушћен један само, који кажу да је из Алексинца, рањен је и лече га. За њега је први пут паша овај казивао Хаџи Мусаги да је с џепаном к побуњеној раји од алексиначког капетана послав, пак се је ранио на оном боју, те га турци ухвате. Кад сам чуо овако, рекнем паши, нека га доведе предамном да видим који је, и да ми посведочи такову ствар, на које одкаже ми овако: „Ако га доведем овде и станем га питат, он ће казати, као што и нама говори, да је ћарџија, и да је сам, не пославши га нико, дошао к бунтовницима“. — Ја га никако не знам који ће тај из Алексинца бити, по свој прилици ваља да је неки суртук,[2] ибо ми се нико није потужио за њега

„Што се зулума тиче, кад погледне човек на сиротињске тужбе има их доста, а кад пак стане везир оправдавати се у тому, чини се да никаква зулума неима, ибо оно што сиротиња говори, он све опровргава. капилије му помажу по арнаутски, а од јерлија не сме нико ништа да проговори. Ово све достављајући на благоусмотрјеније Вашег Височества, и очекујући даљег наставленија Вашег, с истиним страхопочитанијем остајем и јесам

„Вашег Височества
Свепокорњејши слуга
Аврам Петронијевић (с. р.)

„У Нишу
„21. Марта 1.835.

„(*NB.*) Чест. Хусеин-паше човек из Видина још до сад није дошао, може бит да неће ни доћи, кад досад није дошао, а не знам шта ли му је овај везир по једном татарину за овај посао писао, који је јучер одавде отправљен како чујем.

Горњи“.

[1] Техлив значи нуђење, предлагање, захтевање, услова.

[2] Вуцибатине

На овај начим, ова је буна угушена, и људи су дошли својим кућама, ма да су срца остала у Србији.

Ево једнога писма које је Аврам писао Кнезу Милошу из Јагодине, пошто се вратио из Ниша:

„Његовој Светлости
Милостивјејшему Господару Милошу Обреновићу књазу српском скоро
у Пожаревцу
или Свилајнцу

„Ваша Свјетлост

„Милостивјејши Господару!

„Одговарајући на височајше писмо ваше од 17 т. за Н 2114 јављам Вашој Свјетлости да ја не би ни ишао у Ниш, но чекао би одговор на писмо моје к г. Живановићу, да нисам после тога трећи дан разумјео од поштаџија, да је Ахмет-Пашин *агрлук*[1] већ изишао из Цариграда, о којем сам по истим поштаџијама писао Брат Алекси да саобшти Вашој Свејтлости. Одлазак пак мој у Ниш био је међу тим нуждан, по тому што сам на ново морао мирити ону сиротињу нишевачку с пашом. Постављени нови кнез на ова села одовуд Ниша, поплашен пострекаијама Турака нишевачки, а и Христијана којекакви, одвоио се је на поље, пак око себе држећи непрестано десетак пандура, узаптио сва села до Нишаве, и ником Турчину, почти месец дана, није допуштао у какво село, за какав нибуд посао. Неколико пута позивао га паша, но он никако није му ктео отићи, већ само писмено одговарао му, да народ неће субаше по селима, да неће пољака Турчина, и још тима подобне неке маленкости. Паша се је нашао у чуду, нити је пристао да га трпи, нити пак да га гони, бојећи се, да у последњем случају не поквари што или код Порте или Ваше Свјетлости, и једва је чекао, да му ко од вас дође. Согласно дакле с пашом, позвао сам Кнеза Милоја најпре к себи, по том одвео сам га паши, извинио га пред њиме, и учинио га да га назове својим *бендеси*[2], и сматрајући на интриге нишевљана, а неуметност овога сељака, узео сам му оставку па да код своје куће спокојно живи; у сваком селу нека има по један кмет, а у Нишу код паше биће главни *коџабаша*[3]. За сада је такав неки Јован Петровић, а о Дмитрову дне, кад се порез стане резати, доћи ће из сваког села по један кмет да рачуве

[1] Пртљаг, ствари.

[2] Слугом, благодејанцем.

[3] Кмет.

прегледају и порез разрежу, пак ако им буде по вољи овај коџабаша, он опет и нек остане; ако ли није, а они нек наместе другога. Сељак какав ако имао буде тербу с неким, јавиће се кмету, овај ако узможе, помирит, добро; ако ли не, послаће их обе стране коџабаши, и коџабаша самом паши на пресуђење. Сви апсови који су досад били: код војводе, *туфекчибаше*, кадије, и т. п. укинути су, и само ће један бити код паше. *Џериме*[1] неима више, но за кривца биће батине; и то само у присуствију пашином; други никакав властник, ни сердар на пољу који ће по вилајету само са једно 7 — 8 момака ићи, неима власт никога чукнути. Никакав господар или спахија или субаша њиов, не може у село отићи, развје ондак кад ће се десетак одвајати. Турчин ако какав изиђе у село какво, и почне пијанствовати, или субаша поведе још каквога *далчаука*[2] собом, кмет нека потајно на брзу руку опреми абар или сердару, ако је где год у близу, или паши пак ће онаквима паша сам по *бостанџибашки* судити, као што је и пре ту једноме своме гавазу 200 батина ударио, само зато што је једнога христијанина у Нишу гурнуо на сокаку. Никакав кулук неима христијанин никоме чинити, кромје само једном паши ако кад нужду имао буде, и то ће највише бити за довући му дрва и сламу које ће бити по тефтеру учињеном од садразама у Вучитрну, нити ће он пшенице, ни пиринча сејати, као што је Салих паша сејао. Спаијама даваће се десетак од свега, а господарима само девето од стрмнога жита и кукуруза, и в мјесто $2^1/_2$ оке масла једна ока а за *котарно, бахчелук*, трмке, и т. п, сејаће свака кућа по 20 ока пшенице или кукуруза господару, но и то пошто га збере на гомилу није му дужан носити из села никуд, већ ако му треба, нека нађе кола под кирију. пак нека носи куд му драго. Био је адет да косе сељаци господарска сена, и носе у Ниш, пак сад је и то укинуто. Сву ову уредбу, пошто је паша изјавио кадији и нишевачким агаларима, дао је начинити једну строгу *буирундију*, да *вај хална* оном[3] турчину, који би од сад у напредак раји каквом или преку реч рекао, или на преко погледнуо га и још тиме подобна, а и раја да у будушче строго пази на дужности учтивости, пак сазвавши код кадије од свакога реда по неколико турака, кметове христијанске из Ниша и сеоске, преко кадије и својега *башчауша* дао је свима прочитати, и кадији устмено изговорио, да се сваки у памет узме. Паша

[1] Казна без икакве кривице.
[2] Готована.
[3] Тешко си га Турчину!

је искључио и име: *Кнез*: и место тога *коџабаша*, а кмет *чорбаџија* или и кмет. Вели „*не демек олсун*[1] свака рђа да носи име кнез“? кнез је вели, велика ствар! — Пољаци турци искључени су, премда су после опет неки сељаци долазили те их искали, за које сам ја казао паши, да то нису кметови већ лоле, који су са субашама до сад чутуре испијали. Сељаци с ове стране Нишаве, једни су били с Милојем и њега слушали, једни пак к Дражевцу доле правили себи другога поглавара, џебану куповали, с лесковачком страном уговарали, и т. п. и мислили су да подигну и нишевачку и лесковачку као што сам дознао, те после призовнем главне кметове к себи, и кажем им да се ђавола окану, да ће у противном случају и себе и своје домове изгубити, и да ће их и Ваша Свјетлост гонити ондак више него Турци. Казао сам им нужду тога, и тако сад су се сви слегли, кромје још једно попче из Ниша, за кога сам казао сељацима, да га између се истерају, а и коџабаши казао, кад дође, нека га преда владици, да га овај удаљи куда, да не мути по народу. Два пут како смо га предавали од зимус, пак се опет ђавола не пролази.

„Паша пише Вашој Свјетлости благодарећи Вам на посиланнију мом; казивао ми је које шта и устмено и препоручио ми да вас умолим за њега, да му се код Девлета изради. Препоручио ми и за Хаџи Алију и за Махмут пашу Хафизића да вас молим да му напишете једно писмо за њи, да их доведе својим кућама. Вели: Хаџи Алија је стар човек, употребљавао би га у мој посао, кад би се што догодило против јерлија, ибо је рад да их унизами, а Махмут паша нека би га дома нек смрди; он је, вели, једна будала.

„Опростите Господару што сам оволико натрпао, а имао би још, но кад вас у здрављу видим, показиваћу вам кад се о чем сетим.

„Ахмет паша данас ће бити у Софији, а овде једва око среде. Данас му је овуда прошло нешто агрлука са једним драгоманом: одоше у Београд. Ја сам му написао мало писманца, како ме је Ваша Свјетлост нарочито њега ради до Ниша послала, и будући да ме сад позивају Господара мојега послови натраг, нека извини што нисам више обстати могао у Нишу. Интов сам му оставио од стране Ваше Свјетлости, и јавио сам му и то. Ја сам ономад вечер из Ниша изишао и коњи су од интова здраво у тавли (?) остали. Стеван их добро гледа.

„Норов је пре полученија Вашег писма дошао у Ниш, и ја сам могао само моје кочије дати му до Алексинца, онамо писао Стевчи,

---

[1] *Шта значи то*: свака рђа кнез?!

да до Јагодине да своја, а час пре да јави Вашој Свјетлости за њега. У Нишу није се бавио више од сата; сад чујем да је отишао право у Београд; но ако ће, он иде с хаџилука, и пита ме: јесмо ли и ми православни као Руси, и је ли Ваша Свјетлост онај Књаз Милош који сте из Мореје 1827ме године у Париз долазили?

„У осталом вручавајући себе отеческој милости Вашој, купно с дјецама цјелујем скут и десницу Вашу, и јесам

„Ваше Свјетлости

„У Јагодини 21. Јунија 1835.

„Свепокорњејши слуга,
Аврам Петронијевић (с. р.)

Тако пише Петронијевић из Јагодине 21 Јуна 1835, по повратку своме из Ниша.

Година 1840та затече у Србији нов ред ствари. Кнез Милош бејаше оставио Србију. На његово место бејаше дошао син његов Кнез Михаило, који беше још млад. Земљом управљаше Намесништво. Други људи на управи; другојачији и погледи на послове; други и правац у политици.

Међу тим је у округу нишком расло незадовољство из године у годину. Незадовољство то кретала су поглавито ова два покретача: злочеста турска управа, и народна стална жеља спојити се са Србијом.

Органи тога незадовољства, први људи у народу, обраћали су се често Србији, српским разним старешинама који су им били ближи или познатији. Али по одласку Кнеза Милоша из Србије били су за неко време напуштени и они начини и они путови којима се служио Милош кад је желео израдити каквих олакшица народу ван граница кнежевине.

Вођи пак нишких незадовољника нису могли оценити сву важност промена у Србији. За то су они и слали људе, и писали писма Кнезу Михаилу, и другим српским старешинама, молећи за савет и помоћ у невољи својој.

Од многих таких писама, ево једнога које је у мају 1840 прешло преко Суповачког Карантина, и дошло Кнезу Михаилу. На том писму нема ни потписа, ни дана када је писано, нити места

где је састављено; али кад се цело прочита, види се све што се жели знати.

То писмо гласи:

„Пресветлејшему и чеснејшему Богоизабраному Господару свето српскому

„Светлејшему преизабраному честитому великому господару нашему свето српскому покровитељу, да Бог даде, и мати божија помогнула, ваша рука светла дугачка да биде, ваша крила и нас да покрију: ако знате Бога и светога, турске муке нама одолеше, веће више не можемо трпети турски зулум! робје доста бесмо, турски зулум неможемо више трпети; молимо тебе, светли господару: молимо и ногу ти љубимо и дугачку светлу руку, бог да поклони и нас на твоју светлу руку, и ти за нас милостив да бидеш, и на светлога цара да покажеш, како нама турци досађују: како турци на бога не гледају, нашу веру и закон растурише, не ни давају у цркву да идемо, бога да молимо: не ни дају празник да пропразнујемо, ни па да се веселимо; ако дође велик празник, турци нас сас пушке па црквена врата чекају, и гледају која је девојка полепа; они гу узнеју силом те гу потурчију, и ми што да чинимо? земља тврда а небо високо; Светли цар не знае турци што чинију, и нема кој да каже; најубави мужи пробирају који су мало на есап турци не ги остављају живи, но ги утепају преконоћ кришећом: да не се нађе кавурин јунак и убав и речовит. Која је жена убава они турци вој[1] мужа утепају, па гу узнеју те гу потурчију; турци на нас *инсаф*[2] не учинише; наше жене изсилуваше; наше сестре под себе туриише; наше ћерке изсилуваше Свакн спанија, сваки господар, сваки субаша, кр сердар у свако село оро играју сас девојке када која најлепа девојка сас силу тера: ако се нађе неки татко или брат те не пушта своју девојку а они га убију преко ноћ и девојке докарају при себе, те им играју и поију, ракију им служају до колико сахата па после ги накарају те се свучеју голе те при њи спију сву ноћ. Такав зулум не можемо више трпети, аман Бог да види, да ли има цар на земљу или нема? Нама дође веће само да рипамо у воду да се издавимо; не можемо трпети више турски зулум мутлак аман!

„*Алаџаб вергија*[3] много тешка; што год се мучимо, радимо, печалимо — све за турци; не можемо само за њи да спечалимо; и нам

[1] вој место њој

[2] *инсаф* душевност, карактер.

[3] *Алаџаб вергија* заостао, ненаплаћени данак

ништа не остаде; веће су не сас лику опасали; сваки дан по села идеју и бадијава једеју; ништа нама не остаде; ангарија[1] је млого отвише: по сто ргатина за годину на једну кућу, више и глобу много узимају: за неки малко кабаат узнеју што нађеју све човеку само душу оставију; тешко отвише; турски су зулуми отвише — само смо писали от хиљадо ката едан кат, молимо от земљу до небо!

„Жалба от град Лесковац и от сва села лесковачка нанја.“

Године 1841, у првој поли Априла[2], букну прави устанак на Турке у свем данашњем округу нишком.

Устанике у Заплању предводио је неки *Никола Срндаковић*, из Горњег Душника; Нишаву је дигао *Милоје Јовановић*, из Каменице; Власотинце — *Станко Антоновић Бојаџија* и *Цека Вучковић* из Власотинаца, а лесковчане — *Коца Мумџија* из Лесковца, и *Поп Ђорђе* из Пољанице[3].

Устанак је био толико озбиљан, и у Србији је изазивао толику симпатију, да је Кнез Михаило, који је ипак ценио да још није куцнуо час ослобођењу, морао уздржати Србију од пута којим би је могло повести патриотско осећање. За то је нашао за потребно свечаном прокламацијом позвати све житеље кнежевине, да савладају своја родољубива осећања, и да се уздрже од свакога учешћа у томе толико пута понављаном устанку.

Прокламација је дана у Београду, 10 Априла, и гласи од речи до речи овако:

„Прокламација

„Христијани живећи у пахијама нишевачкој, пиротској, лесковачкој и прокупачкој, пределима Сербији сосједним, 6ог овог месеца противу ондешњи Турака, по њиховом изјасненију зулумћара, подигли су се.

„Движеније ово, било оно каквог му драго рода, ни најмање се не односи на пределе књажества овог. Народ је Сербски правима својим, дарованим му Височајшим Султанским Ферманима и Хатишерифима, осигуран у спокојствију и безбједију свомe. Наслаждавајући се спокојством

---

[1] *Ангарија* то што у нас кулук, рад на државном послу без плаће.

[2] По извештајима, устанак је букнуо 6 Априла 1841.

[3] У том устанку помињу се још ова имена: *Мита Деда-Ујин, Цветко Куцула,* из Власотинаца; *Илија Николић* из Јастрепца; *Лепоје Н.* из Гара; *Стојан*

и миром, сви житељи Сербије треба да су страни овому движенију онострански поданика Његовог Султанског Величества, и да избегавају и клоне се свега оног чим би и они узели участије у воздвиженију ономе.

„Објављујући ово настојећом Прокламацијом Народу Сербскому, живјејше препоручујем свима вообште и свакому воособ: да сваки само своје послове гледа, и налозима својч предпостављени власти повинује се, де нико не узима участије у поменутому движенију, и да се нико ни најмање у исто не мјеша.

„Ја се надам, да ће сви житељи Сербије дужности својој повиновати се, и овоме моме налогу сљедовати, чим ће показати, и овом приликом, дужну своју послушност и привржeност к правленију своме; но ако би који толико дерзновен био да се покуси умјешати се у дјело ово, и тиме преступити ову моју височајшу препоруку, бит ће праведно сматран као миронарушитељ и противник правитељства, и као такови бит ће подвергнут строжајшему наказанију.

„ВН 403.

„10. Априла 1841. **Михаил М. Обреновић**

„У Београду књаз српски". с. р.

У Нишу је тада био мутесариф неки *Мустафа-Паша.*

Он се пожури да буну утиша.

У том послу Турци су се, као свакад, служили својом обичном тактиком.

Паше су се са свих страна кретале с војском на бунтовнике; а Порта је из Цариграда слала комисара, који ће расипати најлепша обећања.

Устаници су се били утврдили у селу Ђурлинцима (кога данас нема) код утока Власине у Мораву. Било их је на 3000 пушака.

После више узалудних покушаја, Турци најпосле продру, и устанике разбију.

После разбоја устаника, Турци су били опет господари свега нишког округа. Тада су предали огњу Власотинце, Заплање, села нишавска, и, лицем 31 маја (1841), спалили су Топоницу и друга села до саме границе кнежевине.

Н. из Матевца, *Стојан Чавдар* из Крчмира; *Цветко Просек* из Просека: *Стојан и Китка* браћа из Кравља; *Сава Рожинац, Цека Манојловић* и *Миша Брканлија* из Врање.

Устаници, који су живи остали иза бојева, разбегли су се куд који. Највише их је пребегло у Србију, куда су, и пре тога, многобројни бегунци били умакли, бојећи се освете турске[1].

10 Јуна 1841 у Ниш приспе *Јакуп-Паша* с *Рифат-Бегом* и царским комисаром *Тефик-Бегом Ћурук-Тескереџијом*.

Тада се у Ниш било слегло око 9 — 10 хиљада војника, међу којима је било једно хиљаду самих Арапа.

Устанак је већ био угушен сабљом и угарком, само се народ био разбегао. Комисар портин позове народ: да се сваки врати својој кући. Комисар је обрицао вратити сељацима отерану стоку, и о царском трошку начинити куће које су погореле. И одиста у погорела села изиђу писари те запишу да се у сваком селу 3 — 4 куће начине о царском трошку; а из Арнаутлука дотерају Турци многу стоку, и позову сељаке да свак свога брава познаје и гони.

Сељаци не приме на цело погорело село по 3 — 4 куће; нити хтедну туђу стоку узимати место своје. Те тако не буде помоћи ни с једне стране ни с друге.

Јакуп-Паша из Ниша пошље свога мухурдара а Ћамил-Паша из Београда свога Алај-Бега у Алексинац, где се находио помоћник попечитељства унутрашњих послова, г. *Милош Богићевић*.

Ови људи сазову (30 Јуна) све бегунце из нишког округа, и понуде их да се врате. Бегунци, бојећи се освете, нису могли пристати само на реч турских изасланика, него се ту углави и нареди ово: да најпре оду својим кућама око 200 људи бегунаца, који су разборитији, и који ће видети на што да се врате и остали, па тек ако ови нађу да се могу вратити и остали, онда да се за 21 дан сви повраћају.

На тај начин, устанак се са свим стишао, и устаници су се, који пре а који после, вратили сви.[2]

Године 1860, на велике тужбе нишевљана, сам велики везир

[1] *Никола Срндаковић,* по што је разбијен у Заплању, преда се неком *Пири-Бегу,* Турчину. С њим је био два три дана, па се измакне од њега и, с двојицом друга, 28 Маја дође на Граmаду, а отуда у Алексинац.

[2] Интересно је прочитати у архиви некадашње *Кнежевске канцеларије* два писма под ВН 813 и ВН 824 о овом догађају.

Мехмед-Паша дође у Ниш, божем да извиди жалбе, и да задовољи праведне захтеве. И он диже у Нишу осмора вешала, на којима издахнуше: честити поп Станоје из Власотинаца и још седморица најодабранијих људи из нишког округа.[1]

И тако и те жеље, напори, жртве, бише узалуд. Дан ослобођења још не бејаше близу.

Тек кад Краљ Милан крете Србију, ставивши се сам на службу историскоме задатку своје отаџбине, Ниш и нишки округ огреја сунце слободе.

Тада је помагао сваки, колико је ко могао, да успех буде потпун. Највећи број српске ослободитељске војске беше тада упућен на Ниш. Тиме је становницима око Ниша био патриотски рад олакшан.

Ми ћемо за то оставити најближу нишку околину да бисмо могли прибележити што је бивало даље, куда војска ослободитељска није могла у густим масама доспевати.

У тим даљим крајевима пак бивало је напрезања која ваља признати, бивало је јунаштва која треба прославити, бивало је и успеха које треба захвално примити.

Како је објављен други рат 1877, одмах су Турци лесковчани, којих је могло бити око 5000 душа, почели кретати своје породице у Врању, у Гиљане, Приштину, Митровицу, Призрен, Куманово, Велез, Скопље, Серез, Солун, и у друга места. Богати су ишли све дубље у Турску, а сиромашни су испраћали своје породице кроз Грдиличку Клисуру за Врању, па су се враћали, сабирали се у чете, заузимали згодна места у Клисури, да пресеку пут српској војсци, да не прође уз Мораву, ако би туда пошла.

С Турцима лесковчанима избегао је и лесковачки кајмакам, чувени богаташ Афис-Паш-Агић, и други бегови који су, иза тога, у Клисури уређивали Турке башибозуке, а сами су боравили по хановима клисурским.

---

[1] Том приликом чувени Бели Мехмед, плашећи сељаке да се не би на њега тужили великоме везиру, рекао је ово:

— Бре, чорбаџијо, памет у главу! И највећа вода само ситно камење односи; велико стоји и после поводња на своме месту. Мудро седите, да не се кајете после! . . . . .

За своје сељење у Турску, лесковчани Турци су истеривали сељаке из села око Лесковца с колима и воловима. Ко је био спахија, кретао је своје село на тај рад; а за оне који нису имали спахилука, кајмакам је слао заптије, те су изгонили кола из појединих села за сеобу тих сиромашних Турака. На такав начин, кренуто је преко 1000 јармова стоке (волова и бивола) из лесковачке напје.

Поред свега тога било је много Турака и турских породица које су, голе, босе, по највећој зими, пешке бегале, остављајући у Лесковцу пуне своје куће.

Сељаци, који су на својим колима возили Турке у Врању, или чак у Куманово, често су остављали и кола и волове (или биволе), па бегали, само главе да изнесу. А неке од њих и сами су Турци одгонили, задржавши им кола и волове за даљу своју потребу.

На тај начин у Лесковцу је било остало мало Турака. А они који су се прибирали у Клисури, помишљали су, и чак претили, да ће, ако се најмања побуна осети, грунути на Лесковац, и поробити га!

Даље, вођи тих клисурских башибозука Турака поруче Арнаутима из села пољаничких и пусторечких, да се и они дигну. И Арнаути, увек готови на плен, одиста устану, и у јаким четама стану се примицати к Лесковцу. И ови Арнаути, и они Турци у Клисури, бојали су се само од војске из Србије, а с лесковчанима и сељацима мислили су да ће им бити лако.

Да би дознали има ли у Лесковцу српске војске, Турци из Клисуре, и њихови савезници Арнаути, потпуштали су сељаке под свакојаким изговором, да иду у Лесковац; некад су, тога ради, слали српске жене, и учили их да кажу како долазе да купе соли, или друго што, па да им, по повратку, кажу: ко има у Лесковцу? Али су лесковчани били поставили стражу око вароши, и никога нису пуштали да изиђе ко једном у Лесковац уђе.

Најпосле Арнаути се скупе у врло јаке чете, и надру да се сајузе с Турцима у Клисури.

Ове је Арнауте био уредио и водио *Есат-Бег*, син *Шашин-*

пашин[1], *Ибраим Чауш*, бивши буљубаша власотиначки, и *Ахмет-Бег*, буљубаша грдилички. Од Арнаута били су главнији *Зумбер* из Липовице, и *Суљ-Ага* из Галинца.

У селу *Вучју*, 3 часа од Лесковца, била је кула *Дилавер-бегова, Исмаил-пашинога сина.* Тај се *Дилавер-Бег* био оженио из Врање, и, у последње време турске владе, тамо је живео. Дилавер-Бег је лепо поступао с народом; путовао је много по свету, па се и срамио чинити што не ваља. Он је у своје село Вучје долазио свега три четири пута преко године. Могло му је тада, у време борбе, бити око 38 година.

Дилавербегова кула била је двокатна. Око ње је била висока, зидана, каменита ограда. На зиду од ограде остављене су биле пушкарнице (мазгале).

Ту је кулу заузело 212 Срба устаника из околних села (Чукљеника, Великих Трњана, Стројковаца, Белог Потока, Радоњице и Бунуше). Оружја и барута нису имали колико би требало; за то су дуго двоумили: да ли јавно да се одупру, или да се не одупру? Слали су људе у Лесковац за оружје и савет. У Лесковцу се, међу тим, по одласку турскога кајмакама, беше учинила нека привремена власт од неколико грађана лесковачких. С овима су се ти људи у Дилавербеговој кули допитивали: шта да раде?

Из Лесковца им се слала по која кремењача, по мало барута, и порука: *да се држе*, а српска ће војска скоро доћи.

У то дође у Лесковац Коле Рашић из Ниша, с неколико устаника, кои су одметали села од Турака. И он донесе глас да ће српска војска до који дан доћи у Лесковац.

Од тих неколиких устаника, који су с Колом Рашићем дошли у Лесковац, одвоји се неки *Влајко* (Владимир) *Стојановић*, родом из села Голешнице[2], у алексиначкој Морави, а наредник у стаја-

[1] *Есатбега* је родила потурчена српкиња из села *Конопнице*, коју је Шашин-паша увео у харем. И тако он по мајци није био рођени брат *Исмаил-пашин*, по што је Исмаил-пашу родила Туркиња.

[2] Мени су били казали да је Влајко родом из Прћиловице, али сам се саде уверио да није.

ћој нашој војсци, и оде у *Вучје*, међу оне устанике у Дилавербеговој кули.

Како дође, одмах дружину уреди како треба за бој, и кулу утврди за одбрану што се боље могло.

Тек што је Влајко своју дружину уредио за бој, и кулу утврдио за одбрану, Арнаути, дознавши да међу устаницима нема редовне српске војске, примакну се кули да устанике растерају, па да јурну на Лесковац, да га поробе и попале.

Беше 22 Декембар 1877. Хиљада и две ста Арнаута, са пет стотина коњика, груну на Дилавербегову кулу тако слободно, тако безбрижно, као да их из куле ни зврчка зврчити не ће.

Из куле се, по команди Влајковој, оспе редовна самртна ватра. Бој се заметне очајнички. Арнати, држећи да међу устаницима нема српске редовне војске, нападаху као да хоће рукама живе противнике да хватају. Устаници су гађали само у месо!

Кад нападачи изгубе преко сто људи, онда тек почну звати рају на предају. Кад им се на то одговори ватром из пушака, онда они стану палити околне куће, и привлачити сламу и сено те потпаљивати капију од куле. Устаници су снегом гасили ватру и опет одбијали нападаче.

Изгубивши у том узалудном нападању 140 мртвих људи и 12 коња, Арнаути се повуку на траг.

И тако Лесковац с те стране би заштићен; али у том боју соко Влајко паде од душманске пушке.

Овај је бој још спречио Арнаутима те се нису могли на време састати с оним Турцима који су се били утврдили у Грдиличкој Клисури.

Сада да бацимо један брз поглед на школе и школовање у нишком округу:

У нишком округу било је на крају школске године $188^2|_3$ свега 27 основних школа, и то 3 женске, а 24 мушке. Од тих 27 школа 6 су (3 мушке а 3 женске) у варошима, а 21 у селима.

Према броју становника долази једна школа

варошка на 4203 становника

сеоска . . на 4318 становника
у опште . . „ 4292 „

У основним школама радило је свега 60 наставника, и то 19 учитељица (од ових 7 у мушким школама) и 41 учитељ.

У варошким школама радило је 19 учитељица и 20 учитеља, свега 39 наставника, а у сеоскима свега 21 наставник.

У школама варошким било је

	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА	ЂАКА
У почетку године	1342	512	1854
На крају „	1240	473	1713
Оставило школу	102	39	141.

У сеоским школама било је:

	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА	ЂАКА
У почетку године	900	7	907
На крају године	773	5	778
Оставило школу	127	2	129

Од 100 уписаних напустило је школе

	ВАРОШКЕ	СЕОСКЕ
ученика	7.6	14.1
ученица	7.6	28.6
ђака	7.6	14.2

У средњу руку долазило је на једну школу

варошку	309	ђака
сеоску	40	„
у опште	103	„

а на једног наставника школа

варошких	48	ђака
сеоских	43	„
у опште	46	„

Од хиљаде становника

мушких, женских, у опште
походило је основну школу

	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА	ЂАКА
по варошима	164	42	74
по селима	20	0.2	10
у опште	38	9	24

Ако узмемо да је од извесног броја мушких становника било у основној школи сто ученика, онда имамо од равног броја женских становника:

по варошима	40	ученица
по селима	1	ученицу
у опште	24	ученице

Цркава у нишком округу има	40
Манастира	5
Црквиште	1
Свега	46. места

где се народ стиче на богомољу.

Најпосле, да слика нишкога округа буде потпунија, прилаже се овде статистика моралности за последње четири године, и то за 1879, 1880, 1881, и 1882:

СЛУЧАЈЕВИ		1879	1880	1881	1882	СВЕГА
Разбојништва		—	—	4	4	8
Крађа	ствари	4	5	8	19	36
	стоке	2	5	5	5	17
	пића и јестива	—	3	2	8	13
	новаца	4	7	6	18	35
Пожара		10	5	3	10	28
	вредност у динар.	2.500	66.200	9.320	2.348	80.368
Паљевина		4	7	14	16	41
	вредност у динар.	880	1.040	8.275	4.818	15.013

СЛУЧАЈЕВИ		1879	1880	1881	1882	СВЕГА
Убиство	пушком	1	3	3	2	9
	ножем	1	—	1	2	4
	другим оруђем	—	—	—	2	2
	ванбрачне деце	—	1	1	1	3
Узроци убиства	свађа	1	—	2	2	5
	непознати	1	4	3	5	13
Самоубиства	пушком	2	—	—	—	2
	вешањем	2	4	1	4	11
	утопљењем	--	1	—	—	1
Узроци самоубиства	болест душевн.	2	2	1	2	7
	» телесна	—	—	—	1	1
	непознати	2	3	—	1	6
Случајне смрти	од пушке	2	4	2	1	9
	од ватре	—	1	—	2	3
	утопљено	2	5	2	5	14
	од грома	1	1	2	—	4
	пало с дрвета	—	2	2		4
	прегажено колима	5	1	2	—	8
	други случаји					

Из овога прегледа види се да је у све четири године било свега 101 крађа, или у средњу руку по 25 годишње.

Пожара и паљевина било је свега 69, и штета овим нанесена износила је 95.381 динар; у средњу руку по 23·845 динара, и по томе на једног становника по 20 пара динар. годишње.

Самоубилаца било је свега 14 или годишње 3·5. Један самоубилац долази дакле тек на 33.110 становника.

Убистава било је свега 18 или годишње 4·5. Једно убиство долази у средњу руку на 25.753 становника.

Случајно погинулих било је свега 42 или годишње по 10.5. Један погинули долази на 11.037 становника.

У наведене четири године било је:

	СВЕГА	У ПРОЦЕНТУ
Убиства	18	24.32
Самоубилаца	14	18.92
Случајно погинулих	42	56.76
Свега	74	100.00

Од неприродне смрти умрлих долазио је један на 6264 становника.

Интересни су подаци о природном кретању становника. Тако у 1882 години било је 1387 венчаних, и по томе долази на 1000 становника 12 венчања. У истој години родило се 3055 мушке и 2797 женске свега 5852 деце. На 1000 становника долази 50 рођених. Од свију рођених било је само 7 ванбрачне деце; дакле од 1000 само 1·2.

Умрло је 1655 мушких и 1556 женских, свега 3211. На 1000 становника долази 28 умрлих, има дакле 22 више рођених. При поређењу рођених с умрлима, налазимо да је долазило на 100 рођених:

код мушких	54	умрлих
код женских	56	„
у опште	55	„

б. Личности чим било заслужне

Константин Велики Цар Римски
(274 — 337)

У овај одељак записују се људи који су чим било заслужни за свој округ. То су обично људи домороци. Нишки округ у том се одликује од других. Међу своје заслужне људе, он броји и таке који су заузели велико место у историји света, а у историји православне цркве стоје међу светитељима.

У Нишу се родио *Константин Велики*, цар римски. Истина данашњи Ниш, и данашњи нишки округ, не виде никакве непосредне заслуге Константинове; али већ само то што је Константин, рођени у Нишу, био цар свему римскоме царству; што је уставио гоњење Хришћана; што је од мале *Византије* начинио *Нови Рим*, те тако излази да је један *нишевљанин* дао свету тај данас чудни

Цариград: толико је важно, и нишевљанима у сва времена мора бити толико драго, да му, без речи, отворе прво место међу заслужним личностима у округу нишком.

Константин је син цара *Констанција Клора* (то јест *Бледога*) и *Царице Јелене.* Родио се у Нишу 274 године по Христу.

У Нишу, дакле, у оној природној смерној лепоти, родио се, растао и васпитао се цар, који је доцније онако одважно стао на страну Хришћана и њихове смерне вере. И одиста Ниш има довољно лепота које могу изазвати поштовање Бога, али их нема толиких да би могле разблудити човека.

У то време, Христова се вера јако ширила по свем царству римском. Многи цареви римски наређивали су велика гоњења против Хришћана. А та гоњења помагала су ширењу те вере.

Цар Констанције, за своје владе, беше благ спроћу Хришћана. Кад он умре, онда су жена његова *Царица Јелена,* и син му Константин, такође заклањали Хришћане.

Константин проглашен би за цара по смрти оца свога, године 306.

По што умири Галију, Константин би принуђен погубити таста свога, Цара Максимијана, који је њега хтео убити (310).

После тога пође против тирана Максентија, Максимијанова сина, под којим стењаху Италија и Африка.

На овом путу, прича се, видео је Константин на небу *крст* и око њега пламеним словима написане ове речи: „*Овим ћеш* (знаком) *победити (Hoc signo vinces).*

Константин одмах метне тај знак на своје војничке заставе. Идући тако, разбије он непријатеља које у туринском пољу а које под самим Римом. Максентије се удави у Тибру (312).

Овладавши тако Италијом и Африком, Константин поврати ред и правду своме царству, прекине гоњење Хришћана, прими сам страну хришћанске вере, и указом из Милана године 313 огласи ту веру као веру државну.

Године 315 потуче он Ликинија, који је држао источне области царевине, и оте му Панонију, Дакију, Илирију, и Грчку.

Године 323 оте му и остатак земаља, по што га је потукао у боју код *Једренета* и код *Хризопоља* (Скутара).

Оставши сам господар у свему римскоме царству, Константин је ослободио хришћанске цркве од данка, наредио је да се светкује недеља, укинуо је каштигу крсну, укратио гладијаторске борбе, у којима су се људи пред народом показивали како умеју један другога убијати, запретио је убијање сиротне новорођене деце, што су дотле родитељи слободно чинили.

А како се Рим у то доба клањао идолима. Константин, године 330, пренесе столицу царства на Босфор у варошицу *Византију*, коју назове *Нови Рим*. После његове смрти та се варош прозове *Константинополис (Константиновац)*.

Каже се да је Константин украсио Ниш, као своје рођено место, дивним зградама. Тих зграда данас нема, и не знају се ни места где су биле, али ће време открити бар темеље њихове.

Константин је умрбо 337, оставивши пространу своју царевину тројици својих синова.

Православна црква узела је Константина за свеца, а западна није. Не може никако да му опрости што је столицу царства, пренео из Рима у Византију!

Никола Скобаљић
(Издахнуо на коцу на Трепањи, 16 Новембра, 1454 године)

Пред пад старе српске државе, кад се оно онај мудри и родољубиви, али злосрећни стари Деспот, од сваке руке довијаше, да би уставио и сузбио навалу, која с југоистока udараше на земље српске, бејаше за родољубље српско остала још та једна утеха, што се у Србији одиста нахођаше синова који не жале свога живота, само ако отаџбину своју могу заклонити од страшне најезде.

Султан Мехмед, љут на Деспота Ђурђа што тражи савеза и помоћи у хришћанских народа, груну с војском на Србију, и продре до самога Смедерева. Баш силно жељаше да каштигује старога упорника!

Али је Ђурађ, предвиђајући ту несрећу, и не хотећи трошити своје снаге у мањим сукобима, био дао заповест: да се војска српска затвори у градове, а народ да се тргне у планине и засече у збегове.

Сибињанин Јанко, као деспотов савезник, дође Смедереву у помоћ, и потисну Турке уз Мораву. Гонио их је до Крушевца, и ту, по сведочанству летописаца, последњи пут, разбио их је на селу *Врбници*.

После пораза на Врбници, Турци се повуку преко Ниша и Софије к Једренету, а Јанко се врати у Угарску.

За то време један славни лесковчанин не само да се није затварао у свој град, него је јоште, с прибраном јуначком војском, био пресекао све путове, ако би Турци поумили поћи на *Ново Брдо*, које у оно време бејаше необично важно рударско место у Србији.

Тај славни лесковчанин јесте главом *Војвода Никола Скобаљић*, о коме његова постојбина чува данас такво памћење, као да је јунаштво његово засијало јуче, а не пре 429 година!

Ево шта прича о Војводи Скобаљићу *Деда Стојан Стевановић*, старац од 110 година (по његову рачуну), који сад живи у селу *Бунуши*, а родио се у селу *Вини*.

„Војвода Никола Скобаљић, вели он: — родио се у селу Вини. Њега је родила и очувала девојка.

Човек је овај тако велики у очима народа, тако мио народноме срцу, да народна уобразиља није могла замислити, да се један такав јунак родио као други људи. Према необичном његовом јунаштву, она је и рођење његово обукла у необичну причу.

„Мајка Николина, прича даље Деда Стојан: — хватала рибу у реци сеоској. Задржавши се дуго у том послу, огладни и поједе живу рибу *Скобаља*. На један мах, после тога, осети она да носи чедо под појасом. То необично чедо роди се. На крштењу му нађену име *Никола*, а по необичном зачећу његову прозову га *Скобаљић* или *Скобиљевић*.

„Кад је одрастао, Никола је био јунак нада све јунаке онога доба. Као такав јунак, постао је војвода Деспоту Ђурђу Бранковићу.

Озидао је град на једном вису изнад села *Вучја*, испод села *Збежишта*. Град је тај данас порушен, али вис на ком је био зове се и данас *Скобаљићев Град*. Ниже града је извор који се зове *Скобаљев Кладенац*. Испод града пак, у долини вучанске реке, Никола је био озидао цркву, од које зидине стоје и данас.

Од Лесковца до града и до те цркве биће око 2½ часа места, а биће 1 час на десно од пута који води од Лесковца преко Накривња и планине ка Врањи. Од онога пута пак који од Лесковца иде преко Бунуше уз Клисуру за Пољаницу, град је овај 1 час у лево.

„Војвода Скобаљић, прича даље Деда Стојан: — много се био с Турцима. И Турци му нису могли ништа. Тукао се на Врањи; тукао се на Голубињу; и нигде Турци нису надбили Николу.

„Али се нађе једна несрећна душа која, да би помогла Турцима, сломи крила соколу. Та је душа рођена кума Николина!

„Или је заслепи силно благо које јој Турци обрекоше, или зло срце њезино не могаше трпети овака јунака, тек она оде и у железна пута спута коња војводина, па онда Турцима шапу:

— Сад ударите на Скобаљића!

Турци јурнуше. Војвода скочи, и баци се на витеза коња свога. Коњ полете, а пута зазвечаше! Скобаљић јекну, и прокле неверну куму:

— Ко ми данас спута коња, да Бог да му пород до века био спутан око врата!

Данас у селима Вучју и у Брзи има много гушавих људи. Народ у околини држи да су то знаци тешке Скобаљићеве клетве!

„Скобаљића су Турци гонили; али га нису могли стићи; потезали су се за њим буздованима, па му опет нису могли ништа. И сапет коњ његов скакао је тако да се, веле, и данас у Голубињу по камењу познају стопе његове!

„Скобаљић је, на своме коњу, одлетео некуд! Нико не зна куд је одлетео, ни шта је најпосле било од њега. За то се не зна ништа за његов гроб!

Ето како срце у народа хоће само себе да блажи, не хотећи признати да је јунак његов умрьо, као што умиру други људи!

Тако говори усмена, жива историја. Писана пак историја зна да је Скобаљић 24 Септембра 1454, код Бање, дочекао турску војску, која је ишла на Ново Брдо, и тако је потукао како дотле никад нико није Турчина потукао.

Султан Мехмед, чувши шта је Скобаљић учинио од Турака код Бање, плане као живи огањ и, не гледајући на зимње доба, ни на тегобу пута, ни на даљину места, појури сам да име турско освети.

Скобаљић се није уклањао испред новога нападача; само је заузео друго место, које му се видело згодније.

То је место у врањском поморављу на води *Трепањи.*

Турска је војска била велика; српска малобројна. Војске се сударише 16 Новембра 1454. Бој би страшан, бој би крвав; бој би дуг. Сами Турци пишу да се не памти да је се икад овако мало људи овако дуго, и с оваким јунаштвом, одупирало оволикој сили!

Сила ипак надвали.

Турци разбише војску Скобаљића и, по несрећи, ухватише жива њега и његова стрица.

Да би каштиговао јунаке који бране своју отаџбину, и да би застрашио потомке, да никад не пођу путем Скобаљића, Султан Мехмед не хте их погубити јуначки, него их оба наби живе на коље!

Тако на кољу издахнуше ова два лесковчанина, ова два јунака, ова два мученика за српску отаџбину, 16 Новембра 1454, на води Трепањи.

Узалуд! Ни кочеви славних Скобаљића, ни Ћеле-Кула више Ниша, ни вешала на нишком мосту, не утулише у Срба мисли о народном васкрсу!

Издишући на кољу на Трепањи, Скобаљићи удахнуше у српски ваздух неки божански дах; дах који слабе снажи, који клонуле соколи! И, ма да се вековима чекало, опет се, ето, дочекало да тај свети дах оживи осветнике. И осветници, вођени унуком великога Таковског Јунака, дођоше после 425 година!

Тек по што неста лесковча̂на̂ Скобаљића̂, тек по што они издахнуше на кољу, Султан Мехмед могаше мислити да ће одиста освојити *Ново Брдо*, српски рударски град, који историци толико хвале, да није чудо што га наши Летописи зову: *Град Сребрни* и, ва истину, *Златни*!..

Владика Мелентије
(Рођ. око 1771 + 1821)

Нишки владика *Мелентије*, својом мученичком смрћу за идеју која је мила и драга свим нишевљанима, стекао је право да се стави у ред најзаслужнијих људи овога округа.

Мелентије бејаше средњега раста, смеђе косе и браде која је већ била проседа. Могло му је бити око 50 година. Нарави је био благе, живота уредна, чиста, руке издашне, срца побожна, навике у свачем тачне, а особито у црквеној дужности својој.

У оно доба (1821) нишка је црква имала за свога проту чувеног *Стојана Поповића*, који је био врло уважен не само као свештеник, него и као родољуб, као мудар човек, и као јунак.

Према својим душевним врлинама, прота Стојан се одликовао и телом. Био је висок, крупан, и тако гласовит да се, кажу, могло чути на Горици кад он пева у нишкој цркви.

Уз проту Стојана беше свештеник *Ђорђе Цинцарин*, родољуб и јунак какав се свакад високо цени.

С овом двојицом свештеника живљаху у великом пријатељству: *Младен Овчаревић*, бакалин, *Голуб Мутавџија*, и *Радисав Екмешчибаша*, први људи и у Нишу и у округу и по имућности и по уважењу које уживаху.

Владика се Мелентије позна с тим људма, и спријатељи тако као да је био род с њима.

У то доба Шумадија се кретала на борбу за своју слободу. Таковски јунак, успесима својим и у боју и у дипломатији, оправдаваше све више и више наде које се на њега полагаху.

Кнез Милош правилно схваташе и јуначки остваряваше историску народну мисао.

У Априлу 1821, на другој страни турске царевине, букну устанак коме не могаху не симпатисати сва хришћанска срца.

У Нишу и околини родољуби се сваки час надаху великим догађајима.

Порта, у границама своје државе, прибираше војску да сваки устанак у крви угуши, а ван граница разашиљаше ноте јевропским силама, да би разбила сваку симпатију према очајницима који су слободе жудни.

Да пак ватра не би планула на овом крају царевине, где је вешта рука Коца-Милошева већ била готова да је управља и подстиче, Турци похиташе у Ниш с великом војском.

Хусејин-Паша, убрзаним маршем преко Солуна, Куманова, и Врање, с 8000 људи стиже у Ниш о Тројицама 1821.

Како дође и смести се у граду, одмах заповеди те се погуби *Али-Паша,* дотадашњи нишки заповедник. Кривица му је била што је био лабав према владици Мелентију и другим родољубима нишким.

Иза тога дозва он у град владику Мелентија, проту Стојана, попа Ђорђа, Младена, Голуба, Радисава и око 200 других нишевљана. Намера се није крила: ваљало је народ застрашити да отури мисао о устанку; а да би се то урадило, ваљало је да неколико првих људи плате главом.

У том страшном часу нађе се пријатеља који владици Мелентију и проти Стојану понудише прилику да утеку. На ту понуду владика одговори:

— Не ћемо! Боље је да страдамо нас двојица, него толики народ због нас двојице. Једном се мора умрети!

Кад треба одсећи хришћанску главу, турски суд суди врло брзо.

Другог дана Тројица ти су људи затворени, а трећег дана Турци изведу владику Мелентија, проту Стојана, попа Ђорђа, Младена, Голуба и Радисава на нишки мост, где су већ била дигнута шестора вешала и конопци спуштени.

Владика је ишао напред; за њим прота Стојан, па за протом она четворица. Сви беху ведри, мирни, озбиљни, као да иду на

какву религиозну свечаност. Сви бацаху последње погледе своје на Јастребац, на Србију....

Владика узе свој конопац, прекрсти се, три пут га благослови па, наденувши сам себи замку на врат, рече

— Сад, синци, вуците!

За тренут ока, владика мученик беше високо у ваздуху!

Прота Стојан под вешалима рече:

— Не може се сав народ повешати. Само да не чује Јела (сестра му) докле не издахнем! . .

И он оде за својим владиком.

И остала четворица умреше тако спокојно, тако јуначки да извршник те крваве пресуде рече

— Јазук што нису мусломани!

Кад ових шест првака погубише[1], Турци остале нишевљане пустише, али страх беше обузео сваку душу хришћанску.

Турци се радоваху; али се вараху. Они су много крви пролили, а још нису научили каква је животворна сила она људска крв, кад је проливена за велику мисао! Народна слобода, као год и Христова црква, утемељава се на костима мученѝкâ.

Бог да прости славне мученике! Светао им помен у потомству!

Живко Јовановић
Из Печењевца

Кад су лесковачки Турци, у притешњивању Срба, прешли сваку меру, онда се нашао неки Живко Јовановић из Печењевца, који се изложио свим опасностима, да би народу муке смањио.

Живко је, као човек врло разборит, видео да она зла која Турци чине Србима, не може одобравати турски цар. Срце му његово дâ снаге, и он, узевши са собом некога *Коцу Томића*, из Липовице,

[1] Мученици су висили на вешалима три дана; после је допуштено роду да свак свога скине и укопа. Владика Мелентије укопан је оделито, а остала петорица сваки код свога рода у гробљу. Доцније су кости владичине извађене, и чуване у једном ћивотићу у нишкој цркви. За тим су сахрањене у гроб владике Григорија, о ком је већ била реч на другом месту ове књиге.

и неког *Илију* из Печењевца, оде чак у Цариград да тражи заштите од силе.

Ти људи нађу пута те изиђу пред самога цара, и замоле се за браћу своју.

Турске силе није нестало, али ипак било је је мање после тога.

Другом приликом одлазили су ти исти људи у Крагујевац Кнезу Милошу; казивали му шта народ трпи, и од њега примали упуте: како да се владају, и шта да чине, да би судбину народу облакшали.

Хвала им и по смрти!

Ћопа
Из Горњег Матевца

Ћопа из Горњег Матевца био је чувен и виђен домаћин у своме селу. Човек отворен, храбар, а имућан, он је говорио Турцима у очи многу горку за њих истину. Тим је изишао био на глас као човек који се силе не плаши, и који нејач заклања.

Једнога дана, године 1809, Ћопа је са својим синовима радио у пољу, поред пута од Ниша ка Грамади. Једна чета Кесеџија Турака, идући од Грамаде к Нишу, заокупи да пороби матевачке жене и девојке које су радиле у пољу поред пута. Чељад та бежећи од Турака, удари на Ћопу, и за помаже:

— Не дај нас, ако Бога знаш!

— Бежите тамо к Доњој Врежини и Брзоме Броду! викне Ћопа; па одмах, са синовима својим изиђе пред Турке, и прекори их што не иду мирно, него плаше нејач за права Бога.

Турци, осиони, оспу се на њега што им се меша у посао.

Ћопа узме на нишан поглавицу чете, скреше, и састави га са земљом.

Онда Турци опале на њега читав плотун, и свега га изрешетају. Синови му се, некаким чудом, спасу из те погибије.

Сељаци Ћопу укопају крај пута, баш онде где је пао, и подигну му спомен из захвалности што је бранио нејач села свога.

Бог да га прости!

Ђурђан Јовић
(+ 1876)

Кад је Порта, српским устанком на крају 1832 — 1833 године, који букну у нахији алексиначкој, ражањској, параћинској и крушевачкој, била приморана уступити Србији извесне округе, онда су села: Мезграја, Доња Топоница, Горња Топоница, Доња Трнава, Горња Трнава, Доњи Крупац, Горњи Крупац, Дражевац, Веље Поље, Бели Брег, Палиград, Врело, Кравље, Церје, Миљковац, Берчинац, и Паљина, надала се утврдо да ће се граница Србије повући од Суповца преко Мораве право на село Каменицу, те тако ће и она сва припасти Србији.

Тако су та села желела, а такву жељу она су дотле већ била и крвљу својом записала; али на ту жељу није нико ни главе хтео окренути.

Гранична руско-турска комисија, не хотећи границу сувише примаћи граду Нишу, спусти је од Суповца све Моравом до села Катуна. На тај начин сва именована села остану и даље под Турском. Сељаци из тих села стану се домишљати шта да раде? Жеља је њихова била тако јака, да су јавно скочили на оружје да се бију с Турцима.

У том послу њих је водио неки *Ђурђан Јовић*, из села Палиграда, човек паметан, и врло храбар, и неки *Поп Мита* из Ниша

Устанак овај више је сведочанство оне силне жеље: да се са Србијом споје, него и најмање наде на успех.

Устаници се утврде у граду *Железнику*, који је већ описан. Турци их ту опколе и буде бој крвав. Као што се могло и мислити, Турци победе, али одмах почну блажити побеђене обећавајући им свакојаке олакшице.

Не видећи ни откуда никакве помоћи, устаници се разиђу кућама. Њихов вођ *Ђурђан* и *Поп Мита* добију опроштај, и после су живели код својих кућа.

Ђурђан је умрьо 1876 у своме селу, и, сиромах, није дочекао да види српску заставу на граду Нишу!

Бог да га прости!

Међу људма који су се задахњивали племенитом мишљу: да увећају бољитак у народном животу, и који су се трудили за добро свога народа, поменућемо још неколико њих, али, на жалост, само по именима: тако су нам извештаји о њима оскудни.

Тако нека је хвалом поменут

Цветко Декић, из села Бербатова, вођ заплањских устаника 1809 године. Некакав *Стојан Н.* позове тајно Турке у *Еминову Кутину* те дођу и опколе логор у ком је Цветко заповедао. Заподене се крвав бој у коме Цветко Декић падне јуначки.

Турци, по том, и онога Стојана, који им је учинио услугу, истуку на мртво име.

У то време, као устаник, радио је патриотски и јуначки и неки

Неша Попов Син, из села Бербатова. Више ништа нисам о њему сазнао.

Живко Ранчић, из села Сићева, спремао је 1876 у своме селу и околини устанак; примао је оружје од српскога команданта, дизао сељаке, и помагао колико је више могао да се устанак шири.

Кад Турци, доцније, сузбивши српску војску, отму Грамаду, неко докаже Турцима да је Живко пријатељовао Србима. За то га паша обеси баш на Грамади.

Бог да прости!

Нека је светао спомен и овде свим јунацима који у нашем рату за ослобођење и независност (од 1876 — 1878) крвљу својом затопише земљу нишкога округа, и тиме купише Нишу слободу, после пет стотима година робовања, а себи право на вечиту захвалност народну.

Сава Јоксимовић
Артилериски Капетан

Сава се родио у селу Орашцу, у округу крагујевачком, у кући Јоксимовића, 13 Јануара 1852. Учио је основну школу, и гимназију до 5 разреда. Године 1871 ступио је у војну Академију, и постао је официр 10 Августа 1875. Одликовао се свуда у борби, и на сами Божић 1877, при опсади Ниша, погинуо је.

Слава његову имену!

Владисав Карановић
Артиљеријски поручик

Родио се године 1851, Септембра 20. Учио је основну школу, и 4 разреда Реалке. У војску је ступио месеца Октомбра, године 1868. Официр је постао 10 Маја 1876. Погинуо је на Нишу, последњи дан борбе, 28 Декембра 1877.

Мир праху његовоме!

Влајко Стојановић
(Рођен 1847 у Голешници, а + 22 Декембра 1877 у Вучју)

Влајку Стојановићу беше име *Владимир*, али су га сви звали за живота, и сви га помињу по смрти именом од милоште; за то га и ми записујемо тако.

О животу Влајковом ми не знамо готово ништа; знамо да се родио око 1847. године, у селу Голешници, у алексиначкој Морави, да је служио у редовној војсци, и да је, као наредник, дошао у Лесковац у другој поли Декембра 1877, и одмах отишао међу вучанске устанике, и уредио их за бој, и био се с њима док није 22 Декембра погинуо.

Али оно што се прича о његову раду и држању у боју; што се казује о његовој јуначкој смрти, даје му права да га уврстимо међу заслужне људе нишкога округа.

Као што је већ поменуто, Влајко је најпре дошао у Лесковац. Разабравши да Лесковцу највећа опасност прети од Арнаута који нагињу да продру преко села Вучја, оде одмах тамо међу устанике, и од часа заузме и утврди Дилавербегову кулу.

22 Декембра 1877 навале Арнаути са свом жестином својом на устанике. Пушка је грувала с обе стране; само су нападачи, не имајући никаква заклона, много више падали него опсађеници.

Влајко је био душа свих устаника; по његову гласу кретала се сва јуначка дружина у кули. Он је летео свуда, мртве је жалио, рањене тешио, живе соколио. И свакад је био пун наде, весео, насмејан!

Пред по дне ватра малко попрестане.

Влајко рекне друговима:

— Браћо! ево је ватра малко престала; да седненемо, да малко поручамо! Кад на ново запламти, немамо се кад ни сетити хлеба.

Приседну ручати.

Влајко једе орно и весели другове; а ми, прича један од његових другова: — изнемогли и забринути: неки жваће а не може да гута, а некоме се и вилице смрзле.

— Што сте тако невесели, ако Бога знате! пита Влајко: — зар ми не би помрли код својих кућа? Та два пута не умире нико, а један пут мора свако. Што да о том мислимо? Дед' у славу Лесковца, који би, да није нас овде, до вечера букнуо у пламен! Наже чутуру, напи се вина; прекрсти се; уста; узе пушку по среди и оде од мазгале до мазгале.

На ново загрокташе пушке; на ново се отпоче крвава борба. Влајко трчи свуда, соколи свуда. Али . . . ено и њега згоди самртно зрно. Он паде да више не устане! Другови га снесоше у једну собу у кули.

Самртно рањен, Влајко се тешко подупире руком да види како се бој бије, и друговима виче:

— Не мајите се око мене; гледајте бој; мислите за Лесковац!

Освоји ноћ. Бој се претрже.

Освану други дан. Арнаути беху одступили, оставивши на бојном пољу 140 мртвих ратника, и 12 коња.

Али тај други дан затече јунака Влајка ледена као сињи камен. Он већ беше заспао вечни санак.

Влајка другови укопају крај цркве накривањске.

По што се учини мир, Влајкова мајка дође на гроб сину, и ожали га жалбом материнском.

Човека подузима неко чудно осећање кад слуша како говоре о Влајку другови који га надживише, и с каквим поштовањем помињу мештани мајку његову. Они њу не жале; они јој чисто завиде, и честитају што може рећи да је мајка онаком соколу!

Благо њојзи и с мртвим таким сином! Нека не жали материнских суза. Име њенога сина изазваће сузу и у туђем оку на кон многога времена после нас!

На гробу Влајковом стоји камените крст с оваким записом:

„1877, Декемврија 22 ден. Владимир Стојановић, од Голешнице, бугарморавски срез.“

Ова борба, која однесе јуначку главу Влајкову, није дала Арнаутима сајузити се с турским четама у Клисури, и заштитила је Лесковац од плена и ватре. А за то:

Бог да прости Влајка и његове јуначке другове!

Б. Места чим било знатна.

. *Куновица*, крајњи изданак Суве Планине, који се упућује к северозападу, и који је, по прилици, био спојен с *Плешем* докле га није престругала Нишава, те између њега и Плеша прокрчила својој води пут. Разни делови те планинске камаре имају данас разна имена, а то је све она, у старо доба често помињана, планина *Куновица.*

Плећа Куновице, преко којих данас прелази пут из Ниша к Белој Паланци, зову се *Плоча.* На северозападном окомку ове камаре село је *Куновица*. а на јужном, куд пролази пут који се од Ниша пење на Плочу, имају у страни више пута две чешме красне пијаће воде. Ту има и једна механица. Код механице била је стара караула *Бекледе* (што значи чекаоница или заседа). па је у време Каменичке буне изгорела. После је дошао на то место за буљубашу неки *Мехмед-Моралија* (Морејац, родом из Мореје) Он је начинио нову караулу, служио дуго ту, и умрьо у Нишу. По његову имену, то се место прозове *Моралија.* А сељаци, који најбоље знају имена местима у својој околини, кажу да је то *Куновица,* која се прозвала тако од дрвета *куна* (клена) којега много има у тој страни.

Куновица се латински звала *Catenamundi* (верига свијета)[1].

Године 1389 Султан Мурат, хотећи напасти на Србију, крене се у две колоне: једна му је колона ишла на Ћостендил и Врању

[1] *Osman, Rječnik*, 34

ка Косову. Пред ову се спремао Цар Лазар. Друга је ишла преко Софије на Пирот. Лазар пошље војску да ову претече, и бар да *Куновицу* заузме пре Турака! Камен! Турци су ишли тако брзо, да су не само узели Пирот пре српске одбране, него су поседли и саму Куновицу, и са Србима се срели тек у равни нишавској по изласку из Клисуре.[1]

На Куновици је, по Божићу 1443, Деспот Ђурађ Бранковић сачекао и потукао Турке. У том је боју сам *Казим-Паша*, главни заповедник турске војске, пао Србима у руке; ту су изгинули многи знаменити Турци. Од Срба се у том боју јако одликовао *Ђурађ Мрњавчевић*, чији су коњаници и заробили *Казим-Пашу*.[2]

Куновици пева славни Гундулић овако:

„Куновица, грло од свијета,
„Ка веригом дугом веже,
„И Планина Стара опета
„Простире му се и потеже[3]“.

А Палмотић опет овако слади:

„У планини *Куновици*
Где дубрава расте густа . . .
Само једна што улица
Како змија вијаше се
Која пустих сред граница
Просечена виђаше се“[4].

Јанкулов Збег, на 5 минута од манастира Свете Петке, у страни спроћу сићевске цркве, има једна караула из новијега доба, на месту које се зове *Јанкулов Збег*.

---

[1] *Годишњица* III, стр. 302

[2] *Ч. Мијатовић, Ђурађ Бранковић*, I, 360

[3] *Osman*, III, 53, р 247 (издање 1844)

И при овом ваља поменути да стари пут није ишао преко Плоче, куда иде сада, него уз Кутину па преко *Карличког Камена* ка селу Вети. Ту је величанство Куновице много веће и дивније.

[4] *Дубровник поновљени*, стр. 280

Прича се да су се Срби често у тај збег склањали од турске силе. Једном, у старо време, после некаквога боја, било се ту склонило много народа. Турци однекуд дознаду за тај збег и, козјом стазом, упуте се да га поробе.

Онда се некакав *Јанкуло*, човек мушког срца и поуздане руке, прикрије за камење покрај путање којом су Турци ишли. Турци су морали ићи само један по један, и често се придржавати рукама: тако је стаза била узана и стрмена. Јанкуло није имао ништа од оружја, него само један ражањ у рукама.

Кад му први Турчин дође на дохват, Јанкуло га крне својим ражњем, и Турчин се скотрља низа страшну стрмен у Нишаву. Кад други наиђе, и другога обори; и тако их је, веле, обарао докле турским лешевима није загатио Нишаву.

Они други Турци оздо, видећи шта бива на тој стази, а не могући ни с које друге стране прићи, нити ма чим досадити Јанкулу, окану се збега и Јанкула, и оду својим путем.

То се место и данас зове *Јанкулов Збег.*

Да ли ова прича нема какве везе с оним бојем на Куновици, који се десио између Срба и Турака по Божићу 1443 године, и који је поменут на Куновици?

Каменица, село, час и по хода на североисток од Ниша.

На Каменици нам се треба уставити бар један тренутак, да поменемо догађаје који се ту збише године 1809, и који име тога села унесоше у српску историју, и у живи говорни језик народни.

Као што је познато, Срби су, по раниој одлуци својој, с пролећа године 1809 ударили на Турке у један мах на неколико страна: прешли су преко Дрине на *Бељину;* ударили на *Вишеград;* на *Сеницу*, и на *Нови Пазар*, прешли Мироч, и сишли на *Тимок*, и с Делиграда упутили се на *Ниш*.

Војска, која је имала напасти Ниш, приступала му је од Сврљига, јер је мислила да је Ниш с те стране најслабије заштићен. Војска је та, дошавши на Каменицу, начинила шест шанчева: Први — на *Чѐгру*, где су сада каменички виногради, баш према Винику. Ту је командовао ресавски војвода, *Стеван Синђелић*; други — у

Горњем Матевцу, где су заповедали *Петар Добрњац* и *Хајдук-Вељко;* трећи — *више Матевца*, одонуд Каменице, у ком је заповедао *Илија Барјактаровић;* четврти — *у Каменици*, где је био главни заповедник целе војске *Милоје Петровић;* пети — *изнад села Каменице* више цркве, у ком је заповедао млавски војвода *Пауљ*, и шести — у *Доњем Матевцу*, где су били *Милојеви бећари*.

С Дрине, од Вишеграда, од Сенице, и од Нова Пазара долажаху најрадоснији гласи. Али се изроди свађа међу војводама овде на Каменици. „Вожд" је оставио војводу који је већ дотле прославио Делиград, па за главног заповедника поставио свога кума, човека, који још и не зна шта је војна. Омраза се од војвода разиђе у војску. И тако поцепани, хладни, незадовољни, Срби дођу на Каменицу.

Да ли су Турци дознали за то, да ли нису — ми не знамо. Тек они 19 Маја 1809 груну огромном силом на Синђелићев шанац на Чегру. Стеван ту јуначки погибе. Турци, по том, истерају Србе из свих шанчева. Срби су на Каменици изгубили толико људи колико нису ни у ком боју дотле.

Та српска погибија не само да устави српско напредовање даље, него примора све војводе, баш и оне који су били најсрећнији, да се врате у границе пређашње Србије.

С тога несрећнога случаја у летописима се и чита:

„Пострадаше Срби на Каменици 19 Маја 1809; или: Српска несрећа на Каменици би 19 Маја 1809; или

— Ниси ти мене на Каменици заробио, да то и то тражиш од мене! или: Ослободио се и онај који се на Каменици заробио, а ја још робујем." Итд. итд.

Турци су те године, после свога успеха а нашег пораза на Каменици, освојили готово сву десну страну Мораве, и сишли су чак до Петке на Дунаву!

Ето за што је Каменица за Србе тако немило знаменита!

Чегр, од села Каменице идући на југ, има једна блага коса, један избрежак који се зове *Чегр*[1] (а не *Чагар*).

Тај избрежак, тај *Чегр*, сада је сав покривен виноградима. Он је на исток од *Виника*, и између њих два протиче поток *Брењички*.

На Чегру је 1809 био начинио шанац, и утврдио се са својом војском, ресавски војвода, *Стеван Синђелић*. Турци су га у том шанцу напали 19 Маја 1809. Синђелић се држао јуначки, али су и Турци јуришали јуначки. Шанац су опколили са свих страна. Помоћ Синђелићу не дође ни откуд. Већ му у шанцу мало остане живих и здравих војника.

Кад Турци својим мртвацима напуне ровове око шанца, и живи преко мртвих навале у шанац, и стану се гушати и клати са Србима, онда командант шанца, војвода Стеван Синђелић, видећи да помоћ не долази ни откуд, отвори капије на шанцу, и рекне војницима, друговима својим:

— Избављајте се који год хоћете и можете!

Сам он сачека најгушћу турску навалу, па онда скреше пиштољ у своју барутану, те тако с многим Турцима и с оно Срба што је било око њега одлети у ваздух!

Тако је изгинула сва војска из овога шанца; није се спасло него само неколико људи[2].

Тога дана, које на Чегру, које на другим шанчевима око Каменице, а које у повлачењу до Делиграда, Срби су изгубили око четири хиљаде људи[3].

Краљ Милан, пошто је освојио Ниш, наредио је да се славном војводи Синђелићу, на његовом Чегру, дигне споменик.

Тај споменик освећен је врло свечано 21 Јуна 1878.

На мраморном стубу с једне стране пише:

---

[1] *Чегр* је реч турска, и значи: *стаза*, путања (sentier)

[2] *Милутиновић* у *Србијанци*, књ. III, 170 — 174

[3] *Гласник* III, 153.

„Војводи Стевану Синђелићу
и његовим неумрлим јунацима славно палим
овде 19 Маја 1809 нападајући Ниш."

С друге стране:

Књаз
Милан М Обреновић IV
и
Његова храбра војска покајаше их 28
декембра 1877 освојивши Ниш".

Ћеле-Кула. — На 18½ минута од Ниша, идући путем ка Пироту, баш онде где габровачки поток пресеца пиротски насип, неколико хвата даље од војне болнице, стоји страшна по постању *Ћеле-Кула.*

После Синђелићеве јуначке смрти на Чегру, 19 Маја 1809, и после велике српске пропасти на свим шанчевима око Каменице, нишки паша обрече по 25 гроша за сваку главу српску. Ћурчијама нишким заповеди да главе деру. Коже с глава пунио је, веле, памуком и слао их у Цариград, а од лобања је озидао ову Ћеле-Кулу (кулу од глава). Овим је хтео заплашити Србе да се не усуде никад више поумити да свој стари Ниш потраже.

Кула је та четвероугаона; сад је висока око 15 стопа, а можда је била и виша. Има у наоколо 56 редова глава, а у сваком реду по 17 лобања, дакле свега је овде смештено 952 главе! Главе су међу цигљама утврђене кречем, и све су лицем окренуте на поље. Тако поређане стојале су оне дуго; али родољубиви нишевљани, и сељаци из околине, вадили су, кад су год могли, по коју лобању, и сахрањивали у гробље.

Митад-Паша хтеде да сруши Ћеле-Кулу; а Турци нишевљани пошљу на њега тужбу чак у Цариград; и тако оста тај споменик турскога варварства и српскога отачаствољубља.

По што наши 28 Декембра 1877 отеше Ниш, Краљ Милан, првих дана по доласку своме у Ниш, похита на Ћеле-Кулу да учини пошту светим остацима мученика за слободу отаџбине. Тада је још било у кули неколико лобања. Њих се пожурише повадити

кратковиди родољуби, који тим светитељским костима жељаху украсити своје писаће столове, или своје библиотеке!

Међу тим Ћеле-Кула стоји данас једва покривена кровом на четири сохе. Место да се над њом зида величанствави храм Божији за који се у светом писму вели: „Цркву ћу моју озидати на костима мученика,“ ми још и не мислимо колико смо дужни Ћеле-Кули! Слобода народа, као и црква Христова, утемељава се само на костима мученика.

А где би било достојније дићи храм слободи него овде, у славноме Нишу, над костима које је непријатељ прибрао да нас њима плаши?

Онај паша који је прибирао српске главе за овај крвави споменик, заповедио је најпре да се сва српска телеса загрну у један јалак; сутра дан се пресетио, или му је неко нешто шануо, па је наредио те су телеса откопана, и остављена да их поједу пси и разнесу тице . . .

Децо српска! не смећите никад с ума шта стаје слобода отаџбине. Ма колико да је њу тешко очувати, десет пута је теже изгубљену повратити!

Дедобарски хан, у хатару села Дедине Баре, на десној страни Мораве, куд пролази пут од Лесковца к Врањи. На томе хану био је један крвав сукоб између Срба и Турака године 1809, кад је оно војвода *Стреља*, са Савом Дедобарцем, дошао и одметнуо села око Власотинаца, у намери да затвори *Просеченицу* у Клисури, али то не учинио, и тако војску изгубио и Власотинце предао плену и ватри[1].

Ћопин Гроб. — На путу између Матевца и Доње Врежине гроб је честитога Ћопе из села Матевца, о ком је говорено на другом месту.

Ту је Ћопа пао у тренутку кад се одупрьо Турцима да би од њихова беса заклонио нејач села свога.

Бог да га прости!

---

[1] *У „Зимњим Вечерима“* стр 152-165 испричани су ти догађаји са свим по казивању очевидаца. Онде нема готово ни мало појетскога улепшавања! О војводи *Илији Стрељи,* осем онога што има у тој причи, гледај у *Кнежевини Србији* стр. 792. А и о Ћеле-Кули, стр, 800.

Виник, као планински огранак, поменут је међу планинама нишкога округа. Овде се помиње као место од особите важности за одбрану Ниша.

Виник је Нишу са стране северо-источне. Идући пешице може се од *Јагодинске Махале* (а то је као и од нишкога града) до најближег краја Виникова стићи за пола часа.

Мера пак вели да је Виник 200 метара виши од нишавина огледала, а далеко је од града Ниша 1800 метара. Његова је дужина 1300 метара.

Коса *Попадика* везује Виник с *Куриловом* и осталим планинским повијарцима.

На Винику су Турци имали ова утврђења:

1° Командир-табија;

2° Зуав-табија;

3° Анадол-Низами-табија; и

4° Митад-Паша-табија.

Ма да је и пре на Винику било којекаквих утврђења, опет је ово, овако утврђено, било све дело умнога и вреднога Митад-Паше.

Наши су, по освојењу, тим утврђењима наденули српска имена. Тако се сада та утврђења зову:

1° Кнез Михаило

2° Кнез Милан

3° Кнез наследник Александар и

4° Војвода Синђелић.

Железник, стари град, у хатару села Миљковца. О Железнику је говорено кад је била реч о старинама нишкога округа.

Овде се само помиње да је у оном устанку против Турака 1835 један бој између Срба и Турака био на овом граду Железнику.

Горица. — Од села Габровца диже се један избрежак који се пружа 3—4 часа, и који с југа натклапа варош Ниш. Тај избрежак зове се *Горица*. Горица се протеже до села *Перутине* до *Курлине*, до *Паси-Пољане* (а не Пасје Пољане, као што неки пишу), и до половине онога пута који иде од Ниша на Мрамор, до изнад *Новога Села*.

Горица је огранак од *Селичевице*, и последњи посредни изданак од *Суве Планине*; тај огранак допире до самог Ниша. Горица је висока над Нишавом 160 метара (То су наши официри измерили на брзу руку).

Као бојно место, Горица је необично богата врховима, увалама, потоцима, гребенима — управо оним што треба за ратне послове.

Горица је сва обрађена; више од половине Горице притисли су сами виногради.

С Горице је, 28 Декембра 1877, Ниш тако потучен да му није остало даље ни маха ни даха.

Без Горице и без Виника, град Ниш није ништа друго него једна пространа, јака, каменита ограда око оних многих слабо грађених магацинâ, који су препуни барута, и који би, да се, не дај Боже, запале, могли бацити у ваздух и град и варош Ниш.

Горицу Турци, не надајући се зар нападу с те стране, нису били ни утврдили, као што би требало.

Заслуга је Краља Милана што је онда, кад је општа мисао била да се Ниш само опколи па остави, а војска да иде даље, показао прстом на Горицу. рекавши: *Овде су Нишу врата*!

5 Јануара 1878, Краљ Милан је изјахао на Горицу да разгледа места на којима се војска борила. У главном шанцу на Горици, који су наши отели на јуриш 28 Декембра 1877, још је лежало доста мртвих Турака који су изгинули тога дана. Неки су лешеви били под снегом, а неки на ледини — сви смрзли и још непокварени.

Краљ је заповедио да се одмах покопају.

Мирошевац, село, где је био бој 1878. Ту су устављене неке арнаутске чете које су ишле да робе Лесковац.

Свети Спас зове се брдо једно у општини мрштанској, у Заплању. Ништа се више за сад није могло сазнати о брду тако необичног имена.

Печењевце или новије *Печењевци*, село на Јабланици, испод Лесковца. Прича се да је некакав Бан био бој на *Бојнику*. Пре битке наредио је био да му се пече печење код манастира Свете

Марије (а тај је манастир био баш у средини данашњег села Печењеваца) на брегу који се зове *Белова Глава.*

Тек што је Бан, по разбоју, стигао да руча печења, сустигне га из Бојника непријатељ, и на ново нападне. Бан остави печење, повуче се у долину по сахата на север од Печењеваца, где начини шанчеве, и на ново се стане бранити.

На аустријској карти има забележено село *Денска* негде испод *Бербатова.* Тога села, нити је било, нити га има. Него се само један врх од планине *Селичевице* зове *Денска.*

Медено Гувно. У општини села Печењеваца, изнад цркве Светога Илије, код дупљанских винограда, има једно брдо које се зове *Ванос.* На том брду, прича се, било је у старо време: *Медено Гувно.*

Логор, брдо у хатару села Еминове Кутине. На том је месту *Никола Срндак,* из Горњег Душника, уставши 1841 са својим заплањцима против турске силе, начинио шанац, и са 1000 војника, другова својих, дочекао турску војску, и побио се с њом.

Арнаути пређу планину Селичевицу, ударе на Срндака с леђа, разбију га, и попале сва села у Заплању.

Село Паликућа. — Прича се у околини Лесковца како је, пре сто година, неки *Пеша Прчић,* из накривањског чивлака, био дигао народ на Турке. Турци доведу војску на тога бунтовника. На селу Паликући сретне се Пеша с том турском војском. Ту су се били четири дана. Најпосле Турци Пешу разбију, војску његову растерају, а село попале.

Рудари, село у срезу лесковачком, некад је кажу било велика варош.

Копашница. — На бйлу између Мораве и Ветернице код села Копашнице, био је 8 Јануара 1878 страшан бој између војске српске и војске турске. Ту су Турци били отели један топ српски. Срби, поткрепљени, на ново ударе, разбију Турке, и свој топ врате.

Овде је командовао артилеријом мајор *Милован Павловић* Одликовао се он и пуковник *Никифор Јовановић.*

Грдилица, на уласку у моравски теснац идући од Лесковца. 23 Декембра 1877 беше ту мањи а 24 Декембра већи сукоб између наше војске и Турака.

Нашом војском командовао је потпуковник *Јован Поповић.* — 9 Јануара 1878, беше бој на левој страни копашничке реке; на десној страни Мораве, и код Власотинаца (све око Грдилице). На свим тим местима Турци су, разбијени, оставили моравски теснац, и узмакли к Врањи. Срби заузимљу теснац и журе се за њима.

Командују: ђенерал *Ј. Бели-Марковић,* пуковник *Никифор Јовановић,* и *Ђока Влајковић,* потпуковник *Д. Ђурић,* мајори *М. Срећковић* и *Милован Павловић.*

Ту су рањени: пешачки поручик *Стеван Јовановић,* и потпоручик *Јован Вељковић.*

Ћурлински виногради. — У ћурлинским виноградима, на Горици, цео дан 22 Декембра 1877, била је жестока битка између српске и турске војске. Турци су најпосле потиснути.

Вучји Дел, Остра Чука, Доња Падина. — На свим овим местима тукли су се устаници с Турцима године 1877, док српска војска није стигла од Ак-Паланке идући к Нишу, те та места заузела, и борбу продужила.

23 Декембра српска се војска појављује на суводолским височима и заузима *Вучји Дел.*

25 Декембра Турци силовито нападоше на *Вучји Дел,* али бише одбијени.

Ту погибе коњички поручик *Сава Јоксимовић,* а рани се *Илија Јовановић.*

26 Декембра опет су Турци нападали на *Вучји Дел,* и опет су одбијени.

Чапљинац. 20 Декембра 1877, растерани су Турци који су из Ниша ишли у проматрање

Марково Кале, као највише место на Горици, освојише Срби 26 Декембра 1877. 27 Декембра, од Маркова Калета до Ћурлинских висова грувала су 32 топа на Турке. Сви су ти топови били великога калибра[1].

Још треба поменути

Велику Камару и

Малу Камару (Ћувик) које су Турци били добро утврдили, те су их наши рудничани и пожаревљани морали својом крвљу откупити.

Одатле је после грмило на Ниш толико топова колико он није чуо у један мах откад је постао.

Широка Падина такође је једно место с кога се сипала ватра на Ниш. И има војних људи који тврде да је Ниш ућуткан баш са *Широке Падине.*

Брзи Брод, село крај Нишаве више Ниша. На Брзом Броду било је дуже пушкарање између војске наше и турске 19 Декембра 1877. Турци су растерани.

Чечина, село на Морави, онде где пут од Ниша ка Лесковцу прелази с десне на леву обалу моравску. Ту је преко Мораве велики мост.

Српска војска, после жестоке борбе, отела је тај *Чечински Мост* од Турака 8 Декембра 1877.

Командовао је мајор *Јован Петровић* и поручик *Илија Ћирић*

Хум, вис северозападно од Ниша. 13 Фебруара 1878, Краљ

---

[1] Има два места која се зову *Марково Кале.* Ваља их оба прибележити:

1⁰ У хатару села *Бербатова* (а не Барбатова), у планини, имају остаци од некаквог старог града који народ зове: *Кале, Градиште, Латински Град,* али и „*Марково Кале.*“ То је једно место које се зове „*Марково Кале.*“

2⁰ Према селу Габровцу има друго место с кога је врло згодно тући Горицу И то се место зове *Марково Кале.*“

Многи сељаци веле да је оно прво право *Марково Кале,* а ово друго да су некакви шанчеви из новијега доба (зидано ту нема ништа). Неки додају да су то шанчеви с којих су Немци, у својим ратовима, тукли Ниш.

С овога другог *Марковог Калета* освојен је Ниш 28 Декембра. 1877.

Милан је излазио на вис Хум, да разгледа околину Ниша и утврђења на овој страни града.

Комрен. 13 Декембра 1877, Турци испадају из Ниша и усиљавају се да отму од наше војске комренске висове, али узалуд. Враћају се сузбијени.

Чамурлија[1], село на северозападној страни од Ниша.

Чамурлију су заузели Срби 5 Декембра 1877. Турци су се, у први мах, повукли, а после су покушали да је опет заузму, али без успеха.

8 Декембра 1877, Краљ Милан, прегледајући војску која је била управљена на Ниш, и соколећи војнике да сваки чини своју дужност, дошао је био на Чамурлији у праву топовску ватру: Турске бомбе учестале су око њега, но он је остао на месту докле год је држао да треба да је ту.

11 Декембра 1877, Краљ је опет био на Чамурлији. Тад је већ опазио да се Ниш не може дуго држати. За то је заповедио пуковнику Лешјанину да нишкога пашу, и команданта војске, позове на предају, како се не би људска крв узалуд проливала.

Краљ је тада јахао на коњу; студен је била 12° R. испод 0.

Овом приликом рекао је Краљ: *Ако се Ниш не преда, ући ћемо у њега кроз Горицу!*

Поповац, село на Нишави. 25 Декембра 1877, српска је војска преместила мост на Нишави с Трупала на село Поповац.

Бајир, код Новог Села, на путу из Ниша к Мрамору. Ту је 29 Декембра 1877, у свануће, *Мујурдар-Мустафа Ефендија* предао *пуковнику Лешјанину* потписан уговор о предаји Ниша, пошто је 28 Декембра тако ућуткан да се даље није могао ни мало држати.

Студенски Врх, на *Сувој Планини.* — 23 Марта 1878, Краљ Милан је излазио на Студенски Врх, једно да ужива лепоту погледа на све стране с те висине; а друго да види разлику вегетације на оволикој висини према биљу доле у равни.

---

[1]. Реч турска, значи: *блато, кȁља.*

Том приликом нађене су многе ретке биљке које су ископане, донесене у Ниш, и пресађене у башту краљевога двора. Узгред буди поменуто, Краљ Милан је врло јак у Ботаници.

Сићевска Света Богородица, мала црква, у којој не може ни пет људи стати лепо, на левој страни нишавиној, мало ниже села Сићева.

Нишевљани лети врло често излазе у Сићево (цркви), мање да се Богу моле, а више да се одморе и провеселе.

Код цркве је врло добра пијаћа вода. За њу кажу:

„Кад се човек само једном напије воде у Сићеву, три дана после тога не може сит да се наједе.“

Други причају:

„Кад се човек неколико пута окупа у тој води, одмах му се по кожи изаспе нека оспа као мале богиње.“

Добро би било да наука рече своју реч о том месту и о тој води.

А док железница прохуји долином нишавском, како је то место необично лепо, биће доста гостију чак из Београда, који ће са задовољством провести неколико дана код смерне сићевске цркве.

г. Вароши, села, куће

Ниш, град и варош; град на десној а варош на левој обали реке Нишаве, између Виника и Горице.

У реду је да најпре изложимо што прича народ о постању Ниша, па онда оно што историја о њему казује. То ћемо учинити у толико лашње, у колико смо дознали само за једну народну причу о постању Ниша. Та прича вели:

„Били су брат и сестра; брату је било име *Ниша*, а сестри — *Вида*. Њихова је очевина била сва земља од Мораве до Дунава.

„Њих двоје поделе своју очевину:

„Брат *Ниша* узме *Нишаву* и *Поморавље*, а *Вида* узме земљу до Дунава.

„Ниша на Нишави, између Горице и Виника, озида град *Ниш*, а Вида на Дунаву озида град *Видин*.

„Али се брат и сестра заваде око тога: где да буде граница између њихове две државе.

„Да не би дошло до веће свађе, договоре се овако: да свако од њих двоје, од свога града ка граду онога другога, гради железни пут, и истим путем пођу у одређени дан и час; па где се сретну, ту да буде синор њиховим државама.

„Тако уговоре; али тако не сатворе. Брат Ниша, место гвожђа, узме камен, и каменом патоше пут од свога града Ниша до Грамаде, а сестра Вида не учини ни тако, него поткује коње гвожђем, па онда на коњма дојезди на Грамаду.

„Могло је и око тога бити речи; али они виде да ни једно није урадило по уговору, па једно друго отрпе.

„И тако на Грамади учине синор својим државама; и за знак од синора натрпају од камења велику грамаду, да им то буде међа државама до века.

Та грамада од камења стојала је све до године 1876, а тада војска наша, прешавши преко границе кнежевине Србије, растури и ту грамаду.

„Камен за нишки град вађен је и тесан под хумском чуком. Одатле га је додавао народ све с руке на руку, јер је постављено било неколико редова људи, који су тај посао радили и дању и ноћу.

Тако вели прича о постању Ниша; а писана историја не зна поздраво ништа да каже: кад је први пут закопан Ниш.

Александрйски астроном *Птоломије,* у свом великом ђеографском спису о онда познатом свету (140 године после Христа), помиње Ниш као једну од главних вароша у Горњој Мизији.

Године 264 после Христа, римски цар Клаудије, пред зидовима града Ниша, потуче ђерманско племе *Готе,* које прво од толиких потоњих беше надрло на земље римскога царства.

Знаменити за хришћанство римски цар *Константин Велики* родио се и васпитао у Нишу. За то је Ниш био украсио многим дивним зградама за живота свога.

За владе Јулијана Апостата (331 — 364), Ниш је био тако утврђен да се мислило е се не може ни отети. А доиста се до тога доба срећно одупрьо свим нападачима.

Године 433 — 474 Ниш су опсађивали Хуни с вођем својим *Атилом*. Ту је тада била страшна кланица између Хуна који нападаху, и Нишевљана који град брањаху.

По смрти Атилиној Ниш, се опоравио. Али двадесет година доцније. на балканске земље ударише са севера *Остоготи*, који најпре узеше Београд па онда и Ниш.

Јустинијан (од 527 — 565), одупирући се нападима северних народа, оправи дуж Дунава 80 градова. Тада је у нишком крају подигао 32 новаградића и 7 старих обновио: дакле с Нишем равно 40 на број!

За владе бугарскога цара Симеуна, Ниш бејаше под Бугарском, а после је опет враћен Византији.

Године 1072, Маџари груну и опљачкају све земље до Ниша. У владичанској цркви у Нишу нађу они тело *Светога Прокопија*, отворе светитељев ћивот, одсеку свецу једну руку, донесу је у варош Митровицу на Сави, и положе у цркви Светог Димитрија.

Године 1162, византиски цар *Манојло* освоји Митровицу од Маџара, узме руку Светог Прокопија, и врати у Ниш осталоме телу светитељеву.

Тело Светог Прокопија остало је у Нишу дуго; одатле је већ испред Турака пренесено преко Мораве у град који се и данас, по имену тога свеца, зове *Прокупље*.

У пролеће године 1096, *Крсташи са запада*, које је водио *Витез Валтер* и *Петар од Амијена*, путујући у света места, ударе на Ниш.

У први мах пролазили су лепо, и дочекивани су били лепо. На послетку се око нечега заваде с нишевљанима. Из те заваде букне такав покољ да 10.000 људи изгине, и 2000 кола упропасти се са стварима и с новцима које је Петар с великом муком био напросјачио по западу.

Грчки цар Манојло (1143 — 1180), обновио је Ниш и у-

тврдио. Ратујући често, које са Стеваном Немањом, а које с Маџарима, Манојло је често дуже време боравио у Нишу.

Стеван Немања, војујући с Византињанима, отео је од њих ове градове: Козељ, Сврљиг, Равни, и славни град Ниш[1]. У Нишу је, освојивши га, начинио цркву Светоме Пантелији, која је била мало више од садашње нове цркве Светога Пантелије.

Године 1385[2], после 25 дана јуначке одбране, Срби су морали уступити Ниш Турцима, и Цар Лазар је, по губитку Ниша, први пут био приморан везати се да даје Турцима:

1, Хиљаду литара сребра на годину, и

2, Хиљаду коњаника војне помоћи.

Тај тешки уговор трајао је мало. Цар Лазар и краљ босански *Твртко*, године 1387, скупе око 30.000 војника, и пођу на Турке. Мурат, оставши у Јевропи с мало војске, пошље пред њих 20.000 војника.

Војске се сударе на *Плочнику*, близу данашње *Куршумлије*, и ту Срби Турке потуку тако да је једва пети изнео главу.

Из ових бојева за Ниш, и око Ниша, излегла се и крвава битка косовска, 15 Јуна 1389, које величину и последице сви знамо.

Године 1443, кад се оно Срби и Маџари заједнички упињаху да Турке са свим протерају из Јевропе, и када их већ бејаху пребацили преко Балкана ка Марици, Ниш је био у српским рукама.

Године 1444, по Сегединском миру, на ком су Ђурђу Бранковићу враћене све његове земље, Ниш је уступљен, као давнашња баштина војводи Ђурђу Мрњавчевићу, унуку великога војводе Гојка Мрњавчевића, брата Вукашинова, по што је овај показао листине и повеље од владалаца, најпре грчких па онда српских, да је Ниш био баштина његових предака[3].

Доцније су Турци заузели Ниш, и држали су га до године 1689.

---

[1] Летописац ређа и друге, као: *Средац* (Софију), *Перник*, *Велблужд* (Ћостендил) *Стоб*. *Земун*. *Житомиштаск*, *Скопљ*, и *Љешаск*, које ми прелазимо, јер нису у околини Ниша.

[2] *Гласник* XI, 119 — 124. Обично се за овај бој узима година 1386, али ће бити верније узети годину 1385.

[3] *Чед. Мијатовић*, *Ђурађ Бранковић* стр. 385 — 387.

Те године (1689) Аустријанци, ратујући с Турцима, иђаху свуда с масама Срба добровољаца. С оваким помагачима потуку они Турке код Ниша, освоје Ниш, и пошљу цару своме 15 турских барјака.

По што су се улогорили у Нишу, ђенерал Пиколоминија узме нешто своје војске, а више Срба добровољаца, и заузме Белу Паланку, пређе преко *Црног Теснаца* (ваљда Ченгене Дервен), заузме Пирот, па онда оде на Лесковац и Прокупље.

Но Аустријанци су се врло мало могли одржати у овим крајевима. Већ године 1690 морали су Ниш оставити Турцима[1].

После су га Турци на ново држали до године 1737. када га од њих отеше Немци.

Године 1737 Немци за кратко време освојише Ниш, али га врло брзо[2] мораше уступити Турцима.

Године 1809, кад српски устанак напредоваше на југ и на исток, српска војска, долазећи преко Сврљига на Каменицу и Матевац, примицаше се да нападне Ниш; али, 19 Маја 1809, освану несрећни дан, који не само омете ту војску узети Ниш, него пресече све напредовање српско на свим странама, и на свим бојним пољима. Само ресавски војвода, *Стеван Синђелић*, јуначком смрћу на Чегру, купи имену своме вечити спомен.

Из сече на Чегру, на Каменици, Матевцу, и даље до самога Делиграда, куда се српска војска повлачила после несреће 19 маја 1809, никла је страшна *Ћеле-Кула*, о којој је на свом месту говорено.

---

[1] Наши летописи веле: Бисть оу Нишꙋ Немаць 3 месеца и поиде Белиграду, на свою границꙋ, *Гласник* XX, 13.

[2] Die freiwillige Theilnahme der Serben und. итд.

Овде има једна белешка аустријскога команданта Ниша, која је врло карактерастична. Она гласи: „Мало пре дао сам покосити и дићи испред логора, који сам подигао у Нишу са стране откуда ће непријатељ доћи, све што може послужити за храну и фураж, а готову храну разнети у планине. За тим сам искупио све одличније мештане и казао им (да бих их одржао у добром расположењу и уздању) да се ја само до Јагодине враћам, да се ту с осталом нашом војском састанем, па ћу отуда одмах за тим доћи Нишу у помоћ. За то нека они, међутим, поседну *Стрелац* (да ли није Стрелац село, и пут од Знепоља) *Лесковац, Пирот* и *Прокупље*, и нека их заседама обезбеде“!

И нравно је, и праведно је да после оваке политике српски летописи често узвикују: „Браћо, Срби, не верујте Немцу!“

За првога нашег рата 1876, кад војском нашом управљаху већином пријатељи из света, наше оружје није ни дошло до Ниша.

У другом рату, наша је војска још 3 Декембра 1877 прешла границу кнежевине, и прва пушкарања била су око села Доњег Матевца према Нишу.

Краљ Милан, као врховни командант војске, од првог погледа са Чамурлије, 11 Декембра 1877, познао је да нама Ниш треба отимати преко Горице.

12 Декембра 1877 започело се пуцати на Ниш.

Нападном војском командовали су: ђенерал *Јован Белимарковић*, пуковници *М. Лешјанин*, *Коста Бучевић*, *Љуба Ивановић*, *П. Топаловић*, *А. Орешковић*, мајор *Бранко Васиљевић* (место *Јосифа Бркића* који је остао болестан у Алексинцу) и поручик *Арачић*.

Од 23 — 28 Декембра наша је војска отела све утврђене и згодне положаје од *Брзога Брода* до *Марковог Калета*, и страшном ватром из топова натерала Турке да Ниш предаду.

Ниш је дакле истински освојен 28, а српска војска ушла је у њега 29 Декембра; Краљ Милан пак, као победилац, ујахао је у Ниш 3 Јануара 1878.

Дочекан као избавитељ, Краљ Милан је похвалио војсци јунаштво, и раздао одличја онима који су их у бојевима заслужили.

Грађанима нишким, између осталога, рекао је:

„Поздрављам вас, као заступник правде, као бранилац слободе, једнаке за све грађане, за све вере“!

Одуживши тај први дуг радосноме срцу своме, он се замислио, и овако дахнуо:

„И ако се српски стег на сред Ниша вије,
Јоште тужно Косово освећено није!“

Њено Величанство Краљица и Краљевић приспели су у Ниш 11 Новембра 1878; и ту зиму провела је цела Краљевска кућа у новој престоници Нишу.

Ниш је бранило преко 5000 бораца са стотином и више

огњених грла, међу којима је било 26 крупових топова разнога калибра.

Сви турски војници, по што су обезоружани, испраћени су, заједно са својим официрима, једни преко Пирота — пут *Радомира;* други — пут *Врање*, а трећи — пут *Куршумлије* за Приштину.

У болницама нишким затечено је које рањених, које болесних 384 човека.

Сви су ти евакујисани, чим је стање здравља њиховога то допустило

Освојењем Ниша српска је војска добила

267 топова разног калибра,

13047 пушака

780 револвера

Осем тога, барута, и других бојних ствари, огромну количину.

Докле се на граду Нишу развила победна српска застава, ми смо на мртво изгубили: 2 официра, 4 старешине народне војске, и 114 војника. Рањено је пак 7 официра, 19 народних командира, и 765 војника.

Ниш су Србима предали *Халил-Паша*, командант војске, и *Рашид-Паша*, мутесариф градски.

Кад смо, после толико стотина година, и после толиких мука и жртава, једном у Нишу, као у своме граду, хајде да га на доколици разгледамо!

Ниш је једно красно место, које се, нарочито лепотом своје околине, може мерити с најлепшим варошима на свету[1].

Него за овај мах нека стоји његова лепота; прече је да га разгледамо с друге које стране. Почнимо од *Града Ниша*. Град нишки је' она средина око које се свакад прибирао остали Ниш. Али и за сами град ми се не ћемо враћати натраг у историју. Што смо напред казали о Нишу у опште, то се понајвише тицало града.

---

[1] Турци за Ниш веле: „*Ниш је срма ђумиш*, то јест: *Ниш је чисто сребро*!

Сад је на реду да кажемо што за постање тврђаве коју гледамо данас, тврђаве која је пала Србима у руке 28 Декембра 1877.

Град је одавно био овде где је сада; али овај садашњи облик, ово спољашне своје одело добио је он, по свој прилици, између године 1719 и 1725.

Сва је прилика да су Турци, кад им је *Принц Јевђеније* отео Београд, те су морали узмаћи границу своју чак на Шупељак (Јовановац), навалили да озидају и утврде Ниш, као тврђаву првога реда на граници својој.

Посланик цара аустриског, *Д. Хуго од Вирмонта*, који је у лето године 1719, путујући за Цариград, прошао кроз Ниш, а године 1720, враћајући се из Цариграда, опет ударио на Ниш, прича да је нашао у Нишу велику оскудицу у храни, особито у пићи за стоку, с тога, вели, што је у Ниш дозвано 16.000 спахија да граде град тај!

Послаников путописац, ценећи велику важност Ниша, каже:

— Кад ми (он то вели за Аустријанце) освојимо и Ниш, онда нам је пут до Цариграда отворен.[1]

И тако је сва прилика да су овај данашњи нишки град градили Турци.

На првом савијутку градских страна, кад се од Алексинца долази у Ниш, између београдских градских врата и врата цариградских, облога је градске ескарпе зидана од тесаног зеленог камена у облику једног великог јаблана или кипариса. На врху тога дрвета стоје два голуба. Дрво то почиње од дна рова, и иде до на врх ескарпе.

И то је један доказ да су град овај градили Турци који милују таке украсе, а не Аустријанци.

Нишки је град доста мален; он долази међу градове мање. Он је неправилан полигон са седам страна, које су све разне дужине. Где се стране спајају, ту има пет различитих бастиона, а на једној страни и неко крунасто утврђење. По том би се могло

[1] Путопис Вирмонтов.

мислити да је грађен по Вобановој бастионској системи, али није; јер ни једна страна нема ништа што би личило на правилан крој Вобанових бастионских фортова.

Изгледа да је град овај, овакав какав је сада, био такав и пре, па су му у последње време само бастиони додати за одбрану ровова, и за фланкирање појединих страна.

На граду су четвора велика врата:

1° *Стамболска Врата* (Стамбол-капија) на југу, према вароши, пред којима је мост који води у варош. Над уласком у та врата, с поља, има турски запис који је сада покривен сахатом сунчаником, а који у српском преводу гласи овако:

„Цар, који је величанствен као Александар; цар, који је славан као Дарије, јесте султан султана светских, *Ахмет-Хан*.

„Цар који гради градове потомству, цар света коме равна није било нити ће бити, што тврде сви светски мудраци. Он превазилази све своје царске претке управом и мудрошћу. Откако је засијала његова калифска звезда, на стотине држава просу се светлост његова. Он усрећи свој народ, а подиже многе вароши. Народу исламском начини многе богомоље, и овлада светом, као што месец светлошћу својом земљом влада. Сабљу своју обеси о највиши свод небески. Он надвиси све своје царске претке.

„Победи силне државе, и савлада све препреке. Стубове мира утврди сам по својој вољи, и на њима поби победничку заставу. Он је радио чак и у свечане дане, и на крајњим границама своје царевине вршио је државне послове. На све стране нагомилао је бојну спрему. Градове до самих сводова напунио је храном. И осем свега ево он начини град нишки по Александровој системи, и стави душманину гвоздену пречагу на пут. Он намести у овом граду гвоздене капије, и позавидеше овом граду и Родос и Кандија. На зидовима градским сагради куле, и бедеме му подиже до свода небескога на ком се сија звезда Зуце-седим. Он је то већ све уредио. Астрономи могу узети да је то свод небески. Висина кула ових не може се догледати, и у рововима градским начинио је кладенац на ком се свет огледа. Капије, зидине, и табије утврдио је. Сваки зид и

свака кула стоји као накострешени лав; *Јуриш-капија* претвори се у излазак војничких чинова. Кроз њу долази војска граду у помоћ. Свака кула достиже највише сводове, и сваку ноћ и свако јутро разлеже се с њих глас

— Један је Бог!

„Кад се јутром отворе крила на вратима, појури отуда некакав силовит дах који неверника земљи обара. На четири стране отворене су капије и подигнута кубета с којих се до истока разлежу гласи, да је Ахмет победилац! Пре годину дана доврши се ова градска капија, и на њој се подиже свод. У целој царевини поста ова капија најјача заштита, и султан Ахмет[1] начини нишки град најтврђим градом, 1132 године (а то је хришћанске 1723).

2° *Београдска врата*, на југозападној страни града, на путу којим се долази од Алексинца. И ова су врата врло марљиво шарана резаним камењем.

3° *Видинска врата*, на северној страни града управ према Винику.

4° *Водена врата* (или врата јагодинска) којима се излази на Нишаву, па онда се иде даље кроз Јагодинску махалу.

Осем тих великих врата, има још неколико *потерна* (вратанаца) за слажење у градске ровове.

Ма да је нишки град мали по обиму, опет је за Турака било у њему доста грађанских турских кућа. Та унутрашња варош имала је два дела: *Хунћар-махалу* и *Едирне-бали-махалу* (владалачки део, и део Балије Једренца). Ту је било врло много неких каваница, бакалница, бозаџиница, и свакојаких турских прчварница.

У граду, близу београдских врата која су сад затворена, има једна чешма која је сад сува. На тој чешми има турски запис који српски гласи овако[2]:

„Ћехаја Хајдер подиже овај дивни источник, и остави га у имовину вернима.

---

[1] Звао се *Ахмет III*; после седам година, та је звезда збачена с престола. Он је владао свега 28 година!

[2] За све ове преводе с турскога језика на српски имам захвалити љубазности г. Алексе Пачића, који је добар био превести ми и друге турске речи.

„ Божја је милост неисцрпљива, па тако и врело ове воде. Нека свевишњи творац излије своју милост на њега. Нека му буде награда да га у рај уведе.“

„Ово написа Хаћеф Кудсија. Нека га потомство задржи у спомену. Године 1000“ — хришћанске 1592.

Кад се уђе у град на стамболска врата, одмах на десну страну данас је наш арсенал. И на тој згради има над вратима турски запис који српски гласи овако:

„Цар, завојеватељ света, раван Дарију, утврдио је стубове света. Његова је непретржна жеља и мисао да своју државу украси. И по томе он диже у Нишу нов депо. Сву своју пажњу поклонио је чувању ратне спреме, и сву божанску снагу показао је. На његовом је високом прагу безмерна милост за цео свет. Његове су крајње границе (серхат[1]) јуначки и необориви бедем против душмана. Док је год створитеља света, нека и његове војске буде толико колико је звезда на небу, и живот његов нека буде дуговечан! Ове стихове, који показују довршење депоа, написа златним калемом Ешреф, и стави их на врата тврдога депоа што га Албдул-Мецид сагради 1273“ — хришћанске 1857.

Близу градских београдских врата имају нека два турска гроба (две тулбе), које Турци поштују као гробове својих светитеља. Вреди и њих поменути овде као једну допуну у опису града. Један је гроб у рову, а други пред самим вратима на гласији.

Први је гроб неке туркиње девојке, која се поштује као светица, а други је гроб некога *Даруни-бабе*, такође угодника божијег, по мухамедову закону.

О светици девојци причају у Нишу Турци ово:

Неки Турчин у Нишу, богат човек а без порода, усвоји неко сироче девојче, које се, поред других добрих својстава, одликовало великом побожношћу.

После неког времена, Турчин поочим оде на ћабу, да се по-

---

1 *Серхад* значи: крајње границе царевини. Отуд се Бошњаци зову *Серхатлије*: а то ће рећи *крајишници*.

клони гробу Пророкову, што је једна од првих дужности сваког побожног мусломана.

У очи барјама, турчинова жена спреми доста јела и слаткиша, да по обичају на барјам подели сиротињи. Поћерка јој приђе и замоли је да јој да један сахан од онога јестива које је њен поочим најрадије јео.

— А што ће ти? упита помајка.

— Да однесем у Меку поочиму, и да га понудим, одговори дете.

— Не можеш ти, чедо моје, одговори помајка: — отићи у Меку; где је то себе! То је преко мора!

— Ако! Мени ће Бог помоћи да обрадујем поочима мога.

И дотле је молила да јој се да јело, докле се помајци не досади; па, више да је се отресе него од какве збиље, дâ јој сахан с јелом. Девојчица узме сахан, изиђе из куће, и не udari на градска врата, него правце преко градскога бедема и преко рова. Ту је нестане. Помајка потрчи за њом, али је не нађе нигде: ни на граду, ни у рову, нити игде на другом месту. Само у рову градском нађе њене папуче.

Од тога вечера нигде се није чуло ни гласа, ни нашло трага од тога девојчета.

Кад се Турчин поочим врати с Ћабе, и затражи поћерку, жена му исприча све како је нестало девојчета. Турчин отвори своје бисаге, и извади жени онај исти сахан који је она с јелом предала поћерци у очи барјама.

— А откуд теби тај сахан? упита упрепашћена була.

— Сутра дан по барјаму, одговори Турчин: — нашао сам га у мојој соби у Меки, и у њему беху медене гурабије.

После тога, на оном месту где су остале поћерчине папуче, неки побожни Турци виђали су некаку светлост коју, веле, није палила рука човечија.

Поочим, верујући и сам с осталим Турцима да му се поћерка посветила, начини лепу гробницу на оном месту где су нађене њене

папуче, и покрије је високом тулбом. Ту су одмах правоверни почели долазити на молитву Богу и пророку.

То је нишка побожна прича о туркињи светици девојци.

Још се додаје да та светиња не трпи покривача! Три пута је тулба грађена, и три пута се сама рушила. Сад стоји гроб откривен те га бије киша и греје сунце по вољи.

Други је гроб на градској гласији. У њему је сахрањен неки *Деруни-Баба,* Турчин.

Кажу да је Деруни-Баба био нишевљанин, и у Нишу је стално живео. С друге стране опет говори се да је био родом из Босне, да је живео у Београду, за тим да се у Нишу настанио[1] као дошљак. Еле је он био човек врло побожан и богоугодан. Кажу да није било молбе коју Бог не би хтео Деруни-Баби испунити.

Једном је у Нишу и околини била велика суша: све се сасушило, све сагорело. Све три вере: турска, хришћанска, и јеврејска, свака у својој богомољи, молиле су се Богу, да би жедној земљи угасио жеђ — па ништа. Жега све јача, суша све већа!

Сад се тек сете да је требало кренути на молитву Деруни-Бабу. И нишлије стану га молити да он падне Богу на молитву. Угодник Божји хоће, али најпре узме неколико врећа пиринча, и засеје све поље од Ниша до Ћеле-Куле. По што то сврши, замоли се Богу, и Бог, веле, прими молитву, пошље Нишу красну кишу која све поврати, и та је година, после, била роднија него икоја пре ње.

Деруни-Баба имао је кућу негде око садашње *Ислахане.* Био је тако лековите руке, да је могао извидати од сваке болести. Кад није на молитви, он је, веле, обично седео по цео дан на ћепенку једне пекарнице, и давао лекове онима који би му се јављали.

Лекови су му били и прости и јевтини: само залогај хлеба од онога хлепца од кога је јео сам Деруни-Баба, био је довољан па да прође највећа бољка. Тако верује и тако прича побожна савест мусломанска.

У то време био је у Нишу заповедник *Махмуд-Паша Призренац.*

---

[1] У Београд-Махали.

Једне ноћи дође паши на сан овај Деруни-Баба и рекне:

— Пашо! Ја ћу да умрем, и посветићу се. Твоје је да ми начиниш текију поред града близу београдских врата.

Сутра дан паша пита за Деруни-Бабу, и дозна да је здрав и чио, као у најбоље дане своје.

Паша помисли: За оваког је још рано бринути се о гробу.

Друге ноћи дође Деруни-Баба опет, и запрети клетвом, ако му се не спреми гроб.

Паша дозове угодника Божијег, и увери се својим очима да је здрав, и опет не хтеде гроба градити.

Треће ноћи исти сан.

Паша рано у јутру пошље за Деруни-Бабу, али — Деруни-Баба умрьо.

Сви су Турци веровали да се посветио. Паша му брже боље начини гроб и текију. Те то остане побожним Турцима да се и данас, на том гробу, петком и о барјаму, моле Богу и пале свеће и кандила[1].

Готово нема турскога места где не би било веровања о оваким светитељима турским.

И ово нека је прилог за карактеристику турских нарави и обичаја.

Као што је већ речено, град Ниш је на десној обали реке Нишаве. С горње стране града део је вароши који се зове *Јагодинска Махала*[2], а с доње стране града је део који се зове: *Београдска Махала*, све на десном брегу нишавином.

Главна пак варош Ниш пружила се на левој обали нишавској спроћу града, и спроћу Београдске Махале, па се онда још раширила на југ до под саму *Горицу*.

[1] Деруни-Бабина тулба порушена је ове 1883 године. Хоџа, кад му је понуђено да кости Деруни-Бабине пренесе у џамију, одговорио је: — *Не може; него земља треба да иде у земљу!*

[2] Кажу да се *Јагодин-Махала* до године 1834 звала *Неготин-Махала* (што би приличније и било). Али пошто се те године граница између Турске и Србије учини Тимоком, и Неготин оде Србији, Турци *Неготин- Махалу* прозову *Јагодин-Махала* (!?)

Једину за овај мах спону између града и вароши преко реке Нишаве држи велики мост, намештен баш пред цариградским вратима града Ниша.

Мост овај има у дужину 65·0 метара, а у ширину има два коловоза, и две стазе пешачке.

Мост лежи на три јака каменита стуба у води, и на два стуба брежна.

Брежни стуб леви има ширине 27·70, и изгледа да је продужење самога моста; стубови у води широки су 7·60 до 8·00 метара. На тај начин мост има четири ока кроз која јури Нишава. Свако је ово око различне величине (11·20, 10·75, 9·00 и 9·75).

Иза левога брежног стуба, има још једна вада, којом иде вода на воденицу баш до самога моста.

Мост је овај, по заповести Краља Милана, обновљен и проширен, наравно на старим стубовима, који су само издигнути на више, да би мост од поводња био сачуван.

На том мосту, кад су наши узели Ниш, биле су две мраморне плоче с турским записима. Запис на плочи, која је стајала на десној страни, гласи српски овако:

„Мехмед-Паша штедротом својом начини овај мост. Овим јаким мостом. ком нема равна, пролазе дању и ноћу богати и сиромаси. Нека Бог награди оснивача ове корисне задужбине. Ове стихове написа Хашим у спомен моста који начини Мехмед-Паша 1028 (Хришћанске 1619).

На плочи с леве стране овај је запис:

„Везир Мехмед-Паша, пролазећи у Будим, за будимског мухафиса, дође на Нишаву, и виде да је мост са свим опао, да се људи путници врло муче. Доцније, дошавши у Цариград, као кајмакам, поче оправљати овај мост, и доврши га 1028 (1619). Пролазници који се за покој душе оснивачеве помоле Богу, прећи ће ласно преко сератског моста[1]“.

Пошто је тај мост, по наредби Краља Милана, оправљен, а

[1] *Серат* је на седмом небу мост који води у рај; он је тањи од длаке. и оштрији од сабљина оштрица!

већ је дотле имао своју историју, остављене су и оне плоче онако како су стојале, само је на дну додат овај српски запис:

„Подигао
Везир Мехмед-Паша
командант будимски 1028 — 1619
Обновљен
Под владом Књаза српског
Милана М. Обреновића IV
по освојењу Ниша 28 Децембра 1877.“

Као што је раније поменуто, главна је нишка варош на левој страни реке Нишаве. Она почиње одмах од моста. Идући с моста у варош, на лево је одмах *Краљев Двор*. То је некад био конак чувенога *Хафис-Паше*, познатога нама од боја на Иванковцу 1805. За тим је тај „конак“ припадао *Махмуд-Паши*, сину Хафисовом, побратиму Кнеза Милоша.

Кад смо ми заузели Ниш, онда се у том „Конаку“ сместила била за време *Врховна Команда*. По свршетку рата, то је имање купљено од Муста-Бега, Хафис-пашина праунука за рачун Њ. В. Краља[1].

Варош се протеже од Нишаве до под саму Горицу, и притисла је сву равницу на којој је.

Погрешка је што се није преселила варош на десну страну нишавску, па да се пружила од града уз воду. То би било и за здравље боље, и нишевљани никад не би страховали од поплаве као што страхују сада.[2]

Ниш се данас обнавља, чисти, улепшава, па је човеку мило и поћи по њему. Али он је био другојачији кад га је заузела српска војска. Онда је то био пакао у средини раја: у средини онако

[1] Кад је унук Хафис-пашин, Бећир-Бег, први пут упитан: би ли продао Краљу Милану ову своју кућу, одговорио је:

— Ја сам срећан што су се очи витешкога Краља српског, освојитеља Ниша, зауставиле на маленом добру моме. Никакве цене поставити не могу.

Ово није само китњасто, по источном обичају, него и добро прорачуњено. Овако је његов син Муста-Бег примио више!

[2] Пре две године подигнут је око Ниша јак насип, који га сад чува од поплаве

миле околине, варош нишка беше сметлиште турске нечистоће, где је чамао и опадао некада силни и страховити Турчин; куће не беху као куће, нити улице као улице. Ни сто корака није могао човек корачити, а да не уђе у какву улицу без излаза. И ту га обично сретају деца и вичу:

— Не се искача туде, не!

Ако из те улице пређе у другу, и опет запада у какав слепи сокак. Тако се понавља неколико пута, докле се најпосле не увери да без вође не уме изићи из тога лавиринта.

У средини најживљег пазара двоја се кола нису могла размимоћи; него, ако се сретну, морају се или враћати назад, или расточити докле се прогурају једна мимо друга. У једној улици човек удара на џамију која се испречила на сред среде улице; у другој се мора провлачити испод каквог кафанског чардака, с кога му се врло често сливала за врат берберска сапуница; у трећој је пролазио кроз некакав безистан, или испод какве турске карауле у средини најживљега пролажења.

Даље тамо, могао се човек углибити у какву баруштину, или би натрапао на какве стрвине које се лагано распадају по вољи сунца, ваздуха и кише.

Неколико хиљада кола тога ђубрета дигнуто је с нишких улица и извезено ван вароши, па се онда довлачила чиста земља и песак за насипање.

Онде где је данас сад пред краљевим двором, биле су баре, покривене жабокреком и свакојаком нечистоћом, да се, пролазећи туда, није могло мирно дахнути душом.

Идући од Алексинца, како се наступи на Београдску Махалу, морало се пролазити кроз таку тескобу и нечистоћу да је још и сада гроза сећати се тога!

Краљ Милан, ушавши у Ниш, био је најпре одсео у граду; али је „конак пашин“ био тако опао, да се у њему није могло ни лети боравити. На конаку је било прозора без броја; било је неких одаја, кавеџака, долапа, и амурлука, само нигде мирнога места, да би се човек могао склонити од ветра и зиме. Поред про-

зора у соби био је неки вајни миндерлук за седење. Краљ би некад, поседевши на том миндерлуку, устао да прими кога, или да прохода по соби, а кад би се вратио, застао би своје место већ завејано снегом!

Такав је то био конак!!..

Варош је, осем деобе коју је чинила Нишава, имала и другу деобу. Делови вароши звали су се по поповима чија су нурија. А и осем тога, неки су делови имали своја мѐсна имена. Тако се један део звао: *Стамбол-Капија*; други — *Покривена Чаршија*; трећи — *Лесковачка Капија*; четврти — *Чаркаџин Чивлак*; пети — *Шожина Капија*; шести — *Арнаут-Пазар*; седми — *Палилула*, итд.

Нишка је варош била свуд около ограђена с два платна земљаног утврђења; једно је утврђење хватало мање вароши, и показује да је оно грађено онда кад је варош сва била толика. Друго је утврђење опасивало готово целу данашњу варош.

Сад су напуштена оба та појаса за утврђење, и готово су са свим засута.

Од јавних грађевина ваља у Нишу да се помене:

1° *Нова Црква*, која је освећена тек 13 Фебруара 1878. То је грађевина већа од свих богомоља које данас има краљевина Србија.

Ту је цркву градио мајстор *Андрија Дамњановић*, из Велеза; онај исти који је градио нову смедеревску цркву.

У *Српским Новинама* (од 23 Фебруара 1878, бр. 42), у подлистку, може се читати како је свршена свечаност освећења ове нове нишке цркве.

На кору ове цркве, с десне стране, има мала црквица, посвећена светоме Симеуну Немањи, који се и светкује 13 Фебруара. Црквицу ту начинио је Краљ Милан одмах по освојењу Ниша. У њој се он обично и причешћивао, док је боравио у Нишу.

2° *Нова школа*, одмах до нове цркве. Ову је грађевину не само допустио градити, него још и својим прилогом помогао некадашњи управник нишки *Митад-Паша*.

3° *Стара нишка црква* малко је на југозапад од нове цркве. Она је спуштена дубоко у земљу. Слави Св. Аранђела Михаила и Гаврила. Обновљена је године 1839 при митрополиту *Глигорију*[1], као што гласи запис над западним вратима њеним[2].

4° *Свети Пантелија.* На једно хиљаду или хиљаду две ста метара више Јагодинске Махале, код врела красне пијаће воде, нова је црквица *Светог Пантелије.*

Кад је Стеван Немања отео Ниш од Византињана, онда је он у Нишу подигао цркву *Св. Пантелији.* Та Немањина црква била је нешто више од ове данашње; она је баш под Виником.

И за време турске владе народ се хиљадама збирао 27 Јула на црквиште Светога Пантелије.

По освојењу Ниша, баш на Марков дан, 1878, освећено је место за цркву, и зазвонило звоно, које је скинуто са сатске куле у граду Нишу, а већ 27 Јула 1878 освећена је ова нова црква Св. Пантелији.

Та црква редовно служи славећи Бога и свога ослободитеља.

За обнову ове цркве, звонаре, и куће уз цркву, помињу се као врло заслужни: *Димитрије Х. Манић,* и *Јован Рајковић* из Ниша.

5° *Свети Никола,* на југоисток од велике нишке цркве, на путу којим се преко брда иде у Габровац, у оној нишкој махали коју населише Турци београђани, пошто их 1862 године из Београда крете Кнез Михаило. У том крају сваки зна за ову необичну богомољу.

Црква ова мењала је своју веру шест пута: први пут је

---

[1] На левој страни од олтара, на пољу, гроб је митрополита нишког *Григорија* који се родио у селу Кожници у округу трнском, и умрьо 18 Октомбра 1842.

[2] Године 1834, Маја 29, тутори нишке цркве: Станко Милосављевић, Стојанча Крстовић, и Лазар Николајевић, моле Кнеза Милоша да и унапред даје по 2 паре од товара јеспапа који прође преко ђумрука нишког. Кажу: „Досада је то твој конзул овде у Нишу наплаћивао, и сваке нове године предавао цркви, а сада ђумрук иде на Алексинце;“ па моле да то и даље остане. (Н 2076 у архиви кнежеве канцеларије од 1834).

била црква, па се потурчила. Доцније је тако прелазила из вере у веру, докле је година 1878ма не заста као џамију.

Прича се да никад уз ову богомољу није могла одржати се мунара, него се или накривила, или са свим пала. Кад год би се ова мунара накривила, Турци су се свакад надали каквом свом злу.

Године 1877, богомоља је ова била џамија, и мунара њена била се толико накривила да је било тешко и разумети: како не падне такав велики терет, пошто се толико нагнуо.

Кад су Срби узели Ниш, и почели га уређивати, дође једнога дана српском старешини једна депутација у којој беху хоџа, муфтија, и више одабраних Турака, и предложе: да се ова богомоља „врати у своју веру", то јест, да се претвори у цркву.

— Ми знамо, рекоше они: — да та богомоља увек иде ономе коме Бог да власт над Нишем. Па је, вала, право да и сада пређе у своју стару веру!

Понуда се прими. Срби криву мунару оборе да не би кога притисла, а на цркву *Светога Николу* ставе сјајни крст!

Од тога доба у „Светом Николи" опет се служи служба Божија.

Садашња зграда те богомоље постала је 1863 — 1864. Турци су пређашњу црквену зграду оборили до темеља, само да нестане црквеног облика; не би ли тако богомоља заборавила своју стару веру. Нову зграду обрнули су к југу а не ка истоку. И све то наравно није им ништа помогло!

Док је још стајала стара зграда, а богомоља била џамија, одбије се некако малтер с једне дупке унутра, и ту се нађе једна икона и један леп дрвени путир. Турци и икону и путир однесу паши, а паша обоје пошље владици.

Те се утвари чувају и данас у нишкој цркви.

На Св. Николи, док је био црква, стајао је један запис који су Турци, пошто су цркву потурчили, скинули и однели у град. Тај је камен нађен, и запис на њему гласи овако:

Изволение ѡца и сьпоспешение сына и сьвршение светаго духа сьзда се си божьствени храмь светаго ѡца Николае трудомь и подвигомь преосвештенеишаго Господина и Митрополита Нишкога Кирїю кир Їѡанникїа и служителеи (овако пише: **служитеѝл**) **и архидїаконь Серафїон помоїцїю всем Христїаном и руветомь и трговцем и настоятел кир Стоянь вь лето ӡ҃ с҃ л҃ ѡт рожд. а҃ ѿ к҃.**

6° Ваља поменути лепу зграду болничку у Нишу, код Ћеле-Куле, са 80 постеља, коју је градио Митад-Паша.

Вреди видети ред, чистоћу и сав дух који влада у тој болници.

7° *Нова Касарна*, више града Ниша до *Јагодин-Махале*. Зграда је та довршена тек 1882. И по солидности грађевине, и по удобности употребе једна је од ретких наших војних зграда.

Воде пијаће Ниш има довољно; али је нема довољно добре, здраве. Мора се признати да су се Турци и више и боље старали за воду него ми. И бунарска вода и чешменска у Нишу није таква каква би требало да је. А имала би се откуд довести вода здрава, само треба воље и умења.

Лепи Ниш не треба да је без воде, која није само најбољи украс свакоме месту, него је јоште и најједрије врело здравља народнога.

Барометар (анероид), за лепа времена, редовно је у Нишу на 760, а за необично чиста и сува ваздуха пење се, премда врло ретко, до 770. А то је од прилике онако како стоји на Теразији у Београду.

За рђава времена, колико се досад опазило, барометар је спадао на 725.

Температура је као и у Београду. Говори се да је у Нишу зима блажа, али је то тешко доказати без тачних бележака кроз дуже време. Може се рећи толико да биљке у Нишу на 10 — 12 дана раније терају него у Београду; али студен зими слази до 18 — 22 ступња испод 0, а тако бива и у Београду.

Топлота се лети пење 25 — 30 ступања.

Стари људи у Нишу мисле да је права зима од 1 Јануара

до 1 Марта. Пре и после тога времена држе они да зима не може имати силе.

Ветрови у Нишу дувају ови:

Северозападни од Јастрепца. Овај се зими најчешће опажа. Он доноси лети кишу, а некад и град који може да буде јак и опак. Зими пак обично догони снег.

Устока или *Кошава* дува са Старе Планине низ Нишаву. Обично је сува, врло силна и траје по неколико дана. Других јаких ветрова нема; а има ветрића и неке промаје готово увек. И то чува здравље у Нишу који је на месту ниском и подводном.

Заразе нема никакве. Бива случајева грознице, тифа, разних богиња у деце, шарлаха, и гушобоље, али се све, хвала Богу, сврши са два три случаја.

Поред свега тога не падају у очи људи дуга века у Нишу.

Доба дана у Нишу бива 6 минута раније него у Београду, то јест, кад је у Београду по дне, онда је у Нишу по дне и шест минута више.

Док су Турци држали Ниш, у њему је живело до 8500 душа Турака. Највише њих живели су од прихода (деветка) с имања која су им била по селима око Ниша. Неки су били: поткивачи, бербери, седлари, ножари, пушкари, и бакали. Трговаца их је било врло мало.

Џамијā је у Нишу, у то доба, било 13; сад су само 3; и од те 3, само 1 ради, а 2 су пусте.

Једна џамија била је у Бањи, али је сад срушена.

Осем Ниша само су још у селу Локошници живели Турци, и то само десетина душа. Ови су се одселили у Солун.

Кад су наши, по освојењу Ниша, доспели да га попишу, нашло се у њему 12.817 душа, и то 6712 мушкараца и 6105 женских.

Од тога укупног броја било је турских лица 401, Јевреја 900, Цигана 797 = свега 2098. Срба, дакле, било је 10,719,

Дотле пак иселило се из Ниша 1075 породица турских са 4274 душе[1].

Чудновата је судбина многих између ових Турака.

Њих има који су се родили у Јагодини. Одатле их је дигао Кнез Милош, и стерао у Београд.

Из Београда кренуо их је Кнез Михаило у Ниш.

Из Ниша потискује их Краљ Милан даље.

Турци се ти исељавају у Приштину, Скопље, Призрен, Солун.

— Што идете тамо, кад ћемо ми за вама, реку некад Срби, као шалећи се с Турцима.

— Ако! одговарају Турци: — такав нам је кисмет (судбина). Ми ћемо најзад у Шам, одакле су и наши стари . . . .

Вреди за Ниш забележити још и ове бројеве:

У време пописа, у Нишу је било ожењених људи 2.479, а мужатица жена — 2482, докле је међу Турцима (осталима у Нишу) било њих неколико који су имали по две жене. А међу онима који су се иселили било их је и са три и четири жене.

Мужева одвојених од жена било је 116, а раздвојених 12; жена одвојених од мужева 58, а раздвојених 10. Удоваца је било 194, а удовица 801!

Писмених мушкараца било је 1915, а писмених женских 73.

Пореских глава било је 3493, а бећарскихданачких глава 422.

Кућа је било 2719, а породица 3277.

Живот мисаони није развијен у Нишу. Нишевљанин је у мисаоном свету само онда када је у својој цркви, кад се моли Богу, и кад се стара за своју душу. За друге облике живота душевнога нишевљанин не зна. Она честа излажења у винограде; оно подуже боравлење у питомом Габровцу, или у кршном Сићеву, више су телесни одмор него душевна наслада лепотом природних створова и чудеса.

[1]. Начелник штаба врховне команде, 18 Августа 1878 АЂН 3490, јавља министру спољних послова да су се ти Турци иселили на 1924 кола; у Нишу је остало 79 породица турских са 316 душа. Турци који су остали у Нишу настанили су се у *Београд-Махали*, где имају једну џамију. Остале су сами напустили.

При свем том, срце је срце. И кад не уме певати величанствену епопеју, оно угоди да певуши жубор хладне водице, или трепер зеленога лишћа, или миље девојачког лица, или draж мушкога стаса и погледа! И Ниш певука; Ниш попева милине живота породичког, живота затвореног. У том животу јако пада у очи неки рођачки однос међу људма: *Бата-Таса, Чича-Милоје, Деда-Стојан, Побратим-Илија, Невеста-Лена, Снаша-Марија, Стрина-Васка* итд. — имена су којима се изражавају не само ступњи сродства, него и друштвено поштовање и уважавање.

Нишке песме не траже јунаке ни у дубокој прошлости, нити у далекој туђини. Прошлости оне не познају, а туђине оне не знају. Њима је доста какав виђен и отресан момак, или каква лепа девојка па да се излију да срце занесу. Готово данас нема ни нишевљанина ни нишевљанке који, у своје време, нису имали своје песме, особито ако су што у чем претрпели, те тиме стекли право на песмино учешће и заштиту. Више од двадесет година сва Србија слуша песму:

„Кревет мела Параскева“.

А та „убава“, та „жалосна“ Параскева живи данас у Нишу. Али већ данас она може бити предмет каквој причи, а песми никако!

Нашим улазом у Ниш, започео се у Нишу живот нови, живот други. О том животу београђанима мало се што има казати. Ко Београд види, тај Ниш већ зна. Мале разлике немоћне су изменити општи тип, општи облик . . .

У Нишу данас имају ове *школе*:

1° Основне школе мушке,

2° Основне школе женске

3° Гимназија, и

4° Учитељска школа.

У мушким основним школама раде 12 наставника (9 учитеља 3 учитељке) а учи се 623 ђака;

У женским основним школама раде 7 наставница, а учи се 331 ученица.

У гимназији нишкој раде данас 15 наставника, а учи се 170 ученика (међу којима је 14 девојчица).

У *учитељској школи* раде 10 наставника, а учи се 59 ученика

Свега дакле у Нишу има 4 учионице, 32 наставника, 673 ученика, и 248 ученица.

К тима ваља додати 1 школу турску где се уче и мушка и женска деца, и 1 школу јеврејску.

Још како је Ниш освојен, и Краљ Милан, дужим својим бављењем, учинио га новом престоницом српском, неколике јевропске државе похитале су наместити своје агенте у Нишу.

Данас Краљ Милан не седи тамо, али стицање странаца са свих страна, раскршће путова које је Ниш био од старине, и станица која ће бити железници што се текар диже — оправдавају то постављање трговачких агената.

У Нишу, дакле, имају своје консуле: Енглеска, Француска, Аустроугарска, и Италија.

И Турска је желела отворити своје консулство у Нишу, и већ је и носиоца тога чина послала на место, али влада краљева, из врло оправданих разлога, није га још признала.

Од Ниша, као звездани зраци, разлазе се насути путови на неколико страна. Тако иде:

I Од Ниша на Лесковац к Врањи

	Метара	час. мин.
Од Ниша до Курвинграда	12,042	2·24½
„ „ „ Чечине	15.522	3· 6¼
„ „ „ Новог Хана	20.122	4. 1½
„ „ „ Печењевца	28.220	5.39
„ „ „ Лесковца	39.810	7·57½
„ „ „ Грдилице	44.910	8·59
„ „ „ Власотинаца (мало у страну)	55,470	11·5
„ „ „ Цепе	73.810	14·45½
„ „ „ Врање	118.810	23.45½
„ „ „ Границе	128.970	25.47

II Од Ниша на Прокупље, Куршумлију, Преполац

Од Ниша до Мрамора (моста)	9·060	1·48
„ „ „ Мерошине	15·590	3· 7
„ „ „ Бугариновца	21·790	4·22
„ „ „ Бабина Потока	24·580	4·55
„ „ „ Појате	26·250	5·15
„ „ „ Прокупља	27·830	5·33
„ „ „ Бацког Хана	41·831	8·22
„ „ „ Плочника	44·430	8·53
„ „ „ Куршумлије	55·930	11·10
„ „ „ Бање	65·230	13· 2
„ „ „ Преполца (границе)	72·330	14·28

III Од Ниша до Суповца

Од Ниша до Мрамора (моста)	9·060	1·48
„ „ „ Мрамора (села)	10·390	2· 4
„ „ „ Суповца	16·940	2·22

IV Од Ниша до Алексинца

Од Ниша до Топонице	12·090	2·25
„ „ „ окружне границе	12.750	2.33
Од Ниша до Катуна (старе границе)	21.380	4·17

V Од Ниша на Ћеле-Кулу до манастира Св. Богородице (Габровца)	7·842	1·34
VI Од Ниша до Грамаде	22·037	4·25

VII Од Ниша до Јелашнице

Од Ниша до раскршћа на Бању	8·039	1·36½
„ Ниша „ Јелашнице (мајдана)	14·283	2·52
VIII Од Ниша до Сићевске Св. Богородице	16·934	3·23

IX Од Ниша на Паланку у Пирот

Од Ниша до Ћеле-Куле	1·560	0·18½
„ „ „ Кутинске Реке (моста)	6·520	1·06
„ „ „ Бање (купатила)	9.366	1·32½
„ „ „ Јелашнице (раскр. пута)	11·759	2·21
„ „ „ Куновице (мех. и чешме)	15·239	3·03

Од Ниша до Плоче	20·425	4·06
„ „ „ Црвене Реке	30·925	6· 6
„ „ „ Паланке[1]	37·925	7·36
„ „ „ Понора	46·725	9·21
„ „ „ Пирота	56·675	11·21
„ „ „ Суковског Моста	66·675	13·21
„ „ „ Границе с Бугарском	71·675	14·21.

Сви су ови путови просечени и насути.

Од њих пут од Ниша до Катуна (старе границе Србије), пут на Грамаду, пут од Мрамора до Суповца, и пут од Ћеле-Куле до манастира Габровца, а и онај до манастира сићевскога, просецали су Срби, по освојењу Ниша. Све друге путове просекао је и насуо Митад-Паша.

Лесковац, варошица на обе стране реке Ветернице, 7 часова и 57 минута на југ од Ниша, на путу који води од Ниша уз Мораву ка Врањи.

Лесковац се западном својом страном наслања на брдо *Хисар* које се наднело над саму варош, која се иначе раширила сва по равници.

Та равница, која се пружа од Лесковца уз Ветерницу чак до села Стројковца, по причању неких старих паметара, звала се у старо време *Дибочица*.

За ово име дознали смо у селу *Великом Трњану*.

Тамо се прича да се сва раван од Стројковца до Лесковца у старо време звала *Дибочица* због многих бара плитких и *дибоких* (дубоких). Доцније та раван зарасте сва у *лештар*, и место на Ветерници прозове се *Лесковац*.

---

[1] У Старо време није се из Ниша у Белу Паланку ишло куд се иде сада него *„Латинским Путем“*, уз реку Кутину до места *Манастиришта*, на лево испод *Горње Студене* на *Карлички Камен*, где је био и стари градић, па на села *Вету*, *Топоницу*, *Шпај*, и *Мокру* у *Паланку*. На *Карличком Камену* прелазила се *Сува Планина*. И биће да се баш овом превоју тако много диве стари путници. Пред Мокром се пут раздвајао: један је крак ишао над село, а други под село; та оба пута састајала су се опет на *Белом Пољу* (утрина) идући к Лужници. Дуж тога пута има много рушевина из којих се ваде четвороугаоне римске опеке (цигле).

У Цариграду, у баштинским књигама, Лесковац се пише: *Дилбочица*; али у новије време већ га и сами Турци зову *Лесковча*.

На брду Хисару, над Лесковцем, ископава се малтер и комађе цигље и камења: народ прича да су ту били двори Југ-Богданови, а Хан мисли да је ту била нека *акропола*.

Едуард Браун, лекар краља енглеског, пропутовао је 1667 кроз Лесковац (он га пише *Lescoa* или *Lescovia*), и ту је, вели, видео повећи градић, по изгледу старински, али без икаквих натписа. За Лесковац каже да је варош затворена и многољудна. И реку Ветерницу погрешно пише *Липерица*.

Градић је овај стајао још и 1689 године. Кад су Немци те године узели од Турака Лесковац, писали су *„Градић Лесковац“* (Kastell Leskovacz)[1].

Лесковац је у месту врло родном. Над њега се нагнео брег Хисар, који је последњи чот од онога била које дели воде Ветерници и Јабланици. На том брегу, као што му туђинско има показује, некад је био град; данас града нема. Само му се могу наћи темељи, а брдо је цело покривено грозним виноградима.

Лесковачка сва раван тако је родна да лесковчани с неким поносом понављају стару изреку: — *Кад родив Лесковачко, девет града захранив; а кад не родив Лесковачко, девет града не могу да га захранив“* !

Лесковац има трговачких радња с Нишем, Алексинцем, Београдом; даље, са Софијом, Трновом, Рушчуком, Свиштовом, Видином, Ломом, Силистријом, Плевном, Пазарџиком, Филипопољем, Ескизаром, Казанлуком, Сливном, Јамболијом, Карнебатом, и Хаскојем.

Многи лесковчани имају своје магазе у Једренету; даље, они своје производе продају у Ћешан, Ђумруџину, Текијаду, и Ћелибол у Приморју, а отуд доносе гајтан, конце, ћитабије, и другу свилену робу. Неизрађену кудељу Лесковац даје у Штипље, Серез, Скопље, Велез, Прилип (они веле Пирлип), Битољ, Солун, а нешто и у Јањину, у Епиру.

[1] Види Feldzug der Oestreicher gegen die Türken im Jahre 1689. von Desiré Vallon. Öestr. mill Zeitschrif 1840.

Док су у Босни владали Турци, Лесковац је много радио и с Босном. Сад је та радња са свим престала.

Лесковац (Дубочицу) поклони, као доказ пријатељства, грчки цар Манојло великом жупану рашком Стевану Немањи. Од тога доба Лесковац је био део српске државе до пред крај године 1455, а тада је пао под Турке.

Находећи се под Турцима, Лесковац је некад бивао глава *вилајету* (округу). И тад је под њим био Крушевац, Алексинац и Параћин; некад је потпадао под Гиљане (пре сто и неколико година); некад је био под Приштином, а некад под Нишем, па, заједно с овим, чак и под Рушчуком.

У последње време био је под Приштином.

У Лесковцу има једна црква врло каректеристичнога постања. За време велике турске силе, лесковчани некако молбом и новцем добију од цара ферман да могу начинити у вароши цркву (дотле су ишли у околне сеоске цркве, те се молили Богу). Мештани Турци, охоли и осиони, не гледајући на царски допуст, запрете: да ће све Хришћане исећи, ако се лесковчани усуде градити ту „ђаурску богомољу“. Лесковчани се не преплаше, не малакшу. Они заповеде наимару (јамачно опет Србину из Старе Србије) да на црквеним темељима заснује *огњиште* и *димњак*.

Турци се скупе на грађевину, и упитају:

— А, бре рајо! шта то градите?

— Лепи Ага, одговори старешина лесковчана: — градимо кућу нашему попу!

— А што ће му, море, толика?

– Лепи Ага, ево је нас много, у царскоме здрављу; а сви треба да имамо места, кад дођемо своме учитељу, своме попу.

Турци виде да толика грађевина није налик на поповску кућу; али, с друге стране, огњиште и димњак не граде се на згради црквеној. Слегну раменима и оставе лесковчане на миру.

И данас у лесковачкој цркви стоји огњиште и димњак, као сведочанство времена у које је постала та црква.

Наша војска ушла је у Лесковац 11 Декембра 1877, и одмах почела састављати устаничке чете.

16 Декембра 1877 у Лесковац је стигао један баталион и једна батерија, да заузму грделички теснац.

За просвету свога подмлатка Лесковац данас има:

Једну основну школу мушку с 11 наставника и 444 ученика.

Једну основну школу женску с 3 наставнице и 83 ученице, и

Једну нижу гимназију са 6 наставника и 85 ученика и 17 ученица (свега 102).

Свега дакле има:

3 учионице, 20 наставника, 529 ученика, и 100 ученица.

По последњем попису, у Лесковцу је било 9800 душа. Међу њима је 120 душа Турака, 280 Цигана, и око 100 душа Јевреја.

За владе турске, у Лесковцу је било 900 кућа турских (и око 5000 душа musломанских). Турци су ти обично били: спахије, који су држали многе земље ван Лесковца по селима; поткивачи, бербери (само су Турци могли радити занат берберски и занат поткивачки), бакали, табаци (кожари), дуванџије, и болтаџије (само њих 2 — 3).

Тада је у Лесковцу било 8 џамија и 10 текија; сад стоје 3 џамије и 1 текија.

Власотинци, друга варошица у нишком округу, на речици Власини, онде где ова вода из свих својих тескоба избија у моравску раван.

Има тамна прича да су се у старо време од некуд доселиле прво неких седам кућа, и станиле ту где су данас Власотинци. Доцније, које множењем, а које новим досељавањем, Власотинци нарасту оволики колики су.

У Власотинцима никад нису седели Турци грађани, осем оних који су ту стојали по служби. Неки *Латиф-Бег* из Лесковца хтео је да се наметне за „господара“ Власотинцима, али му то није изишло за руком. Власотинчани су се против тога тужили чак у Цариград, и дали су му око 130000 гроша, али му нису допустили да се назове њихов господар.

До године 1877 у Власотинцима је становао 1 царинар, 1 писар, 1 буљубаша са 7 пандура. То су сви Турци који су боравили у том месту. У Власотинцима није било ни једне турске џамије.

Власотинчани су свакад били одушевљени за народно ослобођење. Од почетка овога века они су се у три маха дизали против Турака, да би се спојили са Србијом, и три пута је осветнички пламен прождирао варош Власотинце.

Први пут су власотинчани погорели године 1809. Ево у две три речи тога њиховога страдања.

Илија Стреља, који је био родом из Градишта[1], раније је утекао од Турака у Србију, војевао против њих, изашао на глас, и већ се прочуо као „лесковачки војвода". Кад се српска војска 1809 примакла к Нишу, Стреља пређе Нишаву и Заплање, и дође у Власотинце. Одмах уз њега пристану сва околна села, и тако се скупи око 450 људи устаника и српских *хртника*. Стреља пошље *Саву Дедобарца* да затвори пут у Клисури на *Просеченици*. Сава пут затвори, па своју дружину, са свом џебаном, смести у један хан крај Мораве. Турци дођу с топовима, ударе на хан, и потпале барут. Прасак барутски сруши хан, и потуче више од половине Савиних другова. Остали се разбегну.

Стреља је био остао у Власотинцима. Чувши шта се догодило, он викне:

— Хаткињу!

Кад уседне на бедевију, он рекне:

— Власотинчани! Ја Просеченице не заштих, дружину изгубих, ваше куће сагорех, и вас поробих; — сад идем да платим главом за то. Али, власотинчани, наш ће траг остати: њега никакви керови не могу олизати. По трагу нашем доћи ће други, доћи ће трећи, доћи ће четврти . . . . Добар је Бог! Што не могосмо ми, моћи ће други . . . . Који ће то бити! Када ће доћи? Ја не знам. Али да ће доћи, тако знам као што вас гледам. Благо онима који то доживе!.

---

1 Неки веле да је био родом из *Лопушње*.

То рече, хаткињу ободе, и као муња одлете Каменици . . .

Турци запале Власотинце и сва околна села која су била пристала уза Стрељу.

Други пут су Власотинци спаљени 1821, кад је оно нишки владика Мелентије обешен на нишавском мосту.

Трећи пут погорели су 1841, кад оно *Станко Бојаџија* (Атанасовић) и *Цека Вучковић*, оба из Власотинаца, беху дигли народ против Турака, да се споје са Србијом.

Године 1860, кад велики везир *Мехмед-Паша*, као султанов изасланик, дође у Ниш „да уредбу види како стоји“, обеси он *Попа Станоја* из Власонинаца и још 7 власотинчана на које се сумњало да тегле к Србији.

— Нека изгоремо и четврти пут, рекли су власотинчани 1877, и, пре доласка српске војске, побили се с Турцима. Тада, благодарећи Краљу Милану, не изгореше а избавише се.

На Бадњи Дан 1877, на Власотинцима је био бој између Срба и Турака. Од Срба је тога дана пало 12 мртвих и 9 рањених.

Слава им!

У Власотинцима је столица начелнику среза власотиначког; ту је пошта и телеграф. Ту је основна мушка школа с 4 наставника а 173 ђака, и женска школа с две учитељке и 59 ученица.

На Власотинцима се крсте ови путови: пут од Лесковца Пироту; пут од Пирота к Врањи, и пут из долине моравске у Знепоље и Трн.

Села у нишком округу готово су сва збијена; мало их је у којима би куће биле растркане онако као што су у Шумадији. С тога и велика по броју кућа села заузимају врло мали простор. Нема нигде око кућа великих вотњака, нити пространих авлија, него су куће тако сабијене, да су често једна на другу наслоњене, као у каквој турској вароши.

Само у брдовитим крајевима (у Заплању и у Буковику) има растрканих села, као што је, на прилику, *Црна Трава*. Па и ту делови села, који имају сваки своје властито име, далеко су један од другога, а њихове куће ипак су једна уз другу.

Ево имена свих села у нишком округу, редом по срезовима у којима су:

Редни број	Имена	Ако има школе које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
I	**Варош Ниш**	**1832**	**2662**		
	II Власотиначки срез				
1	Батуловац		55	10½	
2	Бојишина		62	11½	
3	Бољари		62	11¼	
4	Брезовица		38	12	
5	Брод		180	18	
6	Власотинци (варошица)	1878	646	11	
7	Врело		61	15	
8	Гаре		288	15	
9	Гложани		38	9½	
10	Градиште		53	12½	
11	Градска		67	18	
12	Грдилица	1878	82	11	
13	Гуњетина		10	11½	
14	Дадинци		68	11½	
15	Дарковац		151	17½	
16	Једина Бара		82	11	
17	Дејан		298	13	
18	Добровиш		104	15	
19	Добро Поље		160	17	
20	Добротин		32	10	
21	Јабуковац		79	16	
22	Јастребац		69	11¼	
23	Кална		209	19	
24	Ковачева Бара		34	11½	
25	Козари		25	11	
26	Конопница	1866	70	11	
27	Крпејци		22	14	
28	Крушевица	1873	220	12½	
29	Кукавица		51	10½	

Редни број	Имена	Ако има школе које године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
30	Ладовица		103	$10^1/_2$	
31	Лесковица		50	17	
32	Липовица		70	12	
33	Лични До		28	14	
34	Ломница		47	$11^1/_2$	
35	Лопушња		117	14	
36	Ново Село		87	13	
37	Орах		232	15	
38	Орашје		107	$10^1/_4$	
39	Палојица		32	$13^1/_2$	
40	Пискупово		26	12	
41	Преслоп		57	$19^1/_2$	
42	Прилепац		43	10	
43	Радосин		77	17	
44	Рајино Поље		43	12	
45	Раков До		87	17	
46	Рупље		228	15	
47	Свође		114	13	
48	Сејаница		114	$11^1/_2$	
49	Скрапеж		25	11	
50	Средор		40	$12^1/_2$	
51	Стајковац		103	10	
52	Тупаловац		26	11	
53	Црвена Јабука	1868	229	20	
54	Црна Бара		104	13	
55	Црнатово		78	12	
56	Црна Трава	1879	368	18	
57	Шишава		97	11	
		Свега	6048		

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
	III Заплањски срез				
1	Бабичко		151	5	
2	Биљаница		52	10	
3	Велики Вртоп		112	8	
4	Велики Крчмир		186	10	
5	Виландрица		22	4	
6	Гаре		37	6	
7	Гор. Барбеш		93	5	
8	Гор. Власе		108	$4^1/_2$	
9	Гор. Драговље		97	7	
10	Гор. Душник	1882	75	6	
11	Гор. Локошница		23	$6^1/_2$	
12	Гор. Присјан		73	10	
13	Градашница		58	$7^1/_2$	
14	Грајевац		51	$10^1/_2$	
15	Грданица		107	$5^3/_4$	
16	Гркиња		119	$4^1/_4$	
17	Доња Локошница		142	$6^1/_2$	
18	Доње Драговље		82	$6^1/_2$	
19	Доњи Барбеш		60	$5^1/_4$	
20	Доњи Душник		53	6	
21	Доњи Присјан		88	10	
22	Драшкова Кутина		90	$3/^1{}_2$	
23	Дрћевац		34	$6^1/_2$	
24	Дуга Пољана		46	$5^1/_2$	
25	Дукат		43	4	
26	Злокућани		12	$10^1/_2$	
27	Јагличе		84	5	
28	Јарсеново		56	11	
29	Јашуња		57	6	
30	Јелашница		25	$10^1/_2$	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
31	Калетинац		51	$6^1/_2$	
32	Комарица		34	10	
33	Копривница		106	4	
34	Краставче		67	$5^1/_4$	
35	Купиновица		25	10	
36	Личје		136	8	
37	Мали Вртоп		55	8	
38	Мали Крчмир		34	10	
39	Марина Кутина		78	$4^1/_4$	
40	Миљковац		23	$5^1/_2$	
41	Ново Село		19	$5^1/_2$	
42	Овсињица		60	$6^1/_2$	
43	Орашац		24	10	
44	Прокопова Кутина		71	4	
45	Равна Дубрава		86	10	
46	Разгојна	1880	122	6	
47	Русна		70	4	
48	Семче		97	8	
49	Слатина		25	11	
50	Смрдан		25	$5^3/_4$	
51	Сопотница		96	6	
52	Ступница		77	9	
53	Топоница		61	5	
54	Ћелије		60	$5^3/_4$	
55	Црковница		122	$6^1/_2$	
56	Чагровац		72	$5^1/_4$	
57	Чивлик Дрђевачки		12	$6^1/_2$	
58	Шебет		45	8	
		Свега	3989		

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
	IV лесковачки срез				
1	Бадинце		35	8³/₄	
2	Барје		45	11	
3	Белановце		17	9	
4	Бели Поток		45	9¹/₄	
5	Бистрица		8	10	
6	Бобиште		15	8¹/₄	
7	Богојевац	1879	853	9	
8	Братмиловце		44	8¹/₂	
9	Брза		92	10	
10	Брејановце		36	6¹/₄	
11	Брестовац		148	5	
12	Букова Глава		21	10¹/₂	
13	Бунуша	1883	107	10	
14	Велика Грабовница		147	9¹/₂	
15	Велика Копашница		90	10¹/₄	
16	Велико Трњане		89	9	
17	Вина		37	10³/₄	
18	Винарце	1879	155	8	
19	Власе		41	8³/₄	
20	Вучје		130	10	
21	Горина		63	10¹/₂	
22	Горња Јајина		33	8¹/₂	
23	Горња Стопања		33	8¹/₄	
24	Горње Крајинце		54	9	
25	Горње Синковце		30	8¹/₂	
26	Горње Трњане		23	8³/₄	
27	Горњи Буни Брод		88	8¹/₂	
28	Граово		96	12	
29	Губеревац	1882	180	8³/₄	
30	Доња Јајина		38	8¹/₄	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина окружног места у часовиму	Примедба
31	Доња Стопања		45	8	
32	Доње Бријање		71	6	
33	Доње Крајинце		58	9	
34	Доње Синковце		13	8¼	
35	Доње Трњане		25	8¾	
36	Доњи Буни Брод		63	8½	
37	Дрводеља		16	10½	
38	Дрћевац		8	8½	
39	Дупљане		78	6½	
40	Жабљане		46	10	
41	Жижавица		18	8¾	
42	Залужане		61	10	
43	Залужња		49	7½	
44	Збежиште		9	10	
45	Злоћудово		21	9	
46	Зољево		32	10	
47	Игриште		22	10²/₂	
48	Ћалуђерица		4	11	
49	Каштавар		16	6¾	
50	Кораћевци		32	10	
51	Кукуловце		12	8½	
52	Кумарево		42	9	
53	Кутлеш		58	5¼	
54	Лесковац (варош)	од стар.	1987	8	
55	Липовица		106	5½	
56	Мала Грабовница		32	10	
57	Мала Копашница		21	9½	
58	Манојловце		72	9	
59	Мира-Чивлик		24	8	
60	Мирошевце		111	10½	
61	Мрштане		123	9	
62	Навалин		79	8½	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
63	Накриваањ		110	$9^1/_2$	
64	Несврта		43	11	
65	Неманица		13	9	
66	Ораовица	1889	204	10	
67	Паликућа		28	$8^3/_4$	
68	Печењевце	1879	171	6	
69	Подринце		9	$7^1/_2$	
70	Пресечина		24	$9^1/_4$	
71	Прибој		60	$7^1/_2$	
72	Радоњица		69	10	
73	Рашин Лаз		12	10	
74	Репања Бања		5	11	
75	Рударе		32	$8^1/_2$	
76	Свирце		32	$8^3/_4$	
77	Славујевце		36	$10^1/_2$	
78	Слатина		61	$10^1/_2$	
79	Стројковце		107	9	
80	Тодоровце		44	$10^1/_2$	
81	Тулово		65	$10^1/_4$	
82	Туpековце	1878	124	$8^1/_2$	
83	Црцавац		15	11	
84	Чекмин		91	$5^3/_4$	
85	Чивлик Накриваањски		12	$9^1/_2$	
86	Чивлик Разгојински		46	$6^1/_2$	
87	Чукљеник		45	10	
88	Шариновац		17	9	
89	Шарлинце		48	$5^1/_2$	
90	Шишинце		42	9	
		Свега	7012		

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
	V Нишки срез				
1	Банцарево		56	3 3/4	
2	Бања		56	2	
3	Белотинац		55	1 3/4	
4	Бербатово		84	2	
5	Берчинац		25	4 1/4	
6	Брзи Брод		34	1	
7	Бреница		92	1 1/2	
8	Бубањ		22	1	
9	Власе		47	1 1/2	
10	Врело		54	3 1/4	
11	Вртиште		70	3	
12	Вукманово		62	2	
13	Габровац	1878	58	1 1/4	
14	Гор. Врежина		143	1 3/4	
15	Гор. Комрен		49	1	
16	Гор. Матевац	1878	450	1 1/2	
17	Гор. Међурово		56	1 3/4	
18	Гор. Студена		56	4	
19	Гор. Топоница		26	3 1/2	
20	Доња Врежина		65	1	
21	Доњи Комрен		47	1	
22	Доњи Матевац	1880	74	1 1/4	
23	Доње Међурово		118	2	
24	Доња Студена	1883	110	3 3/4	
25	Еминова Кутина		80	1 1/2	
26	Јасеновик		65	3	
27	Јелашница	1880	218	2 1/2	
28	Каменица	1878	256	1 1/2	
29	Клисура		15	3	
30	Кнез-Село		172	2 1/2	
31	Кнежица		41	1 1/2	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
32	Коритњак		6	2	
33	Кравље		109	5	
34	Куновица		62	$3^{1}/_{2}$	
35	Лазарево Село		17	$2^{3}/_{4}$	
36	Лалинац		129	$2^{1}/_{2}$	
37	Лесковик		24	$2^{1}/_{4}$	
38	Малошиште	1879	194	2	
39	Малча	1879	182	2	
40	Медошевац		45	1	
41	Мезграја		50	$3^{1}/_{2}$	
42	Милошевац		40	2	
43	Миљковац		52	$4^{1}/_{2}$	
44	Ново Село		22	1	
45	Ореовац		101	$4^{1}/_{2}$	
46	Островица		196	4	
47	Паљина		47	4	
48	Пасјача		80	$4^{1}/_{2}$	
49	Паси-Пољана		68	$^{3}/_{4}$	
50	Перутина		34	$1^{1}/_{2}$	
51	Поповац		57	2	
52	Просек		69	$3^{3}/_{4}$	
53	Радикина Бара		46	2	
54	Раутово		48	3	
55	Рујник		57	$2^{1}/_{4}$	
56	Сићево	1879	187	$4^{1}/_{2}$	
57	Суви До		22	1	
58	Трупале		125	$2^{1}/_{2}$	
59	Ћурлина		17	$1^{1}/_{2}$	
60	Хум		86	$1^{1}/_{2}$	
61	Церје		75	4	
62	Чамурлија		30	2	
63	Чапљинац		52	$2^{1}/_{4}$	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљене	Број пореских глава	Приближна даљина окружног места у часовима	Примедба
64	Чечина		72	4	
65	Чивлак		13	3	
66	Чокот		62	2	
97	Чукленик		72	$3^1/_2$	
	Свега		5304		

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА НИШКОГ

Редни број	Срезови	Број				Основних школа			СТАНОВНИКА		
		вароши	варошица	села, зас.	насељених места	мушких	женских	свега	мушких	женс.	Свега
1	Ниш	1	—	—	1	2	1	3	6696	6105	12.801
2	Власотиначки	—	1	56	57	6	1	7	14.134	13854	27.988
3	Заплањски	—	—	58	58	2	—	2	9.698	9525	19.223
4	Лесковачки	—	1	89	90	8	1	9	16386	15572	31,958
5	Нишки	—	—	67	67	9	—	9	12122	11798	23.920
	Свега	1	2	270	273	27	3	30	59.036	56.854	115.890

По попису од 1879 године, било је у нишком округу 17.561 кућа, долази, дакле, у средњу руку на једну кућу по 6·6 становника. У појединим срезовима биле су ове размере: На једну кућу долазило је у средњу руку у срезу

нишком . . . . по 8.0 становника
заплањском . . . . „ 7.9 „ „

власотиначком	„ 6.7	„	„
лесковачком	„ 6.1	„	„
у вароши Нишу.	„ 4.7	„	„

Округ нишки запрема 2681 квад. км. дакле мало више од једне четвртине простора целе нове Србије. Према томе долазило је у овом округу једно насељено место на 9·89 квкм. а на једном кв. километру било је по 43 становника.

Једна основна школа долазила је тамо на сваких 89 квкм. и на 3863 становника.

Од 115.890 становника било је 1879 године Турака 2445 а 906 Евреја, обојих, дакле, од свега становништва само 2.89 процената. Турака пак било је

у срезу	свега	°/₀ од свега стеновништва
власотиначком	25	0.09
нишком	223	0 93
запљанском	203	1 05
лесковачком	826	2 59
у вароши Нишу	1168	9, 12

Куће у селима нишкога округа граде сами сељаци: али ипак за лепше грађевине најимају се *Црнотравци* и *Дарковчани*, јер су ти људи мајстори и дрводеље на гласу. Они не само граде лепе куће и зграде, него кроје халате, посуђе, и суде за пиће необично вешто. Уз то су вешти резачи разних дрвених украса.

Куће су с поља ружне. Најлепше им је оно мало трема пред вратима, кад су врата окренута сунцу.

Соба је реткост у овим кућама. Једна кујна обично је једина сувота коју кутње слеме покрива. На среди гори ватра. Дим излази на димњак који над огњиштем зија у небо. Обично се у свакој кући много techdими. Димњак тамо обично зову *комин*. У комину је *иречник* (верижњача), негде у углу је *водник* (полица), о дувару виси *соленица* (сланица), па даље *ложичник* (кашичара) и где год на полици стоји *ваган* (дрвени чанак), *цица* (буклија), и *карта* (чутура).

д. Занимање, стање

„Два пут' овдје златне челе
У љето се једно роје
И толикрат овце бјеле
Јаганчиће јагње своје“

Осман III, 65, стр. 35

Овако славни Гундулић пева родност предела коме је Ниш управна и трговна глава.

И доиста, кад не би било много голих стена, на којима не ниче никаква биљка, родност би се овога краја тешко могла премерити.

Занимање становника нишкога округа може се у опште рећи да је *двојако*:

У варошима: трговина и занати, поред чега се ипак приорује, а

У селима: земљорадња, винодеље и сточарство, поред чега има негде и нешто заната и трговине.

Она велика турска имања, они чувени спахилуци, до сада су, по аграрном закону, готово сви прешли у руке сељацима који су на њима живели. Ако тај проћес и није свуда свршен, ипак не ће проћи много па ће спахилука нестати са свим.

Трговину Ниш води с Београдом, Пештом, Бечом, Трстом; с Цариградом, Солуном, с Карловом, одакле доноси гајтан, са Самоковом (сукно), Неготином, Митровицом у Косову (отуд доноси воденично камење) итд.

Занати се у Нишу раде ови: терзиски, абаџиски, обућарски (кондураџиски), папуџиски, ћурчиски, табачки (чине коже), ковачки, столарски, грнчарски, казанџиски, мутавџиски, коларски, ужарски, кујунџиски, дугмеџиски (који граде звонца и прстење), браварски, сарачки, хлебарски, симиџиски, мумџиски (свећарски), воскарски, шећерџиски, чешљарски, итд.

Земљорадња је у долинама: моравској, нишавској, у Дубочици, и уз реку кутинску, а сточарство је под Сувом Планином, и у Буковику (у срезу власотиначком). Винодеље је најобилније у овим местима:

1 *у хатару вароши Ниша* има винограда до 27.500 мотика.

Вина се бере у средњу руку на годину 21.734·40 хектолитара.

Продаје се један хектолитар вина бела по 14·20 — 20·30, а црна по 13·25 до 17·70 динара

2. *у срезу нишком* винограда има на 28.384 мотике. Најбоље вино рађа у селу *Сићеву*, у месту Реци; у *Горњем Матејевцу*, у местима: *Забрдцу* и *Голом Бресју*; у *Каменици*: на *Винику*, *Чегру*, у *Трипуту*, и *Врбици*; у *Кнез-Селу*: у *Селишту*, и *Студеном Кладенцу*; у селу *Малчи*, у месту *Детљаку* и *Радостини*; у *Вртишту* на *Вртишком брду*; у *Међурову*, у месту *Пасипољани*. У општини малошишској: у *Ћурлини*, *Чечини*, и *Малошишту*; у *Габровцу*; у *Еминовој Кутини*, у месту: *Вучјем Долу*, и *Острој Чуки*; у *Студени*, у *Чукљенику*, и у Островачком брду.

Ту се продаје 1 хектолитар по 14·20 динара.

Ова се вина продају у Нишу, Смедереву, Београду, и у Шапцу, а извозе се и у Бугарску.

3. *у срезу заплањском* винограда има на 10.116 мотика; најбоље вино роди у *Копривници*, у *Гарама*, *Разгојни*, *Локошници*, *Црковници*, *Бабичком*, и *Орашцу*. Набере га се у средњу руку, 7244·80 хектолитара. Вози се у Ниш и Лесковац. Продаје се 1 хектолитар по 22 до 26·10 динара.

4. *у срезу лесковачком* има винограда 9.192 мотике; најчувенија су винска места: Губеревац, Жељковац, Рудари и Бунибродска Чука.

Набере га се у средњу руку 6792 хектолитра. Продаје се по 13·25 динара.

5. *у срезу власотиначком* има винограда 2942 мотике а најбоља су винска места: *Власотинци*, *Шишава*, и *Козари*.

Вина се набере, у средњу руку 14.150·00 хектолитара.

Највише се потроши у Власотинцима и у Дединој Бари.

Цена му је 15·90 динара од 1 хектолитра.

Лоза је највише *Прокупац* и *Динка* (Пловдинка).

Осем винограда, обрађене земље под разним усевима има у хатару нишком:

Њива 4.000 дана орања

Ливада 22.000 коса

Воденице 2, са 6 витлова.

У округу нишком пак има:

Њива 161.887 дања орања

Ливада 20.519 коса

Воденица 431 са 798 витлова.

Од живе стоке има у Нишу:

Коња	1000	грла
Магараца	100	„
Волова и бивола	800	„
Свиња	750	„
Оваца	3100	„
Коза	50	„
Кошница	350	преседа.

У округу пак нишком има:

Коња	3139	грла
Магараца. . . .	209	„
Волова и бивола	30.509	„
Свиња . . .	22.835	„
Оваца . . .	87.518	„
Коза . . .	38.365	„
Кошница . . .	3784	пресода.

У Заплању има доста доброга питомога воћа.

Ево неколико имена воћака у нишком округу:

Имена шљива: ранке белице, ранке крупне, пожеге, маџарке, говеђаче, и ситнице;

Имена крушака: медунке, дугодршке, јечменке, караманке, камењарке, водењаче, џунџулејке, панађурке (доспевају о 15 Августу), синци, и сланопаће.

Имена јабука: петроваче, благичке, зимоваче, и јаблани, (крупне, зимоваче).

А има и дуња, прасака, кајсија, ораха, и бадема.

Од зрна сеје се: кукуруз, пшеница бела (озимица), јарица, јечам, раж, овас, лимац (крупник), кромпир, пасуљ, купус, сочиво (леће), грашак, патлиџани, цвекла, бундеве (печенке), наут, боб, ардаква, краставци, диње, лубенице (овдашње и једренске), френци (црвени патлиџани), паприка, и разни лукови.

У околини нишкој, нарочито на десној нишавској страни, има домаћина који у својим подрумима држе по 100.000 ока вина, и који о једној берби свезу из својих винограда у подруме по 40.000 ока кљука.

У Власотинцима такође има домаћина који о једној берби свезу у подруме по 40 — 50.000 ока кљука.

Нека је слободно овде поменути имена неколиких сељака из нишке околине који су, које својом вредноћом које родношћу земље своје, дошли до доброга стања. Тако се

Вучко Николић из Горњег Матевца цени на 20 — 25.000 дук.
Петар Радоњић из Каменице на 12 — 15.000 дуката;
Матеја Радојковић из Сићева на 15 — 18000 дуката;
Никола Жикић из Горњег Матевца на 10 — 12000 дуката;
Стојан Миљковић из Кнез-Села; на 8 — 10.000 дуката.

Према томе, зар Турци нису имали право, када су узвикивали: *„Ниш је срма ђумиш“*?

У селима око Лесковца сеје се многа конопља. По казивању добро извештених људи, преко хиљаду душа у Лесковцу и околини, сваки дан зарађују свој хлеб, само конопљу израђујући. Конопље се производи у Лесковцу и околини на годину око 2 милиона ока.

У горовитим пределима, као на прилику у накривањској шуми, сељаци граде многе лопате, грабуље, виле, канате, осовине, кола, и друге тежачке халатљике и справе, које после возе у Ниш, Пирот, па чак и у Софију, те продају.

Надница је лети у селима и до 2 динара човеку мајстору, ма да некад слази и на 1 динар. Простом посленику је од 1.40 до 0.40.

Што је село ближе Нишу, то све чешће надница скаче до 2 динара, а што је даље, то она чешће спада на 1 динар.

То вреди за летње доба. Зими пак нема довољно посла ни за домаће радине, а камо ли за надничаре.[1]

У лесковачким равницама жале се људи да многе овце страдају од метиља, пијући нездраву барску воду.

Овде стављамо по што је што било у Нишу до године 1878, а по што је сада:

		Пре године 1878		Године 1883	
1	Дућан за годину	40 до 60	динара	240 до 480	дин.
2	Кућа „ „	24 — 36	„	288 — 864	„
3	Механа „ „	240 — 360	„	360 — 864	„
4	Слуга „ „	60 — 120	„	288 — 360	„
5	Надница	0·60 — 0·80	„	1·40 — 1·60	„
6	Пар волова	144 — 264	„	240 — 360	„
7	Један коњ	144 — 180	„	300 — 480	„
8	Пар оваца	16 — 18	„	24 — 28	„
9	„ Коза	10 — 12	„	16 — 18	„
10	„ Свиња	17 — 20	„	48 — 60	„
11	Кола дрва (за огрев)	3 — 4	„	4 — 6	„
12	Ока пшенице	0·8 — 0·10	„	0·15 — 0·16	„
13	„ јечма	0·5 — 0·6	„	0·8 — 0·10	„
14	„ овса	0·5 — 0·6	„	0·8 — 0·10	„
15	„ кукуруза	0·4 — 0·5	„	0·5 — 0·7	„
16	„ пасуља	0·15 — 0·18	„	0·20 — 0·30	„
17	„ вина	0·5 — 0·10	„	0·15 — 0·20	„
18	„ ракије	0·40 — 0·50	„	0·60 — 0·80	„
19	„ ражи	0·8 — 0·10	„	0·10 — 0·12	„
20	„ конопље	0·30 — 0·35	„	0·60 — 0·70	„
21	„ сена	0·2 — 0·3	„	0·8 — 0·10	„
22	„ сламе	0·1 — 0·2	„	0·3 — 0·4[2]	„

[1] У околини лесковачкој казују да је за Турака надница била 3 — 4 гроша, а сада је 8 — 9 гроша.

[2] Цене ове постављене су по казивању најодабранијих трговаца у Нишу.

После онога што је казано о занимању и стању становника у нишком округу, није на одмет ако се забележи шта су ти људи плаћали Турцима у име пореза и других дажбина.

А давали су:

I у селима

1° *Бедел* (што значи замена), порез који се узимао од Хришћана за то што не служе у војсци. Тај је порез износио 28 гроша чаршиских.

2° *Вергија* (значи порез) наплаћивала се од сваке мушке главе од 16 до 60 година старости. Тај се данак тражио од села одсеком, а у селу се после разрезивао по имућности од 20 до 200 гроша чаршиских[1].

3° *Беглик*, данак на овцу, и козу по 100 пара чаршиских. На свинче се раније узимало по 7 гроша и 20 пара, а у последње време по 100 пара чаршиских.

На коње, биволе, говеда[2], магарце, јагњад, јарад, пилеж, мачке и псе, није се наплаћивало ништа.

4° *Десетак*, данак у натури, узимао се од сваког усева и зелени.

5° На воће у опште наплаћивало се од дрвета по 1 грош; и то на воће које је ван винограда, а на оно што је у винограду плаћало се по тачци 6ој ниже. Само на орахе наплаћивало се према роду од 1 гроша до 5 гроша на дрво.

6° На винограде, с воћем које је у њима, узимало се по 100 пара чаршиских од дулума.[3]

7° На бостан се узимало по 10 гроша чаршиских од дулума.

---

[1] Кад се осети недостатак у државној каси, онда су Турци ударали нови намет на народ. Тај се нови намет разрезивао проценачки (процентуално) према већ плаћеноме порезу. Овај други данак Срби су звали *црни порез*.

[2] Неки људи из околине нишке, из околине врањске и лесковачке увераваху ме, да се на говече плаћало од 2 — 10 гроша према броју говеда у оно доба кад се порез разрезује.

[3] Управо *Денум*, а не *дулум*, мера за земљу. Дулум је много мањи од дана орања. По уверавању људи из Ниша, који могу тачно знати, један дулум има 207 и 84/100 □ хвата.

8° На трмку пчела плаћало се по 100 пара чаршйских.

9° На кола сена од 300 ока по 7 гроша и 20 пара.

10° На воденички камен по 100 пара чаршйских.

11° На вредност куће плаћан је *„емљак*[1]*“* на 1000 гроша 5 гроша чаршйских.

12° На вино се, у време бербе, узимало 8 гроша од 100 ока царине (ђумручине). Остављало се произвођачу 200 ока за кућу. А после, при продаји, није се плаћало ништа у име ђумручине.

II у вароши

Бедел, *вергија*, и *емљак* као и у селима (Гледај тачку 1 2 и 11); али емљак је плаћао само онај који је имао својих зграда.

На усеве, воће, винограде, вино, бостан, пчеле, сено, воденично камење, и на стоку плаћао је онај који је то имао, онако као и у селима.

Села сва, и слободна и она која су била под господарима (спахијама), давала су описане дажбине.

Села пак која су била под господарима плаћала су, поред свега тога, и *деветак господарима* на храну коју сеју на њивама, и радила су им о свом трошку *парасиурне њиве*[2]. А негде су се угађали господар и чивчије (орачи) те су му плаћали у новцу место рада на параспурним њивама.

Оваким угађањем долазило се и до наплаћивања оне трећине коју су негде господари од села тражили од својих орача — чивчија[3].

е. Одело

Одело мушко и женско у Нишу, Лесковцу, и Власотинцима, као у варошима, било је другојачије до ослобођења, а од ослобо-

---

[1] Управо *Емлаќ;* означавао је порез који се, по катастру, плаћа на непокретно имање.

[2] *Парасиурна њива* је она земља коју спахија задржи за себе, па му је сељаци, његове чивчије, морају обрађивати и род с ње свозити у кошеве и амбаре. Господар је био дужан давати по 20 ока семена на сваку кућу својим чивчијама; остало је било њихово.

[3] Ту још долази стара обвезъ доносити господару нешто масла, меда, јаја и живине.

ђења (1878) нагло се мења изједначавајући се с оделом варошким у у Србији.

Већ се сад у Нишу ређе виђају жене српкиње на улици само у шалварама; а и људи, особито млађи, облаче се у одело јевропско.

По селима пак одело остаје какво је било пре. Сваки хаљетак је домаћа рукотворина жена и девојака; куповнога је врло мало.

Мушки носе обично ове хаљетке:

Кошуљу од тежине, до колена дугачку, на недрима и по зарукављу везену највише црвеном рудицом. Овај је вез особито леп у Сврљижана и у сељака дуж Нишаве.

Гаћа не носе.

Чакшире највише од белога (а некад и сигавог) сукна с пространим туром.

Гуњ или *хаљина.*

Дорамче (мали гуњић), *фермен, памуклија, џамадан, кожух.* Још, кад је хладно, носе подугачак гуњ од сигава сукна, који зову *копоран.*

На глави им је *шубара,* невелика, или *црна плетена* капа, коју плету сами мушкарци. А неки завијају беле пешкире око главе.

Женске носе на глави сребрне *китке,* окићене сребрним ланчићима и поднизане парицама; низ леђа пуштају косу, сплетену у 10 — 16 витица (шивета). Свака је витица на своме врху окићена парама.

Од одела ово су:

Кошуља, дугачка; по кошуљи је *вутара* (сукња) од бела памучна платна, у које су скути извезени црвеним гајтаном и чипком. Вутара је краћа од кошуље; она слази тек до испод колена. На плећима је *јелече,* које струк врло лепо стеже и показује; на ногама — *чарапе* и *опанци,* а богатије носе *ципеле.* Које су жене младе — носе *подбрадњике,* поднизане белим парама. Огрлице по могућности. Још богате носе и *ћурдију,* и *антерију од свиле.*

У селу Јелашници, на $2^1|_2$ часа од Ниша, жене и девојке своје одело тако лепо кроје, тако га удесно везу и шарају бојама,

и тако укусно притежу уза се, да се то може узети као најлепше женско ношиво у нашим крајевима.

Појединих парчета од одела наћи ће се лепших по кроју или по везу, али све скупа кад се узме, и кад се на живо чељаде обуче, јелашничко одело добиће, чини ми се, прво место.

И женско одело већином је рукотвор самих жена и девојака.

У Заплању, у селима Гркињи и Барбешу, људи носе поред плетених капа и пешкире око главе као у Топлици.

У *Буковику,* ближе ка Знепољу и Власини, жене и девојке носе неке црне тунике, које су само на недрима прорезане. Те се тунике облаче као затворене поповске хаљине. По тим туникама опасују се појасима. Кад ови појаси нису дебели, онда чељаде, у тој црној хаљини, с црвеним појасом по средини, изгледа лепо; али кад се појас утонта као каква гужва, онда чељаде много изгуби од лепоте свога стаса.

Тунике су често оздо оивичене жутим ширитом од шика.

Опанци су обично спућени, а нису преплетени као у Шумадији; чарапе су шарене, лепе; опанке обувају врвцама од тежине или од кострети; каиша немају ни људи ни жене.

По селима око Лесковца женско ношиво у многом личи на ношиво у алексиначкој Морави и на оно око Крушевца.

ж. Говор

Говор се у Нишу разликује у нечем од говора у Шумадији и граматиком и речником.

Граматичка је разлика највећа немање свих седам падежа, а речничка — што има у живу говору много старинских речи које су се заборавиле у Шумадији.

Има се још казати да је језик нишевљана варошана примио много више турских речи, него што их има у језику сељака. То јако пада у очи свакомe ко се иоле интересује за те ствари.

Песме које ће се читати мало доцније најбоље показују какав је говор у људи из округа нишког, али ми ћемо и овде ставити неколико речи, да се види каква је разлика међу говором, на прилику, у Шапцу, и говором у Нишу.

Тако, на прилику, говори се:

Дошаја сам, место дошао сам;
Радеја сам „ радио сам;
Говорија „ говорио.

Даље се каже:

Ћу идем, место иђи ћу;
Ћу кажем „ казаћу.

За тим се каже:

хубаво, место лепо, повољно
печал „ труд, тековина, зарада. уштеда.
жељка „ корњача
параеш „ јеж
бука „ буква
габар „ граб (отуд су она многа имена места: *Габровци*)
кун „ клен
царевица „ кукуруз
лимац „ крупник
опаш „ реп
кале „ град, тврђава
град „ варош
викати „ говорити, мислити, држати
окати „ ружити, викати
пладне „ по дне
к ноћи „ вечерас
лојзе „ виноград
оратити „ говорити

Ево и неколико реченица:

— *Туј Трн — туј Света Петка!* Значи: Дед' кажи овде, очи у очи, како је било!

— *Ће се најде; ће се намери.* Значи: Биће, наћи ће се.

— *Зла спастра, готова штета.* Значи: рђава остава, готова штета.

Ја имашем неку работу да свршим, иа гу не сврших!
Хоћел'мо ист' у лојзе?

— *Удовица — пустоловица: ни мужина, ни грижина.* Па се тихо додаје: — *Ни готова вечерина!*.

— *Носе га на повилице.*

Значи: носе га двојица између себе на мотци.

з. Игре, песме, приче, и друге карактеристике

Игре колске у округу нишком мало се разликују од игара у Србији пређашњих времена. За садашње време највећа би разлика била то што се тамо још многе игре играју уз песму, без свирача. А то је у старије време било и у Србији.

Ово су имена игара које разгаљују веселу омладину у нишком округу:

Четворка, Чачак, Влашка, Дурбинка, Маџарица, Мачванка, Зајам, Поповска, Србијанка, Бербатовска, Осмица, Циганчица, Крива Бањка, Тројанка, Тедена, Шопка, Ратка, Островљанка, Нишевљанка, Параћинка, Заплањка, Осамлутка, Потресуљка, Хајкуна, Левка, Орао, Јелка Тамничарка.

Коловођа, водећи коло, пева и даје такт играчицама овом, на прилику, песмицом:

„Повела је Јелка
Два коња на воду.
Један коњиц војнов,
Други коњиц братов.
Војновога коња
Бистром водом поји
А братова коња
Мутном водом поји.
Питале је друшке:
„За што тако, Јелке!
„Ето тако, друшке!
Кад било размирство,
Брат ме оставио
У неверну земљу;
Војно ме узео,
Па ме је одвео
У невен планину“.

Не дај ме мајке !...

„Не дај ме мајке, мори, момче ме одведе!
Ако, ћеро; не би га варала!
Несам, маде, жива ми ти била,
Но га варав, маде, моје русе косе!

(Из Дибочице)

Кад носе крста

„Крста носим, Бога молим.
Господе помилуј!
Од два класа шиник жито,
Господе помилуј!
Од два грозда чабар вино,
Господе помилуј!

(Из Дибочице)

Сад су попови забранили певати ове песме.

Дај Лено, моме !..

Дај, Лено, моме!
Искочи горе над село!
У село Турци дођоше,
У попа конак писаше
И татка овна заклаше!

(Из Нова села код Ниша)

Три певача

Градина има три дрвја и три пила (тице)
Прво то пева на вечерње:
„Хаде вечерајте два луди млади!
Друго то пева на легување:
„Хад' легните си два луди млади!
Трећо то пева на јутро:
„Хад' дигните се два луди млади!
А да бих знала које то је пиле
Што пева на вечерње,
Хранила бих га сас бели симит.
А да бих знала које пиле то је
Што пева на легување,
Хранила бих га сас благи шикер.
А да бих знала које то је пиле
Што пева на јутро
Бих га хранила сас горки пелин.

Где је здравцу најбоље

Студен камен до камена,
Росан здравац до колена.
Мен' пратише да га берем
Сам ми здравац проговара:
„Чорбаџијо, брат да си ми!
Не дајте ме на невесте:
Невесте ме лоше носе.
Заболу му за ручника,
Надведу се над бешику,
Па ме вас дан деца газе.
„Чорбаџијо, брат да си ми!
Не дајте ме на момчета!
Момчад мене лоше носе:
Заболу ме за недарца.
Па си вас дан камен међу,
И ја паднем на земљицу,
Па ме вас дан момци газе.
Подајте ме на девојке!
Девојке ме лепо носе:
Заболу ме уз образе,
И тако ме вас дан носе;
А кад буде у вечере,
Мене скину од образа
И туре ме у бардаче,
У бардаче па на равче!

Мајка не познала сина

Запроси младо Јелманче,
Запроси младу Јанику.
У суботу гу запроси,
У недељу гу донесе.
Како Јанику донесе
Такој му писмо достиже:
„Јелманче, хајде на војску!
До пуно девет година.
Јелманче мајке говори:
„Да чуваш, мајке, Јанику
До пуно девет година

На јутро, мајке, давај гу
По литру љуту ракију;
На пладне, мајке, давај гу
По вакло јагње печено;
На вечер, нано, да даваш
По оку благе јабуке.
Прођоше девет године,
Поступи лето десето,
Јелманче чука на врата.
Стрча се млада Јаника,
Те пита кој то чука на врата?
Јелманче њојзе говори:
„Отвори, млада невесто!
Има ли конак за мене,
И за мог коња вранога?
Јаника њему говори:
„Почекај, младо трговче,
Да си упитам мајчицу!
Утрча млада Јаника
Те питује стару свекрву:
„Трговче чука на врата.
Има ли конак за њега,
И за његова вран-коња?
Свекрва њојзе говори:
„Отвори, млада Јанико,
Отвори врата голема.
Улезе младо трговче,
И љуби младу Јанику.
Јаника њему говори:
„Макни се тамо, трговче!
Ја имам драго на пута,
Три пут побоље од тебе!
Сипну Јелманче да плаче:
„Чујеш ме, стара мајчице!
Мене Јаника не позна,
А што ме ти не познаш;
Што си ме девет месеца носила,
И рујним вином бањала,
И пресним млеком дојила?

Сва се војска Шишману предала . . .

Еј ти горо, горице зелена!
Можеш ли се за дан, за два минеш?
Задан за два, за целу недељу?
Сва се војска Шишману предаде!
Ја не жалим што се је предала,
Но ја жалим ту добру девојку,
Што Шишману сас војску отиде.
Вредна беше за три нова града:
Чело гу је алтан хамајлија,
Зуби су гу два низа бисера,
Очи су гу два бистра кладенца,
Веђе су гу морске пијавице,
Уста су гу шећерли-кутија
Лице гу је као јарко сунце[1].

Стојан и Каранфил

Стојан шета по градине,
Руке носи у џепови,
Редом цвеће загледује,
На каранфил очи фрља:
„Каранфиле, разговоре!
Можеш ли ме разговориш,
Разговориш, развеселиш?
Каранфил му одговара:
»Еј Стојане, млад Стојане!
Да си доша' кад сам цавтел
Мого' сам те разговорим.
Ја сам сада прецавтео,
Не можу те разговорим,
Не можу те развеселим!

Да знаш мила...

Да знајеш Мила, да знајеш
Како је мене за тебе:
Још да је тебе за мене!
На врата би ме чекала,

---

[1] Да ли ова песма не напомиње догађаје који се збише у овим крајевима у лето године 1330?

Од хата би ме скинула,
У руке би ме узела,
На чардак би ме однела,
На миндер би ме турила,
Шећер ми каву донела;
Са шећер би ме хранила!

Драга све може

Зелен зекир[1], драго моје!
Што ми, драго, не долазиш?
Синоћ сам ти долазио,
По асбашче[2] пошетао,
Алов јаглук изгубио.
Ако ми га, драга, нађеш,
Опери га, прати ми га
По чирака Спиридона.
Опрала би, драго моје, —
Ракли-сапун нестањује,
Бистра вода пресахњује,
Јасно слунце на западу. —
Опери га, драго моје:
Твоје руке — ракли-сапун,
Твоје очи — два кладенца,
Твоје лице — јасно слунце!

Свекрва сметња

Два се млада тајно договарала:
Шикер-Јова алај лепа Маца:
„Шикер-Јово, блага уста твоја!
Је л' ме проси, је л' ћу сама дости.
Шикер-Јова Маце одговара:
„Немој, Мацо, сама да долазиш,
„Имам мајку, љуту жеравицу,
„Ће те, Мацо, младу прекорети:
„Да си добра, не би сама дошла“.
Маца Јове 'вако одговара:
„Шикер-Јово, шикер-уста твоја!
На срце ми твоји разговори.

[1] Драги камен *Сафир*.
[2] *Асбашта* — лепа башта.

Ја сам, Јово, студена водица;
Ћу угасим љуту жеравицу.
Ти ме, Јово, при мајку пофаля!
Уведи гу, Јово, у азбашту:
„Гледај, мајке, фидани по башчу!
Такој ми је девојче израсло;
Гледај, мајке, белога замбака!
Такој ми је на девојче лице.
Гледај, мајке, црвену јабуку!
Таки ми је образ на девојче.
Гледај, мајке, црне трњинице!
Таки су ми очи на девојче.

Прво драго

Катаринке, верна посестримо!
Поздрав' брату, и питај за мене:
Што се драго на мен' расрдило?
Прво драго, прво добро моје!
Кад ме буди у очи ме љуби:
„Диг' се, драга, зора зазорила!
Друго драго — орјатско колено!
Кад ме буди три пут' ме удара:
„Диг' се, кучко, слунце огрејало!
Прво драго, прво добро моје!
Благо мајке која га родила,
Благо сестре која га чувала,
С ацем-чевре лице покривала,
Да му лице слунце не изгори!

Зло од девера

СедиКата на малена врата,
Па си ниже беле белензуке.
Ем ги ниже, ем си мајку куне:
„Клета да си моја стара мајко!
Што ме даде на девет девера,
Девет девера, девет хајдука.
Сву ноћ иду по хајдуковање.
Донесоше три товара блага.
У товари зелена долама.
У доламу свилена кошуља.
У кошуље рука од јунака,

И на руку прстен бурмалија,
И на прстен име потписано,
Потписано Милан — Михаило,
Све приличи на мојега брата.

Невесела голубица

Голубице бела, што ниси весела?
Како ћу сам, драга, ја јадна весела?
Кад мој голуб, драга, дома не доходи;
Но си лети, драга, од јато до јато,
Па си љуби, драга, друге голубице.
Ја у цркву идем, за њег' Бога молим:
Ако вино пије, на здравље нек' му је!
Ако ручак руча, слатко нека му је,
Ако другу љуби, Бог нека му суди!

Добро у чичиним дворима

Дремка ми се дрема, нано, на теј чарне очи!
Ако ти се дрема, сине, вечерај па спавај!
Вечерал бих, стара нано, но ми се не слади.
Поспавал бих, мила нано, но ме сан не фаћа —
Какво добро шета, нано, по чичини двори!
Засукало свилни скути као јевзаџиче,
Разрусило русе косе од рамо до рамо
Премакнуло гајтан-веђе као пијавице,
Премрежило чарни очи као мрена риба.
Иди мајко те ми гу потражи!
Ако ти гу дају, мајко, ти поскоро дођи.
Ако ти гу не дају, мајко, ти се позабави.
Да не трудим, мајко, кума и старојка.

Два се млада . . . .

Два се млада у ливаде љубе
Њим' се чини нико ги не види.
Опази ги једна бездушница,
Па отиде у гору зелену,
Те си бере свакојаку травку,
Понајвише биље омразито;
Те омрази зумбул и каранфиљ:
Зумбул-момче каранфиљ-девојче.
Зумбул-момче у Будим отиде
Каранфиљка код мајке остаде.

Зумбул-момче ситно писмо праћа:
„Каранфиљке, како си без мене?
„Зумбул-момче, лоше сам без тебе.
Што је гора да је дивитова,
Што је небо, да је лист хартије.
Што су ђаци, све да су писари,
Да опишу зумбул и каранфиљ.

Милица и Милош

Зора, Маро, изведи ми коња!
Извед' коња, изнеси оружје!
Ћу да идем на Стару Планину:
Там' се бију до две силне војске,
Једно турска а друго каурска.
Пред турском је Милица девојка,
Пред каурском Милош добар јунак.
Говораше Милош добар јунак:
„Терај војску ти отуд, ја одуд,
Ега би се ми млади састали!

Јана Аџамија

Леле, Јано, леле, аџамијо!
Синоћ дојдох, синоћ те преварих,
А камо ли често да долазим?
Извео бих те у Пирин-планине,
Куде виле хоро савијају.
Ту ги свири Јован добар јунак.
Говори му вила Загоркиња:
„Свирај, свирај, Јоване јуначе!
Синоћ смо ти кроз дворове прошле.
Јоште тебе дома сви жалеју:
Још ти мајка црну сукњу носи,
Још ти сестре цвеће не носеју,
Још ти браћа камен не фрљају.

Млад господар с младом госпођом

Извирала извор вода, бистра студена;
И при воду бадем дрво, танко високо:
Под бадема троскот трава, ситна зелена:
И на траве постељана свилна постеља.
Туј ми седи млад господар с младом госпођом.

У руке ги биљур бардак — вино румено.
И пред њима сладак бадем — мезе ручају:
Над њима је огледало — сорта велика:
Напију се, пољубе се, огледају се.
Полепши је млад господар него госпођа.
Па говори млад господар младе госпође:
„Ђу да љубим другу љубу, млађу од тебе!
Њему на то одговара млада госпођа:
„Изникло је једно дрво у крај у море,
Изникло је друго дрво усред Дунава.
Кад се оба та дрвета врхом саставе,
Таг да љубиш другу љубу, млађу од мене!
„Не кун' мене, љубо моја, вели господар,
Никад не ђу другу љубу јунак љубити!

Прича је души посластица. У Нишу и нишком округу прича се као и у свим крајевима где наш народ живи; али требало би дуже тамо поживети, те све боље приче чути и записати. Овако узгред, како сам ја принуђен радити, једва се могло записати њих неколико које овде излажем:

Срећа у женидби

Један цар имао три сина. Свој тројици дâ по једну стрелицу, и рекне:

— Синови моји! стрељајте сваки својом стрелицом; па у чију кућу падне чија стрелица, из те куће онај нека узме девојку.

Првом сину стрелица паде у кућу царску. Од цара тај и узе девојку.

Другоме сину стрелица паде у кућу бимбашйску. И тај узе од бимбаше ћерку.

Трећем сину, Јумеру, стрелица паде у коприве!

Овај, веселник, отиде своме оцу и рекне:

— Честити царе! моја стрелица паде у коприве?

— Ако ти је, синко, пала у коприве, иди и копај; па што нађеш, оним се ожени: така ти је судбина. Што да ти чиним?

Оде Јумер и копа. Ископа жељку (корњачу). Донесе је својој кући, и рекне цару, оцу своме:

— Ево, честити царе, што сам ископао!

Отац му определи једну кућу, где ће живети, и једну алајкињу, која ће га слушати.

Жељка не дадне алајкињи ништа готовити: док алајкиња дође, јело све готово.

Јумер рекне алајкињи:

— Фатима! Ово јело ниси ти готовила?

— Нисам; а како ћу га и готовити, кад је све готово, док ја дођем?

И Јумер и Фатима науме да пазе: ко то жељки готови јело? Баш кад је она хтела засукати скуте и рукаве да јело готови, Јумер уђе. Нађе да је то дивна девојка. Она му рекне:

— Немој овако да ме оставиш, јер ће ти прснути уста на четворо.

То чује и цар. Зове све своје синове са снахама на вечеру. Сви дођу. Јумерова млада лепша од царице, лепша од обе своје јетрве.

За вечером Јумерова млада све је кости спуштала у један рукав; у други је сливала вино, а у недра је бацала све трохе од хлеба.

После вечере ухвате се да играју; најмлађој снаси све ватра гори испод ногу; из рукава испада из једнога злато, а из другога сребро.

Сам се цар зачудио томе чуду.

После игре дођу свак својој кући. Јумер ће тад рећи својој млади:

— Мене ће мој отац погубити због тебе!

— Не бој се! вели му она: — не ће он тебе погубити.

Цар зове сина, и тражи од њега: један чадор, који ће сву војску покрити, и још да претече.

Јумер дође кући врло брижан.

— Што си брижан? пита га млада.

— Како да не будем брижан: отац тражи од мене један чадор, сву војску да му покрије, и још места да претече.

— Иди на ону рупу, где си ископао мене, па вичи:

„Бабо, жабо! бабо, жабо! пратила ме твоја ћерка, дај ми један мали чадор!

Баба му одиста да чадор који покри сву војску и још претече.

Тад рече цар:

— Синко, да ми нађеш један грозд; сва војска да се наједе, и још да претече.

Опет Јумер брижан кући. Опет га жељка пита:

— Што је?

Он каже шта тражи цар.

Она му вели:

— Иди опет на ону рупу, и три пута викни:

— Бабо, жабо! дајте ми један од најмањих гроздова.

— Синко! рекне баба: ти имаш неку велику муку, кад тако често доходиш?

— Није; него ти је ћерка болесна, па жели мало грожђа.

Баба му да грозд. Јумер однесе грозд цару. Сва војска једе сита, и још претече доста.

После неког времена цар зовну сина, и тражи да му нађе: човека од педи, у кога би глава била од девет ока, а брада од три аршина.

Јумер се врати кући. И тада му на трећем месту пукну уснице. До сада су пуцале по на једном месту, кад је год цар што затражио.

Млада га пита, шта је?

Он каже шта цар тражи.

— Е, то ли је? узвикне млада: — па такав је отац мој; иди га само зовни.

Јумер оде и зовне га.

— Пречекај мало да се обучем!

Оду оба цару.

Сам се цар зачуди кад види оца снахе своје, кад види свога пријатеља.

— Пријатељу, што ме зовеш? упита малецко цара.

— Рад сам да видим своје добре пријатеље, одговори цар.

Пријатељ се већ наљутио, па топузом смрви цара, и узме му царство, па га да својој ћери и рекне:

— Ето вам сада царство, па живите паметно!

Што је ком суђено

Два човека бегали од чуме. Кад су већ толико били утекли, да ни сами нису знали где су, уђу у један град у ком су живели људи с две главе. Ова двојица науме да ноће код тих двоглаваца. У двоглаваца су биле многе овце. Путници нису ни спазили да домаћини имају по две главе. Кад путници поспе, двоглавци ухвате једнога, закољу, натну на ражањ, и приставе да пеку. Кад се други пробуди, има шта и видети: његов се другар рашчварио и заруменио према ватри.

Један двоглавац оде на воду а живи гост лагано, да га не опази други двоглавац, одмили међу овце, нађе једну овчу кожу, завије се у њу, умеша се у стадо, и тако се измакне. Двоглавци га на скоро потраже, али га не нађу. Потрче за њим: један на једну страну, а други на другу. Гост некако уграби те пређе преко једне воде. За том водом била је туђа држава, и двоглавци га нису ни гонили даље.

Гост је бегао, бегао, докле дође у чумину кућу. Све млађе што је било отишло је по свету да мори, само чумина мајка остала. Она га упита:

— Откуд идеш, синко?

— Бежим од чуме, стрина!

— Бежиш од чуме, а од чуме не ћеш умрети, него од жабе.

Ето си дошао баш у чумину кућу, него да те скријем: јер кад дођу моје ћерке и снахе убиће те, само кад те намиришу. Да му те вечера, па га онда скрије.

Дођоше младе чуме из света, и одмах упиташе бабу:

— Ко има овде; осећа се људски дах?

— Нема никога! одговори им баба.

Сутра дан испрати свога госта раније докле младе чуме спавају. Гост се врати својој кући.

После неког времена, изиђе на ливаду да коси траву. Од некуд искочи пред њега једна жаба. Он је погледа, сети се шта му је рекла чумина мајка, насмеја се и проговори:

— Зар од тебе мени смрт да дође? И срдито замахне косом да убије жабу: али не окрене оштриц, него дршку, а у то исто време оштриц га од косе тако јако мазне по врату, да је сам свој врат пресекао!

Поред прича, вреди поменути још неке карактеристике које има не само нишки округ, него готово сви нови крајеви наши.

Тако у новим крајевима калуђер се зове *Деда*, макар да је и млад годинама, онако како се у Шумадији рече *Духовник*!

Цркву често зову *манастир*, макар да у њој служе само световни попови.

12 маја пада *Свети Ђерман*, бивши цариградски патријар (од 715 — 727). У околини нишкој овај се угодник Божји зове *Свети Ђерма*, и светкује се као највећи празник. Сељаци веле да „Светога Ђерму“ светкују да градушка (тако они тепајући зову гра̏д) не туче усеве, да поводањ не плави њиве, и у опште да елементарни напади не затиру људма зараду њихову.

На Светога Ђерму сељаци се моле овако:

— До међу, Ђермо! Од међу на овамо не дај, Свети Ђермо, молим ти се!

То јест:

„Светитељу Ђермане, ако си наумио пустити градушку, пусти је до наше међе, а од међе на овамо немој, молимо ти се!

„Што ближе Нишу, све горе пишу“! Ова се пословица чује и у другим нашим крајевима. Кад је управо постала та пословица, ја не знам; али могу казати кад је *могла* постати.

Године 1812 Срби послаше посланике (Милића из Ражња Јована Протића, и Стевана Јевтића) у Цариград, да преговарају о миру с Турцима. Из Цариграда Турци упуте српске посланике

у Софију, главном заповеднику војске турске, да с њиме проговарају. Из Софије опет кажу им, да иду у Ниш, где се већ находио главни заповедник војске. Онда су они видели, да их Турци само варају. И могли су онда и сами говорити: „Што ми ближе Нишу, то Турци све горе пишу“!

Има још једна врста појава, које могу бити и последица дугог народног робовања, и доказ склоњености к мистицизму.

Притиснут кроз неколико векова туђинском силом, не видећи нигде на земљи помоћи у тешкои стању своме, човек се, у овим крајевима, почео одвикавати од мисли, да му помоћ и може доћи редовним путем, кроз обичне људе. Само онај који би стајао у свези с каквом натприродном силом, и који би на земљи од људске руке био заштићен каквим тешким недугом, могао би бити гласник небесни, могао би бити оруђе помоћи!

С тога се често виђа тамо у новим крајевима да се људи купе око каквога суманутога чељадета, и у њему гледе гласника воље Божије, и носиоца олакшице људске.

У Шумадији, у Мачви, у Рујну какав млад, здрав певач, превуче гудало преко стру̑на̑ на гуслама, и покликне читати читаво *једно предавање* из историје и географије, ређајући с чудном тачношћу задужбине српских владалаца, или других знатних љу̑ди̑.

Он своју причу прича не само слободно, разговетно, него још узвикује и помаже је јеком од гусала, да слушаоца већма потресе, и јаче задобије.

То њему може и бити; јер, докле он тако слободно пева, дотле се према ватри просјајкују пиштољи за појасом и у њега и у његових слушалаца.

У околини Суве Планине, где је сила турска била и гушћа и јача, није тако.

Тамо народ тако дуго време није смео ништа говорити о старом животу своме, да се већ притајао спомен о оном што је некад било. И кад какав помен севне у чијем памћењу о овом или оном народном јунаку, о овом или оном створу старога доба, онда се то узима као глас с неба, послан неком и неком изабранику Божјем,

кога од туђинске силе и обести заклања не мишица и пиштољ, него какав тешки недуг: падавица или сумануто ст! Чудно је; али — тако је!

Тако, место да сретате паметаре, који би вам у песми певали, или у причи причали о старим задужбинама, вама се показује какав сумануст човек, или каква болесна жена, који вас уверавају, да се њима на сну јавио тај и тај светац, и заповедио да се на извесном месту откопава, те да се нађе у земљу зарасла стара црква.

И чудновато је, да се у више таких случајева, и нађу темељи од старих цркава.

Г. Вуле Вукотић, начелник нишког среза, позван законом да стаје на пут ширењу празноверица по народу, написао је, по служби својој, о неколиким тим појавима једно писмо, које ми овде цело излажемо, за то што оно баца чудну светлост на просветно стање наше браће у новим окрузима. Писмо то гласи:

„Господине Начелниче!

„Залуталу и шашаву девојку *Мару Н*, која не зна да каже ни одакле је, ни чија је, спровело је начелство нишко (писмом од 7 прошлог месеца Бр 2553) од села до села начелству округа црноречког, да је тамо види неки који се јавио да је његова, услед огласа преко новина: да јој се родбина јави.

„Ова Мара није била онога, који се јавио да је његова; за то је с писмом начелства црноречког (од 14 прошлог месеца Бр 1481), враћена начелству нишком, и спроведена од села до села.

„Мара је од дугог пута сустала, нарочито у повратку, и за то је спровођена на колима од општине до општине.

„Кад је ова Мара (26. прошлог месеца) приспела у Пасјачу и Ореовац, и, као шашава, на питање сељана: одакле је, изјављивала, да је озгор из планина, и спомињала неке свеце, неки сељани и сељанке, нешто из сажаљења, што је била са свим гола и гладна, а у главном замислили су да је и она неки светац, наранили су је добро, и дали су јој хаљина, те се обукла и накитила, као селска девојка.

„Кад је Мара, овако накићена, спроведена у Малчу општинском суду на колима, 27 истог месеца, у вече, смештена је да ноћи код кмета Тодора Савића, пошто је било доцкан да се спроведе у Ниш

а у судници општинској није имала где да ноћи. Мара, дошавши у кућу кмета Тодора, и пошто се било искупило света да је види, захтевала је да поп освети воду. Одмах су домаћин и сељани позвали попа, који је био ту, да освети воду.

„Поп је одбијао то, и казао да нема ту ни књига, али послат је човек кући поповој, те је донео књиге, и за тим је поп осветио воду.

„Кад је народ чуо овај Марин захтев, и да је поп осветио воду, а још је разнесен глас да је Мара казала да је Малчу два пута палила, и да ће и трећи пут ову изгорети, а пред овај случај била су два случајна пожара у овом селу, онда поврви и мушко и женско, и старо и младо Марији на поклоњење. У овој гунгули протурени су гласови, да је Марија *Св. Петка* или *Св. Богородица*, и прилазио је свет у највећем страхопочитању те јој љубио руку, и давао новац и ствари на поклон, и неки, здравећи се с њоме говорили су: „Како си пречиста госпођо?“

„Међу тим уплашени говором да ће Марија запалити Малчу трећи пут, те ће сва изгорети, били су на толикој опрези, да нису смели ићи од кућа у поље на рад, и држали су ствари приправне за спасење од пожара.

„По што је Мара попримала новац и ствари, изашла је из куће у авлију, гди је имало преко 200 душа, и почела је с овима играти. Поред Маре у колу носио је Димитрије Ђорђевић упаљене воштане свеће, а народ је пратио са страхопоштовањем, чему је доказ и то што су људи били већином гологлави.

„Пре играња, а после освећења воде, Мара је вечерала и, као гладна, појела је толико много јела, да би могло троје вечерати; тада, Рака Пекић примети да она није Света Богородица, кад једе толико.

„Сутра дан, 28. Марта, Марија је ишла у цркву. Тутор црквени звонио је црквеним звонима за све време, док је Мара у цркви била.

„Месни учитељ Богосав Поповић одвраћао је свет од ове будалаштине, али свет не само да га није хтео послушати, него му је и претио због тога.

„После свега тога, Мара је натоварена на кола воловска са добивеним стварима и новцима, и у Ниш доведена, искићена као млада сељачка, кад се води на венчање.

„Чим је Мара овамо доведена, уапсио сам је, па позвао сељане који су ову будалаштину правили те их обавештењем и тим што су видели Мару у апсу, и што сам у њином присуству распродао

све ствари које су дали Марији, разуверио. По разуверењу, и пошто сам кмета и коловође узео на одговор, они су ме молили, да их поштедим од казне, и да не јављам за ово никоме, те да се не чује њина брука. Пре него су дошли к мени, неки су говорили да се моја жена, која је случајно била слаба у том времену, разболела због тога што сам Мару уапсио.

„Од ствари и новаца што је Мара добила, добивено је преко 70. динара.

„Уз овај догађај хоћу да вам опишем и раније догађаје, сличне с овим, те да видите на ком ступњу образовања стоји народ у овом крају.

„У години 1880, кад сам био у срезу белопаланачком, округу пиротском, у селу Доњој Коритници, појавила се нека болест на овцама, коју је лекар, у колико се сећам, звао *„прострел“*.

„Пошто је ова болест подуже трајала на овцама, то сељани закључе, да се један њихов сељанин (заборавио сам му име), који је пре тога на два месеца умро, повампирио, и да им он једе овце. Оду једном врачару у срезу лужничком, до границе бугарске, да га питају, и он им потврди њихово мишљење. По овоме здоговоре се сви селски: *да откопају тело умрлог, и да га спале!* То су и учинили. При откопавању упрли су са свију страна ножеве, косе, српове, и друга оштра оружја у гроб да не би вампир побегао; а чим су га откопали, наложили су ватру око њега те је сав изгорео. Ово је било лети, и причинило је несносан смрад у околини. Дознао сам за ово баш тога дана, и послао сам пандуре да стану томе на пут, али доцкан, нашли су само пепео, а више ништа.

„Сав мој труд да их разуверим, остао је узалудан.

„У потврду својих навода казивали су ми, како је из фамилије овог што су га спалили, умро један ранијих година у Босни, као грнчар, и повампирио се, па кад му је друштво вратило коња кући, да је и вампир на том коњу дошао у село, и да је коњ од терета био у белим пенама, а кад је вампир дошао у село, да се јавио својој жени, и казао, да ће бити у пајантама у кући, те да зна, ако јој што устреба; да је после, на очи сељана, дрешио коња са припоне, јахао га и јурио, па опет везивао, и да је био почео да једе овце, и много их појео, а појео би, веле, и све, да на њихову срећу није курјак једне ноћи појео једну овцу, у коју је био ушао и вампир, те тако појео и вампира. Моје обавештавање и доказивање остало је узалудно!. . .

У Малошишту селу има неки Благоје, малко сулудаст. Он је пустио глас пре 2 године, да му се у сну јавља Св. Петка, и да му је казала да у *Ћурлини*, која је далеко од Ниша један сахат, где се познаје нека развалина, има у земљу затрпана црква, и да му Св. Петка наређује, да ту цркву откопа, или ће умрети. Он је отпочео откопавати, и, нешто помоћу сељана, откопао је толико, да су нађени зидови, који показују да је ту била црква која је велика колико нишка велика црква[1].

„Чувши за то свет, потрчао је том црквишту на богомољу у толиком броју да је свагда петком био читав сабор. И пошто је падало прилога више него и једној цркви, то су постављени тутори, да воде рачун, и да рукују тим приходима.

„Прошле године, у почетку лета, придружи се томе Благоју нека баба Митра из Перутине, па и она разгласи да јој се у сну јавља Св. Петка, која јој заповеда, да каже народу: *Да празнује Петак*, иначе послаће град, сушу, и болест да упропасти и народ и усеве.

„То протуре Благоје и Митра по народу. Народ прихвати, и већина села донесу закључак, да у све петке не само не раде, него да не даду ни странцу с колима кроз свој атар проћи. Протури се чак и то, да се Св. Петка појавила овде и онде по пољима и виноградима, и да заповеда народу да не ради у петак говорећи: „*Видите како сам избодена по образу*; то је све што ме не светкујете; а света недеља, коју празнујете, није овака, него је лепа“ . . . .

„Ово протурање народ прихвати за готово, и почне не само празновати у петак, него и оне, који нису хтели празновати, истеривати из поља, и у очи сваког петка са црквеним звонима оглашавати да се у петак не ради.

„Пошто обавештењем, и наредбама преко општинских судова, нисам могао стати на пут ширењу ове глупости, тим више, што су на жалост и многи свештеници били примили за готово, и почели проповедати народу, да се јавила света Петка, и да је треба празновати, то сам ставио под истрагу поменутог Благоја и Митру. Обоје су тврдили да је у истини оно што је по народу протурано, и да они морају да врше што им Света Петка заповеда.

„Благоје има жену и синове, па је био напустио кућу и имање, и настанио се код тог црквишта. Говорио је да му заповеда Св. Петка да тако чини, и да, кад пође од црквишта кући, укрути му ноге Света Петка, па не може да иде.

---

[1] Глед. опис на стр. 19 — 2 .

„Кад сам, по изреченој пресуди, уапсио Благоја и Митру, онда је пронесен глас по народу, како сам ја оковао Благоја и Митру а Света Петка их отковала, како, кад се закључају врата на апсани, Света Петка отвори их, и да, кад се затворе у помрчину, пошље им свећу Св. Петка; да су се мени окренула уста за врат што сам њих уапсио, и много још којешта овом подобно. Где се год што протурило, морао сам звати људе да виде Благоја и Митру у апсу, и да се увере да су гласови неистинити, и пошто сам овако у свакој прилици прилично разуверио народ, догоди се те у петак паде град у неким селима. Сад настане на ново уверење да је то казна од Св. Петке, што је не признају; но по срећи не ухвати град атар села Гор. Матевца, које није веровало пронесеним гласовима, него је радило у петак, те тиме, и што по издржаном апсу Благоје и Митра не смедоше да говоре више оно што су почели, и почеше код својих кућа радити, већина је разуверена, но још неки су продужили.

„Благоје је толико био занесен, да је он у почетку мене питао, што ја њега зовем, кад он нема са мном никаква посла, него има с Богом и свецима, али по издржаној казни, и мојој претњи, да ћу га протерати из овог краја, ако продужи што је почео, не смеде више ни о Св. Петки, ни сновима да говори, и тако је овој глупости и сујеверију учињен неки крај.

„Има још сијасет подобних и незнатних глупости.

„Нисам могао од посла да вам поднесем пре овај извештај по вашој жељи.

ваш

В. Вукотић.“

Зврчке. — Сељаци из селâ с леве нишавске стране зову сељаке из сêлâ на десној страни Нишаве — *Зврчке.* То је име врло старо. Откуд је постало не зна нико. Неки веле да им је остало од тога што носе *тесне чакшире*, а други кажу да реч *„зврчка“* значи *глупак.*

Уз ово нека се зна још нешто:

У београдском округу, у срезу космајском, селу Поповићу, има овака прича:

„У старо време, у селу Поповићу, биле су две рôђе: *Брђани* (који славе Светог Јована) и *Жвŕке* (који славе Светог Николу).

Брђани су били тако богати да су се у село Поповић доселили на златним кочијама; и о слави својој, Светоме Јовану, они су возали по трпези чашу с вином на златним колицима.

Жврке, напротив, биле су сиротиња и људи нерадници.

Од Брђана је био *Стеван Поповић*, војвода Цара Лазара.

Цар Лазар пошље књигу војводи Стевану Поповићу, да скупи војску, и да иде на Косово. Стеван послуша, скупи војску, и пође на Косово. Путујући на тај страшни бој, *Брђани* су били весели, а *Жврке* тужне и невеселе. У путу, не дошавши до Косова, Жврке се стану међу собом овако разговарати:

— Куд ми идемо? За што да се бијемо? Рашта да гинемо? Брђани су богати; они знају шта бране. А шта имамо да бранимо ми? Ма ко да овлада овом земљом — нама је све једно. Него да се ми вратимо!

И у првој згодној прилици уклоне се на страну, и побегну на траг; али у Поповић нису смели од срамоте, него се стâне у селу *Ђуринцима*.

После неког времена под њима се провали земља.

Они се препадну, и на ново се преселе у Поповић, на своја кућишта. Место где су се били настанили зове се сада *Провалија*.

Ово бележим само због сличности имéнâ: *Зврчке* и *Жврке*, а да ли они који та слична имена носе имају какве сличности међу собом, нисам за сад могао дознати...

Загонетке

Што ми ти је што? Црвен деда од греду моча? Ибрик.

Пратила ме мајка, да ми даш мандало, да гу пошандам, да гу помандам, па ћу ти га донесем. Сито.

Отуд небо, отуд небо, а у среде зелена трава.

Пита (зељаник).

Замумуљим га, запупуљим га; кој га може одмумуљи и отпупуљи, ћу му дам две ваљавице, две тупавице.

Сертме (мрежа за рибу).

Ја га бијем, ја га карам, оно чини: таралам, таралам! Језик.

Пуна каца ситна јајца? Зуби.

Пратио ме дамадур дамадуровици, да му даш шекли пекли арампири? Цак.

На чур чурило, на бур бурило, на варде воде, на јерде греде, на куп сабрано? Воденица.

Вир вираја, дуб дубаја; дуба тога леска држи? Каца.

Четири циганке коло играју, а једна облеће око њих? Игле плетиће.

Седи мече на путу; чека месо да прође? Трн.

Мотовило вило, по горе се вило; нити јело, нити пило, све весело било? Звоно.

и. Управна подела

Ниш је увек био главно место својој непосредној околини. Али за Турака је често било претежније управниково лице од места где је управа. С тога је Митад-Паша, преместивши се из Ниша у Рушчук, понео собом и власт над Нишем.

Некад је Ниш био и под управником косовским, који је седео у Призрену.

Када смо ми освојили Ниш, онда смо нишки округ поделили били на ове срезове:

1. *Срез нишки*, са столицом власти у *Нишу*;

2. *Копривнички*, са столицом власти у селу *Прокоповој Кутини;*

3. *Белопаланачки*, са столицом у *Белој Паланци.*

Овако је било уређено законом од 14. Маја 1878 [1].

Тада је Лесковац био глава оделитоме округу.

Доцније, 6 Фебруара 1879 [2], изађе закон који учини нову поделу која вреди и данас, и по којој ови срезови чине нишки округ:

---

[1] *Збор.* XXXII, 308.
[2] *Збор.* XXXIV. 196.

1° *Срез нишки*, са столицом у *Нишу*. Овај срез захвата једну и другу страну Нишаве, од утока њеног до гра ц округа пиротског, на брдоравњу *Плочи*.

2° *Срез заплањски*, са столицом у *Доњем Душнику* (привремено је у Нишу).

Ово је онај срез који се пре звао *копривнички*. Он хвата цело Заплање.

3° *Срез лесковачки*, са столицом у *Лесковцу*; он захвата простор између округа топличког, врањског, и између срезова заплањског и власотиначког [1].

4° *Срез власотиначки*, са столицом у *Власотинцима*.

У овај срез долази сав стари Буковик између Лужнице и Власине, и између Мораве и границе српско-бугарске.

Нишка јепархија данас обухвата сва четири нова округа, а до ослобођења држала је само нишки и топлички. Пирот је био столица *јепархији нишавској*, а Врања столица *јепархији врањској*.

Нишки јепархӣски архијереј и јепархӣска конзисторија (за сва четири нова округа) данас станују у Нишу. У Нишу седи и окружни нишки прота.

ј. Нове тековине

Новим тековинама може се похвалити нишки округ тек од онога доба, кад је чувени Митад-Паша био управник нишки.

Међу новим тековинама ваља на првом месту поменути *путове*, просечене и насуте, и то:

1° од Ниша до Мрамора за Прокупље;

2° од Ниша до Клисуре (Момине) иза Грдилице, идући к Врањи. Овај пут прелази Мораву на Чечини, више Курвинграда, пролази Лесковац, и, у самој Клисури, у два маха, пресеца Мораву с једне стране на другу.

3° од Ниша до Плоче (лећа Куновице) идући к Белој Паланци.

[1] Кад је Лесковац, по закону од 14. Маја 1878 године (Зб. XXXII, 308), био округ за себе, имао је под собом ове срезове: *ветернички*, са столицом у *Лесковцу*; *власински*, са столицом у *Власотинцима*, и *пусторечки*, са столицом у *Бојнику*.

4° од Лесковца преко Власотинаца на Љуберажду за Пирот. Сви ови путови дело су Митад-Пашино. За тима

5° од Ниша до Грамаде идући Кнежевцу,

6° од Ниша преко Топонице до Катуна, идући к Алексинцу. Ова два пута начинили су Срби, по што су овај крај ослободили 1877 године.

После путова, ваља одмах поменути мостове, и то

1° Мост на Morави код села Мрамора. Пређашњи мраморски мост кажу да је градио онај познати мајстор-дипломата *Везенко.*

Од тога моста остали су само стубови; све је друго отрулило и ослабило. За време рата још је и кварено, кад смо ми преко Мрамора ишли на Ниш. За то је тај мост године 1879 ваљало обновити. И он је до половине 1880 обновљен гвожђем тако, да сад има на Мрамору *гвоздени мост.*

Мост тај стоји на шест каменитих стубова у води, и на два брежна стуба. Под мостом је шест окана која су по 16 до 16·5 метара широка. Дугачак је 128·70, а широк 7·00 м.

Мост је овај леп за око и чврст за потребу. Градио га је београђанин *Штајнлехнер.* Грађевина је стала 98.916·15 динара. Мраморски мост даје држава под аренду. Садашњи закупац тога моста плаћа држави 25.000 динара на три године, па за то он има право наплаћивати мостарине:

1.	Од пуних кола	0·40
2.	„ празних кола	0·20
3.	„ кола која иду у воденицу	0·30
4.	„ товарна коња	0·20
5.	„ празног коња	0·10
6.	„ пешака	0·5

Наплаћивање ове мостарине велика је тегоба за људе који из Добрича често иду у Ниш. Многи морају остављати у залогу гуњ, или секиру, докле у вароши дођу до пара — па тек онда мостарину да плате. А многи, бежећи од те мостарине, газе Мораву, и излажу се очевидној погибији.

Ваљало би ту мостарину укинути у толико пре у колико је ни Турци нису наплаћивали.

2° *Мост на Чечини*, на лесковачком друму. Овај мост има камените стубове, али му је горњи део тако ослабио, да га што пре треба обновити.

Мост на Чечини дугачак је 140·0, а широк 6·00.

О нишком мосту говорено је у опису Ниша.

Од новијих зграда, могу се поменути:

1° *Нова нишка црква* коју је градио познати наимар *Андрија* из Велеза. О тој цркви је говорено у опису Ниша.

2° *Нишка школа* у порти нове цркве, грађевина из доба власти Митад-Пашине. Тој је грађевини и сам Митад дао свој прилог.

3° *Болница* код Ћелекуле за 80 постеља. Дело Митадово.

4° *Касарна* на југозападној страни Ниша, под Горицом. Опет дело Митадово.

5. *Нова касарна* на десној страни Нишаве, између града и Јагодинске Мале, довршена тек у лето 1882. То је једна лепа, пространа, и темељна грађевина.

Још би се могле поменути црква и школа у лепом месту Власотинцима, као зграде које су постале у новије време, али пре ослобођења.

II

Пиротски округ

1 Границе

Пиротски је округ међу окрузима: нишким и кнежевачким, и међу кнежевином Бугарском.

Граница између округа нишкога и округа пиротскога обележена је, истина не баш од тачке до тачке него тек приближно, у опису округа нишког. *Граница* између округа пиротског и округа кнежевачког она је пруга која је, до године 1878, била граница међу Србијом и Турском[1]. А *граница* између округа пиротскога и кнежевине Бугарске проведена је преко ових места:

Од *Иванове Ливаде*, где се одваја од старе границе, нова гранична пруга узима главно било *Старе Планине* (Коџа-Балкана) и удара на брег *Голаш*, на *Св. Николу*, на *Дебели Рт*, *Црни Врх*, *Мирицу*, *Козју Грбину*, *Мицур*, *Мартиницу*, *Орловић Вражу Главу*, *Три Кладенца*, *Три Чуке*, *Копрен*, *Вртоп*, *Сировичницу*, *Слап*, *Добро Јутро* ,*Малу Пољану*, *Мучибабу*, *Прелесје*, и *Сребрну*.

Ово планинско било, које дели воде Лому и Нишави, граница је не само између данашње државе српске и државе бугарске, него и између два стара предела, између *Загорја* и *Торлака*.

Загорје је осојни предео од Старе Планине ка Дунаву, а *Торлак* је присоје од Старе Планине к Нишави, и даље до граница које ће се доцније казати.

Ово тек уз гред; а сад хајдемо даље границом пиротскога округа.

[1] Кнежевина Србија 723

Од *Сребрне* гранична се линија упућује к југу између бугарског села *Сенокоса* и српскога села *Росомачи*. Даље иде између бугарског села *Славиња* и српског села *Ржане*. Прешавши реку *Височницу*, граница се прима уз осоје планине *Видлича*, коју кад пресамити упућује се правце к долини нишавској. Ту она оставља Бугарској села *Одоровце* и *Петрелаш*, а Србији *Чиниглавце* и *Обреновац*.

Прешавши, код *Градишта*, *Царибродску Реку* (која се мало ниже већ зове *Нишава*), граница иде уз брдо на село *Гојин До*, па на село *Планиницу*, одакле се повија к западу на *Јаничарску Бачију*, на реку *Јерму* (иначе *Суковску*). Прешавши Јерму, граница иде уз брдо *Св. Илију*, па на *Чујпетла*, и даље к селу *Цереву Делу*.

Од села *Церева Дела* граница се упућује на запад к вису *Столу* па, дошавши му врло близу, не удара у њега за то што *Сто* није на водомеђи, већ у водопађи власинској, него се повија у лево на *Мечкин Преслап*, после кога удара на висове: *Мали Рњос*, *Велики Рњос*, *Вучју Падину*, *Пејчов Камик*, *Голему Главу*, *Бунзину Падину*, *Заједницу*, *Куклу*, на село *Пресеку*, на *Гарван*, *Ливадицу*, и на *Црни Врх*.

Од *Црног Врха* државна граница Србије иде даље на југ, а граница округа пиротског сутучава се ту с округом нишким.

---

2 Планине

Планина има у Србији и малих и великих; али онако великих и онако величанствавних, какве су планине пиротског округа, нема ни један округ у Србији.

Од тих планина, на првом се месту мора поменути:

Стара Планина (турски: *Коџа-Балкан*). Ова планина својим главним бйлом, својим косама и ртовима, заузима сав Висок, а то је готово цео данашњи *Височки срез*.

Главно било Старе Планине, оно које се од Ивановe Ливаде врло приметно диже, иде од северозапада к југоистоку. Бар се тако чини голим очима. То бйло дели воде Лому и Нишави. Оно је,

у једно исто време, и граница између *Загорја* и *Торлака*, и између Бугарске и Србије.

На том бйлу ово су најприметнији врхови, који су неки мањи а неки врло велики: *Мицур* (неки изговарају *Минцур* или Мицор) 2168 метара; *Копрен* 1920 метара (највише место на Копрену зове се *Дабишин Врх*); *Три Чуке*, 1800 метара.

Северна страна *Старе Планине* већином је сам суновратни одсек, а јужна је положитија, и необично је богата косама, ртовима, и врховима. Ове косе допиру до реке Височнице, а неке се веругају и слазе близу до саме Нишаве.

Косе, које се одвајају од бйла Старе Планине, и које се упућују к Височници и Нишави, махом носе имена оних села која су насељена у долинама оних река које извиру у присоју Старе Планине, па теку к Височници и Нишави[1].

Тако се зове *Топлодолска Планина* она коса која се одваја од Мицура на југозапад, и свршава се између села *Засковца* и *Завоја*. На овој коси највиши је брдоравањ *Бабин Зуб*, који може имати око три километра у дужину, и један километар у ширину. За тим треба поменути *Женски Врх* и *Турлу*. Све је ово на десном брегу топлодолске реке.

Дуго Било, висоравањ је између река̂: *Топлодолске* и *Затрапње*. Може имати пет километара у дужину и један километар у ширину.

Ка истоку, изнад села Топлог Дола, стоје: *Белан*, висоравањ од два километра у четврт, *Занога*, километар и по у четврт; и *Мрамор*, који се пружа од запада к истоку.

У хатару села Дојкинаца знатан је планински чвор, који оштро избија у висину на 1570 метара, и који се зове *Браткова Страна*. На Братковој Страни падају у очи многе узане а високе равнине које су богате питном пашом за стоку. Ту су чувени сувати: *Бислава*, *Равно Бучје*, *Понор*, и *Говешко Лице*.

У хатару села *Јеловице* знатне су висине: *Добро Јутро*, *Мучибаба*, и *Росомачка Кукла*.

---

[1] На аустриској карти има планински вис *Радочина*. Тога виса нема нигде; мора да је погрешно чувено и записано тако име.

Између реке Дојкиначке и Јеловичке знатан је висораван *Понор*. У тога висоравња средина је малко угнута, а ивице су му издигнуте. С тога сва вода која на њега падне не отиче никуд, него понире у провалу. *Понор* се пружа од запада к истоку.

Како на билу Старе Планине, и по њеним ребрима ближе к билу, не само не може сазрети никакав усев, него туда нема ни горе никакве: то по свим тим непрегледним просторима расте лети густа трава која је врло питна паша за стоку.

Митад-Паша, кад је имао и Пирот под својом влашћу, узео је овуда и ограничио извесне просторе за *државне сувате*, које је давао под аренду за државни рачун. Ти су сувати и данас државно српско добро, и дају се под аренду трговцима, који у њима тове стоку за продају, и Црновунцима, о којима ће бити реч на своме месту.

Ти се сувати зову: *Белан*, *Вртибог*, *Бислава*, *Међа*[1]*-Планина*, *Бата*, *Понор*, *Говешко Лице*, *Вртоп*, *Широке Луке*, *Јавор*, *Сировичница*, *Слап*, *Тупанац*, *Ровница*, *Мала Пољана*, *Мучибаба*, *Прелесје* и *Сребрна*.

Видлич Планина. То је једна коса, већином каменита и гола, која се одваја од главнога била Старе Планине још код *Етропоља*, па се упућује најпре на југ, а после се повија к западу и к северо-западу. Коса та нема свуд једнаку висину, а не носи ни име једно цела. Право име *Видлич* протеже се од онога њенога савијутка ка северозападу па до Басарског Камика, то јест, до онога виса на тој коси који је избио у небеса изнад села *Басаре* више Пирота. Од Басарског Камика до свога северозападнога краја коса та има разна имена, која највише долазе од се́ла̄ која су насељена на̏близу.

Коса ова дели воде Нишави и Височници: с њенога присоја воде теку у Нишаву, а с осоја — у Височницу, ма да се узгред може и то рећи да она није богата изворима и текућим водама.

Сува Планина. Ова велика и чудна планина некако је, или водама или ниским преслапима, растављена од свих околних великих планинских би̑ла̂.

---

[1] Мештани управо веле: *Меџа̏-Планина*.

Она се находи међу Заплањем, Лужницом, и Нишавом. Главни јој је правац од југоистока на северозапад. На свом југоисточном крају, на ***Ракошу***, као највишем вису, она има 1983 метра. а на северозападном крају има 1724 метра. Облик јој је као каква циновска потковица с подужим кљуном. На свом северозападном крају, она се расклапа у два крака који и чине тај потковички облик. Један крак се повија више на запад, а други се одваја к северозападу. Највише тачке на тим крацима јесу: *Голеш-Планина*, *Големи Камен* 1900 м., *Соколов Камен* 1683 м., и *Дивна Горица* 1485 м.

Међу ова два велика планинска крака, у неописано дивној долини, села су *Вѐта*, *Космовац*, *Топоница*, и *Глоговац*.

Било Суве Планине нема никакве горе. Осем камена и траве, сама је голет. Али у осоју, и у опште у дубодолинама, има горе букове, борове, јелове, а има доста и диволеске.

На северо-исток од Суве Планине, између реке коритничке и пута Бела Паланка-Пирот ђенерална карта војног географског завода има планину *Белаву*. У том троуглу има више врхова међу којима је као највиши *Остри Врх*, а *Белаве* ту нема.

Белава пак зове се она каменита коса која се подиже од самога пиротског градића, изнад кога се зове *Сарлак*, и пружа се на запад до изнад села Клисуре. *Белава* је дакле између Нишаве и између пута Бела Паланка-Пирот.

Стб, један камараст вис, у североисточни крај лужничке корутине. Сто је избио на билу од *Влашке Планине*, али он није на водомеђи између Власине и Јерме (или Суковске реке), него је сав у водопађи власинској. Нетачно обележен положај Стола на карти војног географског завода, навео је чланове Берлинског Конгреса 1878 да узму Сто као било које дели воде Власини и Јерми. А није тако. С тога ни граница између Србије и Бугарске није могла ударити преко тога брда, него му је само пришла толико колико је планинско било допустило.

3 Воде

Воде пиротског округа стачу се у четири велика планинска левка, које обично зовемо *водопађе.*

Први левак је онај у који се стачу све нишавине приточице.

Други левак је онај у који падају све воде лужничке.

Трећи левак је водопађа Сврљишкога Тимока, и

Четврти — водопађа Тимока Трговишкога.

Нишавски левак није сав у пиротском округу. Он томе округу припада тек од садашње границе српско-бугарске, па се пружа до висова Облика и Вишеграда, по дно којих Нишава протиче у округ нишки.

Текући средином тога левка, Нишава се пробија кроз две крисуре, од којих једна је мања (између села *Сињца* и *Клења),* а друга је већа (од села *Долца* до испод засеока *Просека,* ниже Сићева). Ова друга има у дужину 11·5 км. Са свим је непроходна. Њоме је сада трасована пруга за железницу к Пироту.

Нишавини извори поменути су у опису нишкога округа. Овде ће се казати само оно што није тамо.

Јерма или *Суковска Река.* Ова вода извире из неколико извора у осоју брега *Букове Главе* (над Власином) и *Колунице.* Она тече средином лепога Знепоља, протиче кроз варошицу *Трн*; за тим се пробија кроз камените теснаце, који су негде са свим непролазни, и код села *Горње Др̏жине,* утиче у Србију, па, текући кроз село Суково, пресеца друм Београдско-Цариградски, и, на једно хиљаду метара испод Суковскога Моста, пада у Цариброд-ску реку с леве јој стране.

Од тих става (Јерме и Царибродске Реке) на ниже вода се та зове *Нишава.* А има људи који ће и Јерму назвати Нишавом; неки пак и Царибродску Реку зову тако; али права Нишава почиње од ста̂ва̂ које поменух.

Ту̑штина, извире у месту *Рогозу,* пола часа на југоисток од вароши Пирота. Докле тече пољем, зове се *Туштина,* а чим уђе

у варош, и потече улицом по начињеној вади, зове се *Боклуџа*. Она се улива у Нишаву с леве јој стране[1].

Расничка Река. Главни јој је извор у хатару села *Церева Дела*. После се у њу стачу с десна и лева неколике приточице. *Расничка* се зове по селу *Расници*, поред кога протиче пре него што допре до Пирота. Ова вода орошава најроднији део пиротског поља, протиче између пиротскога града и чота *Сарлака*, па се, по том, слива у Нишаву.

Бездан, језеро у хатару села Раснице, које никад не пресушује. Из њега отиче река која се зове *Бездан*. Та река вијуга кроз пиротско поље, па се, код самог града, улива у Расничку Реку.

Блато, речица која извире у селу Блату; прима у се речице с виса Крушке, од села Костура, и Суводола. Ова се речица слива у Расничку Реку испод села *Бари-Чивлака*.

Гњиланска Речица, извире више села Гњилана, у присоју брда Белаве, и слива се у Расничку Реку.

Врело. Испод брда *Курилова* и *Попова Виса*, малко више вароши Беле Паланке, извире врло јака вода која се зове *Врело*. Она протиче источно од вароши, и стаче се с леве стране у Нишаву.

Ово је *Врело* врло налик на врело Млавино у Жагубици, само ми се чини да је шире и обилније водом.

(На карти је забележена речица *Врило)*.

Коритница, речица која тече поред села Коритнице, а извире код села *Бежишта*, близу места *Превала*. Она се слива у воду од Врела, или би још правије било да се рече: Врело се слива у њу. За тим обоје заједно јуре у Нишаву.

Долином Коритнице иде пут који везује Лужницу с Белом Паланком. Туда је ишао пут од памтивека.

Топоничка Река. Глава јој је у оном углу који чине *Сува Планина* и *Голеш-Планина*. До села Глоговца тече на север.

[1] У *Хидрографији* г. Јована Мишковића, стр. 79, погрешно пише да се улива у Нишаву с десне стране.

Утиче у Нишаву испод *Црвенога Брега*. Овај део те воде зове се *Црвена Река*.

У њу се сливају с леве стране *Драгуша* и *Ветска Река*.

Довде побројасмо нишавске притоке које јој долазе с леве стране.

Сад да поменемо оне које се стачу са стране десне:

Чакар-Извор зове се јако врело, малко више сēла Крупца. На томе самом врелу одмах меље воденица с 8 витлова. После краткога тока, вода та пада у Нишаву с десне стране.

Клок, извор у селу Крупцу, који се, после краткога тока, слива у Нишаву.

Изворска Река извире из присоја косе Видлича, и, после краткога тока, улива се у Нишаву код села Извора.

Бериловачка Река извире из присоја Видлича код села Бериловца; тече поред крупачкога пута и, по што прође кроз источни део вароши Пирота, пада у Нишаву.

Градашница долази од планинског превоја *Вазгавице*, па, прошавши кроза село Градашницу, поред северног дела *Тихе Баре*, улива се у Нишаву.

Темштица. У почетку се зове *Топлодолска Река*. Њен је извор на *Крвавим Барама*, између *Враже Главе* и *Браткове Стране*. Отуда она тече к југу. Од извора њеног до Мртвачког Моста биће око 24 км.

У селу Топлом Долу прима у се, с десне стране, реку *Затрапњу* која се стаче с Мицура, Тупанара, и са северних падина Бабинога Зуба; ниже прима реку *Засковачку* која се слива из присојних извора Бабинога Зуба.

Код Мртвачког Моста у Темштицу се улива река Височница о којој ће бити реч одмах за овом.

Протичући поред старог градића *Темца*, кроза село *Темску* река Топлодолска добива име *Темштица*, ма да је неки назову и *Темска Река* (Ово највише стра̑ни).

Темштица тече испод *Бегова Моста*[1], па се спроћу села *Станичења* улива у Нишаву.

---

[1] У *Хидрографији* г. Јована Мишковића, стр. 85, погрешно се каже да је *Бегов Мост* на Нишави; ту погрешку има и *Рат*, стр. 21.

Височница или *Височка Река*[1]. Ова вода тече кроз цео предео који се зове *Висок*. Она прима многе приточице које извиру у присоју Старе Планине. Сама она пак има више извора, који су за нашом границом, у Бугарској. Како су ми казивали сељаци из оближњих села, главни је извор Височници у планини *Кому*, у месту *Мочуришту*. Текући кроз Висок, Височница има на својој левој страни косу Вадлич, а с десне прима све воде које јој се стачу с присоја Старе Планине.

Од тих притока највећа је *Дојкиначка Река;* извире на Копрену, у месту *Три Кладенца*. Докле се састане с *Јеловичком Реком* има око 20 км. тока. Река Јеловичка извире у месту које се зове *Говешко Лице*. Те две воде састану се више села *Височке Ржане*, приме *Деда-Пејино Врело*, и у селу Ржани сливају се у Височницу.

Даље, Височница удара на *Рсовце*, *Паклешицу*, *Велику Лукању*, *Малу Лукању* и *Завој*, па се, ниже Мртвачкога Моста, улива у Темштицу.

С леве стране у Височницу пада *Вуковиски Поток* који извире у месту *Три Пута*, у осоју Видлича, протиче кроз село *Вуковију*, и, код брега *Меле*, пада у Височницу.

Коритиште зове се она велика пукотина испод Плеша, која пада код села Градишта ка Нишави. Њом јури вода само кад пљусне киша, или кад се снег нагло отопи.

Народ прича да је ђаво хтео туда да наврати Нишаву, па му нису дали Бог и Свети Аранђео, него су му „бастисали ту работу“.

Сврљишки левак врло је узан. Он је између левка нишавскога и левка Трговишкога Тимока.

У овом левку главна је вода *Сврљишки Тимок*.

---

[1] Прочитао сам, не сећам се где, да ми некакав господин замера што сам записао име *Височница*. Тај господин, ако се добро сећам, каже да тога имена нема ни у једној карти, нити и у којем спису о ономе крају. Ја молим господина критичара да ми опрости што нисам проучавао Висок само по картама и књигама, него сам га разматрао очима и мерио ногама. Име *Височница* чуо сам од сељака, и ко год узуме отићи! и питати, чуће га као и ја! Моја није ни кривица ни заслуга што тога имена има! . .

Глава овом Тимоку јесте *Пајешка Река*, која извире између *Пајешкога Камика*, *Бабине Главе*, и *Сулагата*. Под Гушевцем прима у се Околишку Реку, па испод Пандирала понире у стене и тек на 300 хвата, код села Периша, истиче из камените пећине.

Даљи ток овога Тимока не ћемо овде описивати. То је учињено у „Кнежевини Србији," стр. 827.

Левак Тимока трговишкога мало је шири и притокама богатији. Главни извор Трговишкоме Тимоку јесте испод *Бабинога Зуба*, и зове се *Дојкино Врело*; други је извор испод *Јељака*, и зове се врело *Драганиште*, а трећи извор зове се *Мирица*.

Драганиште и *Мирица* састају се у месту које се зове *Мирички склоп*. После тога у ту реку утиче *Мијена Вода* која извире испод Орлове Чуке, и *Равнобучка Река* која долази од Светога Николе, из *Чељине Падине* и из *Угринова Дола*. Ова се вода до Балта Бериловца зове *Црновршка Река*. У њу, испод цркве у Балтабериловцу, утиче *Ћоштичка Река*[1], која извире у Јабучком Равништу, више села Ћоштице. Испод села Инова, на бавану, прима *Иновску Реку*, па реку Изворску испод *Каланске Куле*. Од *Каланске Куле* река се ова тек зове *Тимок*, а дотле је највише зову *Црновршка Река*.

Лужнички левак прима и спушта к Власини и Морави све воде с југоисточних страна Суве Планине, с врха Стола, са западне стране Малога и Великога Рњоса, и са северне стране Црног Врха.

Свима тим водама корито је

Река Лужница, која извире на источној страни планине *Ракоша*, под местом *Превалом*, које управо дели воде Нишави и Власини; Лужница тече најпре на исток, па, од места Бабушинца, повија к југу, и доцније к југозападу.

У Лужницу се стачу с леве јој стране:

Злокућанска Река, која долази од села Злокућана;

Кијовачка Река, која долази испод Стола;

---

[1] Неки је зову и *Кљоштичка Река*.

Стрелачка и

Студенска Река спојене у једно пре него што падну у Лужницу.

С десне стране у Лужницу се улива

Врело Љубераждa, које избија у једном теснацу, на месту које се зове *Черковица*. Врело је ово тако јако да одмах окреће неколике воденице.

Од тога Врела Лужница спаја воду своју с водом Љубераждe, и своје име утопи у тој заједници. На ниже одатле вода се не зове Лужница, него Љубераждa, која, код села *Свођа*, пада с десне стране у *Власину*, па ту и она своје име изгуби.

Љубераждa је расекла онај, врло интересни теснац између била од Црнога Врха и Суве Планине; дуж ње пролази пут из Лужнице у долину Власине и даље к Морави.

4 Равни

Равнице је мало у пиротском округу, али што је има то је права, родна раван какве има онде где је плодност земље највећа.

Највећа пиротска равница јесте чувено *Пиротско Поље*, које се пружа од села Суводола и Кочана па до села *Сукова* и *Горњега Круица*. То поље може имати у дужину 3, до 3½ часа, а у ширину где 1 час, где 2, до 2½.

Северном ивицом те равни тече река Нишава, и онде где је раван најнижа, и где се из ње исцеђују све воде, настанио се градић Пирот, па уза њ и варош тога имена.

После *Пиротскога Поља* могла би се, као понајвећа раван поменути корутина[1] *Лужница*, на југ од Пирота, кроз коју тече речица *Лужница*; али је она много неравнија, много виша положајем, и по томе у родности много слабија.

Равница код Беле Паланке од села *Клења* до *Шуиљег Ка-*

[1] *Корутина* је предео међу планинама; оно што неки зову карлица или басен. Реч *Корутину* чуо сам од људи у Буковику.

мена спроћу села *Врандола*. Ово поље може имати у ширину где 1200, а где 2000 метара. Веома је родно, и добро обраћено. Само га, због низине, плави вода, особито у доњи крај испод села *Маклишта*.

Крупачко Поље пружа се час с једне, час с друге стране реке Нишаве од села *Крупаца* до *Клисуре*.

Равница дуж Нишаве и Темштице од Бегова Моста до Станичења.

Осем тога, могу се поменути и неколике луке поред реке Темштице и Височнице, али су оне све мањега значаја.

Поље пиротско и белопаланачко, као и све мање луке уз Нишаву, роде како се само може желети. Друге равни су под строжом климом планинском. У Лужници и Височници већ винова лоза не раћа.

5 Шуме

Шуме старе, добре за граћу, мало има у пиротском округу; и што је има готово је сва у неприступним врлетима и странама.

У осоју *Суве Планине*, више села Чесменца, и у хатару села Мокре; а тако и у присојним дубодолинама *Старе Планине* находи се горе борове, јелове, јаворове, букове, и граничеве. Негде се находи и красне диволеске.

Млада је шума обујмила готово сав простор од *Ченгене-Дервента* (Циганског Теснаца) па измећу Белаве и Острога Врха до села Церовика. Ту има разнога дрвећа, а највише је раста, границе, и цера. Ако се то очува и подигне, биће некад на велико добро људма.

Иначе је предео у опште, особито по присојима, сав гô, и камен је већ избио на површину. Ваљала би особита брига, и значачко настојавање, да се те голети заодену гором.

Међу тим *Јеротије Рачанин*, који се године 1705 враћао из Јерусалима, преко Софије и Ниша, у кратко каже ово: „Дојдосмо у Софију, и то јест варош голема, а град нема, није ни било;

у равну пољу голему. Има Хришћана много. И ту у једној цркви *Краљ Милутин српски целокупан.* И заутра пројдосмо велике планине, што се зову *Гора Јежевица*[1], и дојдосмо на Мораву".

А путописац немачког посланика Грофа Вирмонта, године 1719, пролазећи кроз ове пределе, пише да су од Беле Паланке до Пирота биле *велике шуме.*

Излази да је истина оно што сељаци причају, да су Турци некад дизали по хиљаду људи сељака да секу шуму, како би им лашње било држати земљу пољевиту.

6 Рудно благо

Рудно благо готово је непознато у пиротском округу.

Досад се наишло само на трагове од *фосилнога угља* у селу *Бољинцу,* у срезу лужничкоме, и у брду више манастира Св. Ђорђа, у *Темској;* али ни једно од та два места није ни површно проучено, да се што поузданије може казати о благу које земља крије у својим недрима.

То, као и много што шта друго, остаје онима који иду за нама, и који ће бити срећнији од нас.

7 Остаци од старина

Темац, стари градић, на десној страни реке Темштице, по часа више манастира Светога Ђорђа. Тај градић је јако порушен.

Као што поменух, испод градића *Темца* (у селу Темској) има манастир посвећен Светоме Ђорђу. И сам тај манастир често се зове *Темска.* Црква манастирска мала је и сиромашна; њен крој и живопис носе све знаке старих српских задужбинâ.

На тој цркви имају неколики записи које вреди преписати. Тако, над вратима мушке цркве изнутра, има овај запис:

[1] *Гласник* XXXI, 309—310. *Јежевица* се зове речица која се стаче од *Драгомана* и *Три Уши* к Цариброду. Њеном долином и сада иде пут од Цариброда к Софији.

„**Изволениемʼ ѡца, сьпоспешѣниемʼ сина и сьвршѣниемь светаго духа исьписа се сие** (тако) **божествани храмь побѣдоносца Христова Геѡргие** (тако), **и сьписа се въ лето ꙁ. П. Д.** (1576) **Поче се писати мѣсеца маїа І, и сьврши се мѣсеца іулиа К. А. и сь трудомь ігумѣи...** Зах....

Над вратима мушке цркве:

„**Изволениемь ѡца и поспешѣниемь светаго духа исьписа се сие . . . храмъ победоносца Христова Геѡргіе** (даље над прозором женске цркве), **и почѣ се месеца септемврїа Е днь и сьврши се мѣсеца Октовріа ЇЕ** (15), **и настоатель игумен Симеон, и ꙁида и писа вь лето ꙁ. р. ꙁ. г.**

Испод овога натписа казује се, како је некакав *Партеније* из села *Тамњанице*, у округу пиротском, покалуђерио се у манастиру Ксенофону у Светој Гори. После тога дошао је у манастир *Иливник (?)* близу Софије, а одатле прешао у *Темску* 1699; подигао чешму 1700, покрио цркву 1713, за владике Анастасија и цара Ахмета.

Пред вратима женске цркве неко је забележио:

„**Ва лето ꙁ. р. п. s. плени се униуровци од хайдукь, Егенпашино време**[1]. **Ахь неволи агаряном чедомь** . . . .

„1692 **дойде владика у манастирь Светаго Георгіе Феѡкланть софиски, месецъ марть К Д днь и тогда приде влаха отъ влахиской ꙁемли, и тогаха беше всъ** (тако) **ѡпустиль манастирь отъ Маџаре вь лето ꙁ тисушно, и ахь много ти се крви пролїаше у градь у темаць со сиромаси христиани гладомь и маџаромь. Писахь аꙁь многогрѣшни, убог чина, Любень . . . грешни поп..**

Више манастирског олтара стоји велики дрвени крст на подножју кога чита се ово:

„*Капетану Милутину Карановићу, и осталим јунацима, који живот положише за веру, књаза, слободу и независност*

---

[1] У летописима има: Посла цар Соулимань Еген-Пашоу под Биоград. *Даничића Рјечник*, I, 329. И још: Браше се Турци на Еген-Пашоу около Пирота 1688“ *Даничића, Рјечник* II, 303—304.

домовине, у бојевима на Нишору и Будин-делу 12, 13, и 15 Декембра 1877, подигоше овај спомен командант Љ. Ивановић и сви официри II. шумадинске дивизије београдске бригаде II класе, I. артилериског и I. коњичког пука од I шумадинске дивизије".

Овде је оно *Темско* које је Цар Мусулман био отео од српског Деспота Стевана Високог, па се после правдао да је то учинио само за то што другојаче није могао проћи са својом војском [1].

Градиште, већ срушено, на десној страни Царибродске реке, на које удара граница српско-бугарска идући од села Гојина Дола на Паску Шију (Милојковац).

Сла̑ве̑, брдо и остаци од старог градића, у хатару села Росомачи, на десној страни реке Височнице.

Градиште на брду код села Рсовца 1/4 часа лево од реке Височнице.

Градиште у хатару села Паклешице, у срезу височком, на левој страни реке Височнице.

Атанас, зидине од старога града, у селу Горњем Крупцу, више Пирота.

Кула (стара), испод брда које се зове *Добро Јутро*, у загорској (сада бугарској) страни.

Горња Здравчиница, стари велики град, у округу берковачком, код места *Прелесја*, 1/2 часа од наше границе.

Градиште, на једном вису код села Градишта, испод Беле Паланке. Остаци од града познају се и сад.

Ћунац, извор у хатару села Ореовице. Туда се ваде из земље ћунци којима се води вода. Народ прича да се тим ћунцима водила вода у Белу Паланку пре него што се појавило ово данашње велико врело испод Курилова до саме вароши.

Шупљи Камен, на левом брегу реке Нишаве, спрам села Врандола. Ту се познају остаци од некаких старих зидова. Народ прича да је ту шупљину пробио Краљевић Марко топузином својом!

---

[1] *Гласник* XLII, 292. Наш летописац зове *Мусулманом* и *Имусулманом* онога цара коме браћа беху *Мусија* и *Мехмед* а отац Бајазит. Тако га пишу и грчки извори и савремене листине латинске и талијанске. а Турци га зову *Сулејман*

Градиште. Један час јужно од села Темске, у кључу између Нишаве и Темштице, изнад Бегова Моста, на једној греди која је висока око 30 метара, имају остаци од старога градића.

Прича се да је испод тога градића до Темштице и Нишаве била велика варош. По остацима би се могло рећи да је та варош била римска.

Дивљански Манастир, под планином Ракошем, више Беле Паланке, посвећен Светоме Димитрију[1]; мала, незнатна црквица.

Манастир Сињачки до Нишаве, испод села Клисуре.

Манастир Ветски, под западним краком Суве Планине.

У првом служе духовници, а у друга два световни попови.

Света Петка, зидине од старога манастира између села *Клисуре* и села *Кременице.*

Црквиште, у хатару села Брлога, између Врела и Дојкиначке реке.

Још се могу поменути два манастира који су постали у новије време, управо у наше дане, али на старим црквиштима. То су:

Ржански Манастир, више села Височке Ржане, посвећен Светој Богородици. Ова је богомоља начињена на старом црквишту године 1853. За сам допуст, да је могу начинити, височани су дали Турцима 700 гроша!

Суковски Манастир, посвећен такође Светој Богородици, на десном брегу реке Јерме (Суковске), у селу Сукову. Ову богомољу подигли су побожном ревношћу и трудом неки младић *Виден* и *Поп Јован* из Горњег Крупца. Манастир је овај лепо озидан, добро је имање стекао, и ужива велико уважење околнога света.[2]

Владикина Плоча, на левом брегу реке Темштице, између

---

[1] Пред манастирском црквом има кула, и у кули капела. Мисли се да је овај манастир задужбина *Мрњавчевића.* Калуђер опет каже да је ово метох оног манастира солунског, у ком почива тело *Св. Димитрија* великомученика. Он још додаје да у Македонији, до села Милешева, има други метох у коме има повеља на словенском језику, а на једном гробу пише: *„Николаи воивода“*.

На једном камену у манастиру пише латински само ово: dici; има један камен на ком је била изрезана сирена, па је пребијен, и стоји половина на којој је риба, а она пола на којој је девојка — затурила се.

[2] О постању овога манастира гледај *„С Дунава над Пчињу“*, стр. 49 — 51

села Паклешице и Рсовца. То је велика једна пећина. За што се зове *Владикина*, нисам могао сазнати.

Могиле. У пиротском пољу има неколико старих *могила*, врло великих и врло лепих. Нарочито пада у очи лепотом свога облика једна *могила* у горњи крај поља, у месту *Трговишту*, према селу Горњем Крупцу.

Овде не шкоди поменути две речи које је забележио један путник 1550 године.

Влада млетачка, године 1550, посла посланика *Катарина Зена* да честита султану Сулејману победе у Персији. Зено пропутова кроз Ниш и Пирот, па вели овако: „Пређосмо дрвеним мостом преко реке Сукове; на близу су рушевине од старинскога зиданога града, а ту је и *тржиште*[1].“ А и горња Могила и место *Трговиште* само су један пушкомет на северозапад од Суковскога моста!

На југозападној страни поља, ближе к селу Костуру и Суводолу, има такође неколико могила.

На једној од ових могила укопано је неколико јунака који изгибоше 1877 при освајању Пирота.

На Малом Курилову, више Беле Паланке, према Мокрој, имају две зидине, као да су биле куле. За време кримског рата Турци су распитивали сељаке где су те зидине. Сељаци, бојећи се каква кулучења, нису им хтели казати где су.

---

7 Становници

а Њихове историске судбине

Пирот је средина пределу кога је име у нас мало познато, а с којим нам ваља познати се. Пирот је средина пределу који се зове *Торлак*, или, много обичније, *Торлачко*[2].

---

[1] *Матковић,* Путовања по Балканском Полуотоку XVI. веку, стр. 57.

[2] У овим крајевима поједини предели, и целе земље, врло се радо казују обликом средњих имена, на прилику: До Мораве је *нишевачко* а преко Мораве — *прокупачко*; *шопско* је све до иза Софије; *загорско* је од Старе Планине к Дунаву.

Говорећи о планинама овога округа, ми смо казали куда иде било Старе Планине (Коџа Балкана) од Светога Николе до Сребрне.

Предео од тога била на север ка Дунаву зове се *Загорје* или *Загорско*, и људи *Загорци*. А предео на југ од Старе Планине к Нишави и Пироту зове се *Торлак*, или, још обичније, *Торлачко*, људи пак *Тòрлâци*.

Предео *Торлак* пружа се, по казивању сељака, више Цариброда до *Губеша*, последњег торлачког села на тој страни; одмах иза *Губеша* село је *Гинци* или *Ђинци*. То је већ село *шопско*; оно припада пределу који се зове *Шопско*, и у коме је и *Софија*, данашња престоница кнежевине Бугарске.

Шопови се разликују и говором и оделом од *Торлака*; а разликују се и од правих Бугара[1].

Докле се пак на југ и запад пружа *Торлачка земља*, не могох тачно сазнати. Једни веле: на запад до *Беле Паланке*, а на југ до *Лужнице*. А други кажу да се пружа чак до *Ниша*, и до *Знепоља*!

И *Загорци* се разликују од *Торлака* говором и оделом; само те разлике не падају одмах у очи невичну гледаоцу.

Загорци своје гуњеве шарају *црвеним* гајтаном, а Торлаци *црним*. Женско ношиво још више им се разликује.

Крсна имена пак славе и једни и други.

Вук у *Рјечнику*, под речи *Тòрлâк*, каже; „Човјек који нити говори чисто српски ни бугарски“.

То исто може се поновити и данас за говор Торлака. Он ће се најбоље видети из песама које су стављене на своје место у овој књизи.

Торлаци, откад су потпали под Турке, трпели су, мимо остало, најчешће ове две невоље: сиромаштину од своје земље, и опустошавања од војска које су туда грцале к Морави и Шумадији. И једна и друга невоља потискивала их је да се селе. Те тако би

[1] Један одлични чиновник бугарски, родом из Дунавске Бугарске (чини ми се из Разграда, говораше ми оном лане да његова деца, живећи сада у Софији, заборављају говор *бугарски* а уче говор *шопски*.

се могло рећи, да се на том земљишту, за мало времена, становништво са свим мењало.

При свему томе Торлаци су у свако време потврђивали да „човек не живи о самоме хлебу“, него о свакој племенитој мисли.

Последњи крвав доказ тој мисли дали су они године 1836, кад се оно сва села листом беху дигла.

На том догађају ми ћемо се задржати малко дуже.

Година 1836та затекла је у Пироту војводу (ајана) неког *Махмуда Капиџибашу*, и владику за нишавску јепархију *Јеронима*.

Ова два старешине, и ако су од две супротне вере, и од две несродне народности, били су сложни у нечему. Сложно су глобили људе, над којима су вршили сваки своју власт. Људи су се жалили да им се данак неправедно разрезује, да се неправилно купи, да се приморавају на разне кулуке, и на небројене глобе.

Међу пироћанима, у то време, био је први човек по имању и по уважењу неки Хаџи-Неша Филиповић, који је обавештавао и војводу и владику да не чине народу зла.

Тим својим радом он је с једне стране стекао уважење пред народом, а с друге мрзост пред војводом и владиком.

Кад изјављивање народнога незадовољства не сумоше ни војводу ни владику; и кад ни жалбе, послане против њих румеливалису у Битољ, не помогну ништа: онда Хаџи-Неша и други незадовољни пироћани, видећи се пред личном опасношћу, побегну преко границе у Србију, и спусте се у Гургусовац (данашњи Књажевац).

Тако су 27 Јануара 1836 пребегли у Србију: Тодор Лукић из Церове; Цветко Јанкуловић, и Голуб Миленковић, из села Орље; Гојко Марковић, из Вратовца, и Станко Ранчић, из Доброга Поља.

Од 8 Фебруара до 15га пребегло је у Србију, које из Пирота а које из пиротских села, 47 људи[1].

---

[1] Ево имена тих људи:

„8 Фебруара — 1 Младен Тодоровић из Суводола

„ „ 2 Живко Младеновић „ „

Тада војвода и владика помисле да ствар може узети веће размере. За то одберу 17 људи из Пирота, и натерају их да иду у Битољ румели-валису, те да правдају војводу и владику, а бегунце да описују као врло рђаве и немирне људе.

Од 19 до 26 Фебруара пребегне у Србију нових 59 људи.

5 Марта владика Јероним и војвода Махмуд Капиџибаша, пошљу из Пирота у Гургусовац *Ђорђа Кокала* и Турчина *Алију* с писмима у којима бегунце зову да се врате својим кућама.

Бегунци одговоре да се ни један не ће вратити докле су год у Пироту војвода *Махмуд* и владика *Јероним.*

Од 10 до 21 Марта пребегне у Србију још 162 човека.

Сви ти бегунци, око 480 људи, находили су се које у Гургусовцу а које по селима сврљишким.

---

8 Фебруара	—	3	Живко Стаменковић	из	Пирота
„ „		4	Мана Тошић	„	„
10 „		5	Крста Јовановић	„	Градашнице
„ „		6	Виден Славковић	„	„
„ „		7	Митар Спасић	„	„
„ „		8	Ђорчо Живковић	„	„
„ „		9	Лазар Петровић	„	Рагодена
„ „		10	Ванча Спасић	„	„
„ „		11	Никола Милин	„	Станичења
„ „		12	Младен Стаменов	„	„
„ „		13	Рајко Пешић	„	Црвенча
„ „		14	Ђорђе Јеленић	„	Пирота
„ „		15	Стамен Цветковић	„	„
„ „		16	Младен Марковић	„	„
„ „		17	Стеван Крстић	„	Осмакова
„ „		18	Панајот Крстић	„	„
„ „		19	Младен Цолић	„	Љубатовице
„ „		20	Ћира Нешић	„	Градашнице
„ „		21	Илија Ђорговић	„	„
„ „		22	Игњат Станковић	„	Орље
„ „		23	Петко Крстић	„	„
„ „		24	Цветко Јовановић	„	„
12 Фебруара	—	25	Влатко Јовановић	из	Темске

До 31 Марта пребегло их је нових 189 људи.

Од 1 до 10 Априла још нових 265 људи.

Међу тима бегунцима Хаџи-Неша Филиповић из Пирота био је и најразборитији и најчувенији човек.

Некако тих дана пуче глас да је и берковачка наија устала на Турке. Бејаше плануо један покрет за ослобођење од Турака, који је могао захватити и друге области у царевини.

Колико је у томе радила Милошева рука, ми за сада још не знамо. Али ће бити добро да овде изложимо нешто од онога што је Кнез Милош наређивао за утишање ове буне. То ће се најбоље видети из писама која ево овде стављамо редом једно за другим:

„	„	26 Петар Томић	„	„
„	„	27 Станко Цветковић	„	„
„	„	28 Тодор Савић	„	Куманова
„	„	29 Јован Ђорговић	„	„
„	„	30 Стамен Николић	из	Гостуше.
„	„	31 Креста Петровић	„	„
„	„	32 Живко Ђорговић	„	„
„	„	33 Петар Ранчић	„	Доиђинца (Дојкинаца)
„	„	34 Ђорго Јовановић	„	„
„	„	35 Ђука Јовановић	„	Суводола
„	„	36 Јован Петровић	„	„
15	„	37 Тоша Лазаревић	„	Извора
„	„	38 Ђорго Нешић	„	„
„	„	39 Ранко Петровић	„	Басара.
„	„	40 Ранча Вељковић	„	Лукање
„	„	41 Ранча Павловић	„	Сопота
„	„	42 Никола Мишић	„	„
„	„	43 Петар Панић	„	Гњилана
„	„	44 Неша Петковић	„	„
„	„	45 Лала Вељић	„	Засковца
„	„	46 Тоша Станковић	„	Покрвеника
„	„	47 Стојан Првуловић	„	Габранице

Кнез Милош Стевану Стојановићу Ћоси:

„**Нашему војеному команданту дунавско-тимочкому, полковнику Стефану Стојановићу у Неготину**

„Чујемо да пироћани, пребегши из Пирота, купују оружје и тим сумњу дају Турцима, које не би требало; јер Нам наша политика то не доноси, а и за њих је горе да то раде; но ако је то истина, препоручујем вам, да пироћанима забраните оружије куповати, и Турцима повод давати, да ружно о нама мисле. И ради већег спокојства Нашег похитите што пре с извештијем вашим о предмету овом.

„№ 1469.
„21. Априлија 1836 **М. Обреновић**
„у Крагујевцу. књаз српски.»

Опет Кнез Милош Стевану Стојановићу Ћоси:

„**Нашему војеному команданту дунавско-тимочкому полковнику Стефану Стојановићу у Неготину**

„За ове пироћане, што су на нашу страну пребегли, послао је румели-валија свог мухурдара у Пирот, да извиди како та ствар стоји. Ми пишемо тому мухурдару да у Гургусовац дође, и тамо ствар извиди и испита, а шаљемо тамо и Петронијевића, да се састане с тим везирским човеком и разговори. Желећи да и ви ту будете, препоручујемо вам, да изиђете одма по пријатију овог писма у Гургусовац, и тамо се с Петронијевићем састанете, и с њиме тај посао добро окончате.

„№ 1645. 30. Априла 1836. **Милош Обреновић**
„у Крагујевцу. књаз српски.“

Аврам Петронијевић, представник и попечитељ иностраних дела, Кнезу Милошу:

„**Ваша Светлост**

„Милостивјејши Господару!

„Ономад, кад сам овде дошао, послао сам татарина к мухурдар-ефендији у Шестигабар, близо границе наше, гди је он пре дошао био те на мене очекивао, с известијем да сам овде приспео, и да њега очекујем. Како је примио писмо, јучер је одма похитио овамо,

и дошао је сам он са својим момцима и татарином, никога из Пирота не имавши собом. С г. полковником Стефаном Стојановићем, који је такође из Алексинца приспео, дочекали смо га како лепше може бити, ласкања између се прострли по стамболски, и о *маслаату*[1] пиротском разговарали се својски. Привели смо и овде находеће се пироћане, да му искажу зулуме које су им од ајана учињене, но била су излишна сва показивања њина, јербо је он већ био извештен још боље и пространије за све зулуме и неваљалства у Пироту од ондашњих Христијана, од Турака и од самога *мудериза*[2] пиротског. Сада из свега разговора нашег спјешавам доставити Вашој Светлости следујуће:

„Он вели: ајан је све зулуме, избројане нама и њему од народа пиротског, признао пред њиме, кад су од пре хтели растати се; но да се сада каје плачући, и баца кривицу сву на Х. Хасана ефендију, на владику, и још неке хуље, који су га били ослепили с лажама њиним; казивао је сам да је Х. Неша једини био, који је деду и оцу његовом служећи, ктео и његов *рз*[3] и поштење да сачува, но владика и Х. Хасан ефендија, не могавши због приступа његовог код ајана, да чине она злочинства, која су по том чинили, преварили су га те је *арз*[4] учинио, да се тај човек у *сургун*[5] пошље. Каже међу прочим, да је пао овому на *аман* да умоли Вашу Светлост и честитог везира, да му опростите што је *аџамилук*[6] учинио, и дао се преварити од владике и Х. Хасан еф., и да имате призрење на *оџак*[7] његов за љубав деде и оца његовог, с којима вели, да је Ваша Светлост велику љубав и пријатељство имала. Жали што није још зимус дошао да се са мном састане, те не би до овога дошло, и на питање овога човека, зашто није дошао, казао је да га је владика с Х. Хасаном преварио, уливши му у главу то, да ако би дошао, може бити те би приморан био, да какав трактат с нама свеже. Овому аџамилуку морао сам се, вели, смејати, видећи из тога дела само, какав му је разсудак, и докле су га довели зли људи. После свега описанија овог вели по правди сада подлежи и ајан и Х. Хасан и владика,

---

[1] *Маслâт,* реч арапска, значи *дело,* посао, ствар.

[2] *Мудериз,* научник, професор, наставник.

[3] *Рз* = част, поштење.

[4] *Арз* = представка.

[5] *Сургун* = прогон.

[6] *Аџамилук* = невештина.

[7] *Оџак* = кућа, племе.

и сви прочи музевири,[1] да се дигну и у сургун оправе, пак да се други *ајан*[2] постави, и у право каже, дошло ми је *сереме* (ваљда *емре*[3]) да могу и сам онде остати за *забита*[4], које ће ми румелвалис пуно одобрити; но ако то учинимо, страх ме, вели, да горе не учинимо из следујући узрока: 1. Што је берковачка, софијска, дупничка тако исто претоварена зулумима, као што је пиротска била, и како ове сосједне Пироту области опазе смењење ајана, због кога већ умољава се *нуфуз*[5] царев, одма ће се побунити и оне, а како опажам већ су готове без тога на то. 2. Како то буде, с једне стране замутиће се ствар, и ватра простревши се даље у сосједству да ће се сва Румелија наћи у замешателству, на један мах, које неће моћи ни сам румели-валис размрсити и утишати, а с друге стране, мушир-паша који Берковац, сераскер који Дупницу и Трн држи, казаће цару да је та ватра из пиротске произишла, и гледаће сву љагу на Вашу Светлост и на румели-валиса да баце, а између тога најпре могу ја, вели, пострадати, и биће шкода за *капиџибашлук*[6], који ми је цар текем сада дао. Да би пак свега овога избегли, он вели, кад би и Ваша Светлост на то саизволела: да се заповеди свима бегунцима пироћанима, које он на свој врат узима да не ће никому длака из главе фалити, да с његовим једним човеком иду својим кућама, писавши ајану да никаква човека својега не шиље по села, док он не дође тамо, пак ондак да са мном дође код Ваше Светлости, где би, вели, позвали и Х. Нешу, и с њиме пред вама да уговори, за будућу уредбу по којој ће ајан владати сиротињом, одатле да опише ч везиру како је свршено, и чија је кривица, да опреми татарина, пак узевши Х. Нешу собом, до оде у Пирот и њега онде постави коџабашом, с тим уговором: да ајан без њега више ништа не може чинити, а међу тим док се све постави у ред оно што будемо уговорили, докле учини с ајаном и пироћанима *магзар*[7] против владике, да у Стамбол преко румели-валиса за његово смјененије пошље, и докле дигне Хаџи Хасана и неке њему подобне, које му стоји у власти, у сургун, да ће он сам собом у Пироту остати једно месец дана.

---

[1] *Музевир* = реч арапска, значи рђав човек, смутљивац.

[2] *Ајан* или *војвода* = полицијски чиновник. Сад их нема.

[3] *Емре* од арапскога *емир* = заповест, налог.

[4] *Забит* = власник, старешина.

[5] *Царев нуфуз* = царева честитост, царско величанство.

[6] *Капиџибашлук* је био неки чин кога сада нема.

[7] *Магзар* = тужба у којој се излаже цело стање ствари.

„Што се данка царског тиче, вели и сам да је претежак, но у њега вели не можемо се мешати; какав је такав је, мора га сиротиња тегљити, а списаћемо га који је.

„Што се пак другога *теклифа*[1] ајанског тиче, како и кулука, виноградско и субашко, у томе, вели, стоји до нас да га уредимо, а *џериму*[2] са свим укинемо, и још при том и оно што је до сад неправедне џериме било, да се извиди, и од Х. Хасана или од ајана одузме на ползу сиротиње.

„Јучер сам примио Ваше високопочитајемо писмо од 5-ог т. за № 1742, и разумео у призренију Пирота обећање Пертефово. Но испуњене његовог обећања може се продужит, а ова ствар ако се сада не сврши како тако, постаје гнуснија. Друкчије пак да ју ко концу приведемо, него што бц сада са овим човеком, страх ме нећемо моћи, и зато представљајући Вашој Светлости речи и вољу вишереченога мухурдара, очекујем височајшег одобренија и наставленија Вашег врху окончениja овот предмета, примечавајући при том, да пироћани никако не смеду да иду на предају ајану и без Вашег једног човека, које ако саизволите можемо одредити једнога од овдашњи капетана.

„Прилажући и писмо мухурдарово на Вашу Светлост, с истиним високопочитанијем јесам

Ваше Светлости

У Гургушевцу [3]
7. Мају 1836.
вечер.

покорњејши слуга,
Аврам Петронијевић“

Кнез Милош Авраму Петронијевићу:

„Нашему советнику, кавальеру,
„Авраму Петронијевићу
у Гургусовцу

„Видивши из известија вашег од 7 тек. мненије мухурдара ч. румели-валиса о смиренију пиротског народа, врло смо се возрадовали о тако добром и путном његовом расуђенију. Живећи под сјенију премилостивог цара, који је нарочно на српски народ своје милостиво око обратно, ништа друго не желимо, него све оно чинити што је царској његовој вољи угодно. То смо свагда чинили, и сва-

---

[1] *Теклифи* = услови, захтеви.

[2] *Џерима* = глоба без кривице.

[3] Не знам за што, али Петронијевић у овој преписци свуда пише *Гургушевац* место *Гургусовац*.

гда чинити хоћемо, као што смо и овом приликом засведочили. Јербо смо судили, да не можемо боље испунити жељу царску, него пријатијем од зулума побегшег народа под заштиту, и возвраћенијем истог законој разумној и умереној власти, а особито при овако мудром расположенију ч. румели-валиса, и при целисходному удовлетворенију његовом. Овако поздравите мухурдара, и кажите му, да је наша жеља следујућа:

„1. Будући да у нашој земљи налазећи се народ пиротски неће да иде у Пирот без нашег једног човека: то препоручујемо Вама, да баш собом, као ћехаја, отидете с мухурдаром у Пирот, и тамо народ одведете и предате, утврдивши с мухурдаром између ајана и народа примирије и љубав постојану.

„К' тому намеренију с полковником Стојановићем совокупите сав пиротски народ, посоветујте га и уверите, да никога ни глава заболети неће, но да сигурно и поуздано кућама иду. Ако би се народ затезао поћи, изјавите им наше совершено запрећеније, да се ни један не сме на нашој земљи находити. А покажите им' да и ви сами с' њима тамо полазите.

„2. Докле ви тамо народ искупите и поведете, стићи ће вам и Х. Неша, по кога Ми овај час татарина шиљемо. Премда је Осек подалеко, ничим мање за 2 за 3 дана стићи ће он тамо, па нека га тамо и постави мухурдар коџабашом, и утврди га са ајаном и народом тамошњим. Волимо, да се ми у то постављање Х. Нешино не мешамо, као што ће то исто сигурно и мухурдар одобрити, почем је боље овако.

„3. Кад се тамо утврди ајан, Х. Неша и народ тамошњи, дођите овамо заједно с' мухурдаром, драго ће Нам бити, да га видимо. А и за њега је сигурније и безинтересантније, да најпре сврши тамо посао, па онда овамо да дође.

„4. За тог владику, Х. Асана, и њима подобне неотложно је нуждно, да се у сургун пошљу.

„5. Ми ћемо одма да шиљемо татарина у Цариград, да опишемо аџамилук ајана, и да јавимо, како је овде све на најбољи начин свршено.

„Таковим образом види Нам се најсходније цељи, у овом случају, поступити, и заиста ништа силније не желимо, него дати великоможному цару доказатељство, колико смо ради содејствовати к содержанију мира и тишине у царству његовом, *за коју тишину готови смо у свако доба много пожертвовати.*

„Овим начином желимо да свршите сав тај посао, па онда заједно са мухурдаром дођите к Нама.

„№ 1811
„9 Маја 1836
„у Брусници

Милош Обреновић
Књаз српски»

Аврам Петронијевић Кнезу Милошу:

„Ваша свјетлост

„Милостивјејши Господару!

»Пре него што прими високопочитајемо писмо Ваше од 9га т: за №. 1,811. дође нам хабар да је и берковачка сва устала на бунт, друмове позатварали, субаше отерали у варош, и два сејменина ајанова, који су *теитил*[1] (у бугарским аљинама), по сели изишли те их ухватили, шесторица сељака доведоше их синоћ овде везане. Оваkову ствар да би и овај човек румели-валисов видио, с места сам дао Турке ослободити, и сељане, који су их довели, у апс бацио. Потом узео Турке с мухурдаром, те распитао, како знаду о истом бунту, да нам кажу, и они, ослободивши се, *тахрир*[2] су учинили, да је сва *мада*,[3] за истерати ајана; и па питање мухурдарево по души да кажу, веле, да је истина од ајана велики зулум чињен: а на питање шта вели сиротиња, кажу, да се на Вашу Свјетлост ослања, и тобож да су од Вас ту заповест добили да тако чине. После довели смо од оне шесторице двоицу, и укоравајући их за поступак њиов и на питање, како су издали реч да ће они од нас какву помоћ имати, и ко им је то казао, одговорили су да их је невоља научила, да такоураде, и да су сами од себе дигнути, и ако је који рекао штогод за помоћ нашу, да је то само да поплаше Турке, да на њи не иду. После оваког испита договорили смо се са мухурдаром шта би могли учинити, да се сад док је тазе ова ватра утиша, и никако другчије нисмо могли наћи, него јутрос позвавши Турке пред мухурдаром и силно изговоривши им он да ајану кажу да никакав *хараћет*[4] не би учинио против сиротиње, или војску какву да води против њи, или некога чорбаџију у варош да затвори, или сејменина каква за време њеко у село какво пошље, или што нибуд противно да је учинио, које би дотерало ствар да пушка пукне, да с тим главу своју не изгуби, док румел-валисов човек не

---

[1] *Тебдил,* = арапска реч значи: *преобучени људи*
[2] *Тахрир* = изјава, исказ.
[3] *Мада* = *мука*-истерати ајана.
[4] *Хараћет* = погрешка, поступак противь сиротиње.

дође, кому да ће он описати по своме татарину ствар, и дадисмо обоици 100 гроша на трошак, и мензул до Берковице, с препоруком да ајану то искажу, и међу тим да ћемо ми одавде другу оштрију заповест учинити, да се раја растури своим кућама. По том још у присуству њином извадили смо једнога старца из апса, и послали га час пре у ону скупштину њину, да докаже народу, да им прво и прво од нас никакве помоћи нема; да ће, ако се још овако бунили буду, дођи војска царска против њи, и кад их стане сећи и робити, не само што неће Срби никога овамо примити, но да ће их и они као и прочa војска царска туђи и бити, и ако ођеду да непропадну једини им је лек, да се одма растуре кућама своима; а што се смјененија ајановог тиче, то да ће румели-валис до десет дана нарелбу учинити по вољи њиној, и ако који не сме од њи да у град иде за ово време, нека сједи код своје куће увјеривши га да ајан неће смети за сада никога из њи искати док царски човек не дође. И тако распославши ову тројицу, заоставше задржали смо у апсу док не видимо шта ће даље из тога сљедовати.

„Што се Пироћана тиче, Ваше одобреније са свим се допало овом човеку, но будући да је он рад видити се с Вама барем на један дан по препоруци ч. везира, то ми је предложио то, да сиротињу пиротску с његовим писаром опремимо данас у пиротску кућама своим, који оће да иде, а који баш не може да се увјери отићи без њега и мене, то нек остане још овде док се из Крагујевца у Пирот не вратимо, пак ћемо им из Ниша јавити да и они тамо дођу.

„До онога времена може бити те ће опет њему доћи *мемуријет*[1] и за берковачку, за коју је ствар данас описао ч. везиру, да ју он с помоћу нашом усмири, а писао је и Сент-Паши у Софију, да не би на зактевање војводе берковачког какву војску пошиљао, док од румел-валиса не добије налог. Ја сам склоњен на његово предложење, и гледаћу данас и сјутра да испратим кућама своим што више могу бегунаца, на то сам сазвао све к себи и казао сам им да се спреме сјутра поћи одавде, увјеривши их да неће их нико код своји кућа дирати док мухурдар и ја с Хаџи-Нешом не дођемо у Пирот, а ондак ћемо их позвати к ајану да их с њиме помиримо, и тегобама неким, у колико могуће буде, гледаћемо онамо да им олакшамо, и већа ће част њи поћи сјутра, осим ако остане само једно десетак људи још који су чак од Цариброда и Драгоман-Богаза, који никако не смеду проћи мимо Пирота, док не чују да смо с мухурдаром про-

[1] *Мемуријет* = чин, власт, служба.

шли у Пирот, које ће им се јавити преко гна мајора Пећанина. Докле ово уредим, надам се да ће стићи овде и г. полковник из Неготина, који је ономад отишао тамо, да се за Крагујевац спреми, и коме, пославши данас писмо Ваше, писао сам и ја да дође овамо час пре, да се после мене нађе овде на граници при овом случају берковачком, пак ћу с мухурдаром похитати к Вашој Светлости. Капетанима овдашњим одма синоћ наложио сам, да умноже страже по границама, и свуда, где путања каква има, нек из села на измену наместе по неколико људи, да чувају, да не би каква битанга наша прешла к бунтовницима, и ако би какав отуда амо ишао, да га ухвате и овамо суду везана доведу, или ако би каква већа гомила наишла на њих, да их *зорилен*[1] натраг врате. Ја сам и тога мњенија, пошто с мухурдаром к Вама дођем, да уговоримо с њиме што ћемо уговарати, пак, предавши му Хаџи-Нешу нека сам иде у Пирот, он ће и сам учинити с рајом оном што би ваљало чинити, ибо како је ова ватра почета од пироћана и у берковачку, страх ме, кад још виде вашега човека у Пироту, да не букне и софијска и дупничка, и самоковска, пак ће се приписати оно зло све нама!

„Мухурдару изјавио сам Ваше поздравље, и благодарећи возпоздравља и он Вашу Свјетлост. С њиме ми је ласно, зашто је моралија, пак вазда *ћосамо* грчки.

„У осталом с истиним високопочитанијем. јесам

Ваше Свјетлости

у Гургушевцу
11. Маја 1836
вечер

Покорњејши слуга
Аврам Петронијевић с. р.

Аврам Петронијевић Кнезу Милошу:

„Ваша Свјетлост

„Милостивјејши Господару!

„Ономад у вторник, договоривши се са мухурдар еф., извадимо и она пет берковчана из апса, те с угроженијама и науком пошљемо их оној гомили блејача, да докажу да Ваша Свјетлост ни пошто не трпите на граници вашој бунт, да ћете војску против њи поставити, да ће с друге стране румели-валис с Арнаутима и низамима на њих ударити, исећи и изробит, ако се кућама својим не разиђу; а ако имају муку какву, нека одма изберу једно 30 — 40 стараца, и у Софији к Сеит-Паши пошљу; он ће их румели-валису по-

[1] *Зорилен* = силом

слати, а овај као царев већил, наћи ће начин да им учини *дерман*[1]. С друге стране нека пошљу ајану у Берковац једног човека, и нека му кажу, да су они само за то скупљени били у гомили док су 40 људи изабрали и послали везиру, пак сад да су се разишли својим кућама, и да их не дира док човек од везира не дође. По том спремивши и пироћане одавде, да с писаром мухурдаревим, својим кућама иду, спремимо се и ми с мухурдаром на пут к Вашој Свјетлости. Но тек што смо изашли по сата напоље, стигне нас један Турчин берковачког ајана, и коџабаша ондашње вароши мензулски, и донесу једно писмо мухурдару, у ком му јавља ајан, како се његова раја подигла, да му је писмом једним јавила, да је Вашом заповешћу то учинила, да међ њима има и неколико капетана српски, између којих најпоглавитији Хајдук-Вељков брат и син, као што ће Ваша Свјетлост благоволети из копије, коју ајан мухурдару шиље, и писма од варошана на Вас управљеног за л т А и Б видети[2]. При том да

---

[1] Помоћ

[2] Прилажу се оба ова писма :

„Почтенородному государју кирију кир Милошу, нашему милостивњејшему благодјетељу, да подари се сије писаниіе почтено в руцје јему.

„Благопочтенородни господар, кирију кир Милош, милостивњејши, велики благодјетељ, радујсја о господје многољетно!

„Вашему христољубију живот и здравије от Господа Бога просим, от нас же смирених молитву и благословеније преносилајем вам, да пребивает на почтенаго дома вашего во вјеки некончајемо. И друго, поздравленије од мене Хаџи-Шерифаа, беркофски војвода, и от свичких провославних христијане из Берковица: и има ли твоје госпоство хабер? Из твојата земља дошлиса неколицината: половин' казата (среза) дигнаха; говорат: зашчо ваша милос си ги испратил, а у варош хабер немаме: и от селата који кнезове викаха, бирден неотидоха, а они после ги изврзаха, те ги откараха. И фторо писмо у тaја књига шчо је отписаја и испратили на берковчане турци.

(печат) (печат) (печат) (прст) (прст) (прст) (прст)

Сад иде друго писмо које је овоме прилог:

„Много здравје на Генч-Ага и на Бекчето от мене пар господар Милош. Таја војска шчо сам ја испратил у твојата земља: три иљади, да не речеш: Таја војска Милушова! Неје; но таја војска царева! И вија хубаво да си берете памета!

„Можете какво можете да ги искарате, а вија слободно да се не бојите; јабанџије један да не оставите, а вија слободно, да седите; грижа немајте за нишчо! И ваши деца да се не бојат! А ако можете да се бијете сас цара, а вија харно се стегајте, зашчо царо ракал: Пушка да не пукне никак!

се међу берковачким бунташима и једно 300 пироћана налази. Ово чујући ја уђем у сумњу, да ову ствар нису пироћани возгорели, с мухурдаром вратим се натраг, пошљем пандура, те све пироћане који су већ пошли били, овамо повратим. Пак у договору с мухурдаром, призвавши неколико разборитих људи и укоривши их за тај поступак, за који се они заклињу да ништа не знаду, после дугог разговора, пошто смо их и добро поплашили, дадемо им *изун*[1], да између се нађу људе, за које ће сви прочи добри бити подјемчењем, да неће тамо друкчије учинити него што им ми наложили будемо, и одма опремимо 29 људи главни, да тамо где је та гомила скупљена оду, и све пироћане поврате својим домовима, иначе да ће сви пропасти, куће ћемо им попалити, и пардона никоме неће бити, а при том нека се берковчанима каже, да час пре онако учине, као што смо им по њиним људима поручили. Мислио сам јучер, да и сам одтрчим донде, пак да ону гомилу поплашим и растерам кућама, но као без вашега изуна, нисам смео усудити се на то, а ни г. полковника није било овде, да се с њим договорим. Најзад пред вече синоћ, од једнога пироћанина, од оног *сента*, с преобукама рођаку свом овде дошавша, разумео сам да није истина да онамо има икакви пироћана, а и татарин мухурдаров из Пирота дошавши, каже да је пиротска сва на миру, и берковчани који су такав глас издали, наодимо да је лажљив, ибо кад би тако што било, морали би им рођаци овијех или пиротски Турци од тога штогод дознати, и нами јавити. Ноћас је овде стигао г. полковник Ст. Стојановић, и јутрос с њиме и мухурдаром у договору рјешилисмо, да ја с мухурдаром поведем ову фукару кућама својим и до Пирота отидем, које чинећи спјешавам јавити Вашој Свјетлости, да сада у име Бога полазимо, а људима већ смо дали пут напред с писаром мухурдаревим, пошто смо све једног за другог подјемчили задржавши само неколико из њи у апсу, на које смо сумњу имали, да што не муте, и стојаће тако до нашега повратка из Пирота. Мухурдар ће берковачком ајану из Пирота одговорити, да Вашим знањем није произашао тај бунт, нити да има каква Србина онамо, о чем је, као паметан човек, довољно увјерио се; а Ваша Свјетлост, ако благоволи одговорити што варошанима, или ајану који се зове Хаџи-Шериф-Ага, можете и по на-

---

„И много здравје от капетанин на Берковица Миленко, Хајдуквелков брат.
„И кнез Рајко Хајдук, син Велко; да знајете у краља излезнали!“

[1] *Изун* = допуст

рочном татарину. Берковачка није на граници нашој, но међу нас и њих стоји белоградчичка и пиротска; одавде до онога мјеста гди су бунташи, има добра два дана хода, и то преко врлетних планина.

„Мухурдар поздравља Вашу Свјетлост, и каже да он мора доћи са мном из Пирота, Вашу Свјетлост видити, и одатле *цеват* узети за везира, на писма која вам је писао, и на још једно, које он собом носи.

„Хаџи-Неша, молимо нека час пре с једним татарином Вашим управо у Пирот дође, да онамо пиротска дјела с њим у ред поставимо. Ајану пиротском писао је мухурдар како се је Ваша Свјетлост смиловала на његову само молбу, и он благодарећи му за ходатајство, благодари и Вашој Свјетлости с писмом својим, овде под воланте приложеном залт. В. —

„Господин полковник био је спреман за Крагујевац, но сада како се је ово берковачко случило, мислећи за нужно да се овде нађе, остаје два и три дана, док да разбере на чему је сталожила се ова ствар.

„Данас ће мислим доћи пироћани од границе берковачке с извјестијем на чем је остало, пак ако види да се је све растурило, он ће сјутра поћи за Крагујевац, а ако ли не, јавиће Вашој Свјетлости, и остаће до другог височајшег наставленија.

„У осталом с полковником цјелујући свјетлу десницу и скут, јесам

Ваше Свјетлости

у Гургушевцу
14. Маја 1836.

Покорњејши слуга
Аврам Петронијевић“

Кнез Милош Авраму Петронијевићу:

„Нашему совјетнику, кавалеру, Авраму Петронијевићу у Гургусовцу

„Овај час примили смо писмо ваше од 14 тек. којим нас извјештавате о стању берковачке и пиротске наије, и да сте судили за добро сами с мухурдаром до Пирота изнићи, да тамо са свим пиротску утврдите. Ово сте добро смислили, и право сте учинили што идете тамо. Прздравите мухурдара, и гледајте с њим што боље можете, те свршујте само да ствар легне.

„Ми у прикључченом писму пишемо ајану берковачком, у ком му разговетно кажемо, да ми ништа већма не желимо, него цару на услуги бити, чувајући оно што нам је од цара дано, и не корача-

јући у оно што није наше: а народи незадовољни свашта измишљавају; да преко границе наше не у берковачкој, која је далеко, но ни једне стопе од границе ни једног нашег војника не има, нити ће бити, нити да аџамилук терамо: да смо свагда дјелом, а летос и лично указали вјерност нашу и приверженост к цару посјећенијем учињеним му у Цариграду, и да он, ајан, гледа како ће сам са својим народом смирити посла и утврдити међу њим правду и вољу цареву, да се нико није у његову владу, и његов посао умјешао, већ он сам претоваривши народ зулумима, противно Божијој и царевој вољи. Ово писмо саобштите и мухурдару, и пошљите га реченому ајану:. а у прочем сами ово све кажите свакому Турчину кога год видите, па нек ни на кога не бацају кривицу, осим на себе саме.

„Хаџи-Нешу шиљем тамо: но казали смо му, да се он слободно овамо врати, само ако види, да тамо сигуран није, као што је и право.

№ 1909
15 Маја 1836
у Крагујевцу

Милош Обреновић
књаз српски“

Кнез Милош берковачком војводи:

„Племенитому Шериф-Аги, берковачкому војводи, и свим православним христијаном и житељем вароши Берковца у Берковцу“.

„Ја примил сам ваше писмо, и разумјел сам, како јест хабер вама у варош дошао, да је моја војска дошла тамо на ваше нахије, и да чини кавгу.

„Ја сам удивилсја, разумјевши тако лажне гласове, и мислим, да је тај хабер народ тамошњи сам измислил, да болши успех у бунту получит; ибо ни један человјек от мојеја земли не прекорачил границі мојеја. Ја знам повељенија царска, а тако и вољу његову, и желим свагда по његовој вољи и поступати, и тако и чиним. А ви чувајте народ от зулума и угњетенија, и не дајите повода, да он востанија чини, у ком случају јестествено измишљава све што му полезно бити може. А гдје је далеко берковачка нахија? Ја чувам, да се по вољи царевој и граница мирно обдержава, а камо ли, да преко 3 нахије шиљем моје људе у берковачку? Како се овај немир у пиротској догодио, послао сам тамо мог ћехају, да се састане с мухурдар-ефендијом ч. румели-валиса, и с њиме пиротску да умири; а о берковачкој нико овдје и не мисли ништа. За то дакле потребно је, да се ви трудите сиротињи правду учинити, као

што је и Божија и царева воља, и не угњетавајте цареве раје на срамоту вашу, и цјелога света, и да се гњеви на вас премилостиви цар наш. А уверени будите, да ја, као што сам тридесет година руководио с народом овим честно и без порока, тако исто руководим и сад, и никад нећу тако поступати, да се застидим пред премилостивим царем мојим. Колико је пута подобних смрадова било, и ја се никад ни у што мјешао нисам, већ сам свагда остао вјеран цару мојему".

№ 1911
15 Маја 1836
у Крагујевцу.

Милош Обреновић
Књаз Српски".

Аврам Петронијевић Кнезу Милошу:

„Ваша Свјетлост

„Милостивјејши Господару!

„У прошасти петак дошли смо овде, а јучер стигао је и Х. Неша са Киром татарином, и примио сам по њима послато ми високопочитајемо писмо Ваше од 15. т. за № 1909, разумео сам шта ми пишете, проучио сам га и мухурдар-ефендији, а писма за војводу берковачког одма смо послали, по човеку онога, који је она писма, која сам вам из Гургушевца послао, донео. Хаџи Неша примљен је добро и од мухурдара и ајана. Данас је расписао за неколико људи из нахије. да прексутра овде дођу, и гледаћемо кад буду скупљени да у ред поставимо што се узможе, и што по сиротињу боље буде, пак ћемо поћи с мухурдаром к Вама, и ако могуће буде повешћемо и још некога пироћанина и ајанова човека, као што ми примјечавате.

„Берковчани који су се подигли против ајана њиног, послали су једно 50 људи овде мухурдару, с тужбама својима, и он је избрао 18 разумних људи те их је с *арзмазувром*[1] преко Софије послао у Битољ ч. румел-валису.

„Берковачки ајан између тога, док су ови људи овамо дошли, посекао је једно три човека, као што он јавља, а неки кажу и више. Мухурдар му је писао да то не чини, јербо ће навући на се гњев царев, но оће ли се проћи не зна се. Кажу да једнако хода по диванани, и пакреће бокал с вином. Ч. румели-валис пише мухурдару, да настане помоћу Вашом да то угаси, и пише му у Крагујевац, мислећи да је тамо, а међутим јавља му, да ће у Берковац

[1] У право: *с арза-магзаром* = извештајем

наручног човека другога послати. По овом известију, шиљући јучер оно 18 људи у Софију, писао је Сеит-Паши да ако буде дошао тај човек онамо, и ако за добро нађе, исте људе, да не шиље у Битољ, већ да их врати собом у Берковац, то тако и нека учини, а међу тим да и нама овде јави о томе, како би ми друге људе одавде, к оним људима што су у планини, послали, с уверењем да им нико ништа не ће учинити, те да се кућама својим разиђу. На тај конац задржали смо при себи неколико људи.

Ваше Свјетлости

у Пироту
21 Маја 1836

покорњејши слуга,
Авр. Петронијевић"

Аврам Петронијевић Кнезу Милошу:

„Ваша Свјетлост,

„Милостивјејши Господару!

„Последњим писмом мојим јавио сам Свјетлости Вашој, да је Хаџи-Неша дошао, да је одма послао по селима да позове из свакога среза по једно 15 — 20 људи разумни, да овде уредбу поставе, за безопасност свакога човека, изкорењеније бившег до сада зулумата и т п. — У понедеоник неки и неки почели су долазити; но кад у вторник у јутру, освапе у вароши преко 8000 људи, који с пусатом, који пак с буџама. Попови са још које каквим бескућницима трчали од села до села, те их тако подигну да од сваке куће по човек овамо потрчи. Турци овдашњи, видећи оваку гомилу, поплаше се, дођу до очајања, потрче сокацима да се с рајом бију, не знам на чију реч то буде, да су сељаци тобож' јуришили на касабу, затекну на једном сокаку једно 40 људи који су са Хаџи-Нешом к нама у конак долазили, почне пушка пуцати, вредан човек мухурдар-ефендија, повикне на Турке, те се пушка прекине, избави се нека част људи са Хаџи-Нешом овамо, нека пак хргне бегати натраг к оној гомили, и у том случају док да се прекине пушка пуцати, изгину неколико људи. Ефендија, посредством војводе и великаша овдашњи, учини Турке да се потргну у касабу, и да нико за живот пушку не избаци. Пошљемо људе к оној гомили, молимо да се разбегну, не хтену, и тако до саме ноћи. Једва се склоне пред *акшам*,[1] и изађу из вароши, но ниједан не ктене кућама отићи, већ на ћумице, где по 1000 људи, гди 500, гди и више остану по саат и саат и по далеко од вароши. У среду у јутру пошљем људе к височанима, од којиех

[1] *Акшам* = вече.

сам се више бојао, и ваздан молећи их, говорећи им да се окану будалаштине, да не пропадну, једва пред вече даду обећање: да ће у четвртак дати *цеваи*. Јучер дакле пошљем човека мојега с једним Турчином к њима, склоне се те даду једно десетак људи између се, да овде с нама уреде: како ми за боље нађемо, и по томе разиђу се. По том пошљемо к лужничком колу једне људе, а друге нишавском. Ваздан јучер повторавајући, људе шиљући, и молећи да и они тако учине, но до синоћ ништа нису могли окончати. Све је напело главу, и оће да овде никаква Турчина не остане, и ако не отиду Турци с добром да ће ударит на варош. Кажу да само очекују док од Вас стигну топови, и мало нешто индата, што сте им обећали! Казивао сам им, да од тога нема ништа, и да су они у том преварени; но они једнако се смеју, и кажу да ја не знам ништа шта говорим, и једнако *курдисавају* се. Овакав *хал*[1] видећи од њих, казао сам мухурдар-еф., још у вторник вече, да нешто војске доведе из Софије и Лесковца. Јучер је стигло од Сеит-Паше нешто коњика, а сутра надам се да ће из Лесковца нешто доћи. Писао сам и гургушевачком исправничеству да страже по границама нашим удвоје, и ако би који од пироћана к њима дошао, да макар једно двојицу на граници одма убију, а неке пошто добро излупају, везане поврате натраг, да кажу онима другима какав им је индат од Србаља. Незнам оће ли ме послушати исправник. Но за то јављајући Вашој Светлости обстојателство ово, молим, да отуда Ви наредбу учините како ће се ово слећи, иначе ништа не ваља. Мене је жао и на исправничество и на неке капетане гургушевачке, што нису узели на ум шта су се пироћани договарали, те ово зло још пре да се пресече. Сад ме стра да веће зло не буде, и да се ватра даље не пространи. Пироћанима је неко добро напунио главу, да ће им Ваша Свјетлост помоћ учинити, кад они само почну. Ово им сад нико не може извадити из главе, мањ само Ваша Свјетлост.

„Берковачке бунташе помирили бијасмо, и мухурдар еф. получио је ономад и од Турака и кадије берковачког илам[2], да је војвода преко мере *зулумате* чинио, те је румели-валису послао. Ч: румели-валис од пре писао је и Вашој Свјетлости да помогнете к усмиренију берковачкога бунта и нисмо писмо Вам послали одма, будући да је пре тога већ слегла се била ствар. Сад не знамо од ономад

---

[1] *Хал* = стање, понашање

[2] *Илам* = извештај

[3]. *Зулумате* = (множина) зулуме

како ово овуда би, да ли су остали и берковчани мирни, и зато шиљемо Вам и то ч. везира писмо, на које ако благовољевате можете му одговор учинити, и овамо послати.

„Ако мислите за добро, можете и једно писмо оштро писати овом народу, и *мензулски*[1] послати са једним капетаном гургушевачким и једним писаром из Гургушевца, да им то писмо проуче, и да им изговоре све што буде потребно к' тому, да се ствар стиша.

„Ја сам овде са мухурдар-еф. у свему согласан, и он је са мном. Дао је Бог те је разуман човек трефио се; да је други ко никако не би се могли сложити, и било би горе.

„У осталом цјелујући светлу десницу и скут, изјављујући Вам и учтиви поздрав од мухурдар-ефендије, јесам

Ваше Свјетлости

У Пироту
29. Маја 1836.

„Покорњејши слуга
Аврам Петронијевић.

Кнез Милош Авраму Петронијевићу:

„Нашему Советнику, Авраму Петронијевићу у Пироту.

„Весма смо се оскорбили разумевши из писма вашег од 29. тек. по Ћиру татарину посланог, замјешателства, која су се породила опет на ново у Пироту. Шта ћемо, кад су заблудиле и једна и друга страна. Да нису, најбоље би било.

„Сад у овом недоумјенију не можемо вам ништа друго советовати, него саопштавамо вам писмо, које смо синоћ из Цариграда добили, т. ј. да је Пертеф-ефендија јошт на прво Наше представљење за пиротска обстојателства већ сменио и ајана и владику, и писано је румели-валису да из Софије пошље новог ајана, а за владику долази епископ лемноски Нектарије, човек миран и кротак.

„По овим известијама најсоветније је причекати док ти нови људи не дођу, па ћете онда најудобније и најлакше моћи учинити уредбе за будуће стање пироћана: а за сад само смирите обе стране, колико је могуће, нека ствар међутим легне.

„К тому пак намјеренију врло ће потребно бити, да те Арнауте, које сте токорсе смиренија ради довели, одпустите натраг к' кућама својима, па онда да иштете, ако вам устреба, из Видина и Софије

[1] *Мензулски* = курирски

низама, који ће бити у том случају много полезнији, као људи царски. док би ти Арнаути, сложивши се с Турцима пиротским, могли учинити *сијасет*.

„Овде вам прикључавамо рапорт Лазин №. 2125. о босанским обстојателствама.

„Ово кажемо за то, што је врло опасно замјешателство то пиротско, из узрока, што је сва Босна наново у движенију, и ватра се распрострла чак до Пазара, о чему Нам је брат Јован рапортирао, а и људи Нам од туда с таковим гласовима долазе. Зато смо шиљали нарочног татарина у Сарајево к босна-валији, да се с њим посоветујемо, и он је већ послао у Пазар свог човека да ствар примирује. Не дао Бог да букне од Пирота, може се та ватра сојузити с босанском и арнаутском од Пазара, и било би велико зло, које, не знамо, ко би уташкао?

„Зато поздравите мухурдара много животом и здрављем, нека се с вама постара ту ствар у Пироту смирити, да даље не простире се, а скоро ће доћи и нови ајан и владика, и онда ће се лако наредбе за будуће учинити.

„Гледајте с мухурдаром да се уклони Х. Хасан и његови содрузи зломисленици; јер ће то много у овом обстојателству помоћи.

„Ако Бог да те се мирно растанете са мухурдаром бићете као зечеви у Златибору и Лужници[1], само издалека пријатељи, не желећи се на близу састајати, кад сте таке среће, као што видимо.

„Ч. румели-валису немамо шта одговарати за сад; почем није онако, као што је он желио.

№ 2130.
31 Маја 1836.
у Пожаревцу.

Милош Обреновић
Књаз српски“

Аврам Петронијевић Кнезу Милошу:

‚Ваша Свјетлост

Милостивјејши Господару!

„Из случаја берковачког пређе, а по том и пиротског, Румелија се је била поплашила јако, и гласови раздати су свакојаки, узето је у томе по устима и име Ваше Свјетлости, код неких може бити и с добре стране, а код неких и с рђаве. Да би пак румели-

1. Кнез Милош је знао причу како је зец златиборац долазио у гост зецу у Лужници, па зло прошао. На њу подсећа овде Петронијевић.

валис увјерио се а и царство такође од њега увјерило се, да Ваша Свјетлост ни мало није помјешана била у овај посао, ја сам учинио с овим човеком, пошто сам му доказао четвороуголно то, и пошто је и сам о томе увјерио се из усрдни трудова наши к утишанију вишеречена бунта, те је извадио од берковачких Турака и кадије *илам*, да је свему тому причина сам војвода ондашњи претераним зулумима, и да сиротиња није крива, и што се је односила на неку помоћ Ваше Свјетлости, то је од страха учинила, док су између се људе изабрали, да иду и румели-валису своју муку докажу, то су и људи казали Сеит-Паши, који су одавде с *арзохалом*[1] к њему послати. Тај илам послан је румели-валису, као што сам Вам ономадашњим писмом мало напоменуо, и данас одговарајући мухурдар-ефендија румели-валису, што се Берковца тиче, односи се опет на исти илам, и додаје да везир не верује другим каквим нибуд донешенијама Хаџи-Шерифагиним. Сада уговорио сам с мухурдар-ефендијом да и одавде један *илам* учинимо. Но будући да овога војводу зашчиштава румели-валис, то да не би се њега коснуло, и за оправдати и њега, бацамо сву кривицу на Хаџи-Хасана и владику, који су и тако вукли војводу за нос, као што сам војвода признаје, и сада и сам протестира њи. У иламу ће бити стављено, да је Хаџи-Неша согласно с војводом позвао био по 15 људи из свакога кола, с којима да овдашња посла у ред поставе; но после Хаџи-Нешова и војводина позива, пошље владика неке своје попове, те науче народ да се овде стече и мало и велико, како ће овдашње јерлије из тога поплашити, и да се кавга заметне. Хаџи-Хасан пак с друге стране наредио његове угурсузе, који су с њиме вилајет јели, те ударе на оно 40 људи, које је Хаџи-Неша изабрао био, из оне гомиле, и повео овамо к мухурдару, да своју нужду покажу. Подробност ове ствари пошто се *одилами*, спасће сва кривица на вишеречена два лица, и веремо се ми, народ, јерлије, и војвода. Синоћ смо се за то разговорили с кадиом, *мудериз еф.*, неким *агаларима*, и Хаџи-Нешом, и како дође војвода нови, одма ћемо га учинити.

„Пошто ово уредим, поћи ћу к Вама; но будући, да све ово зависи од мухурдар-еф. који, да не бијаше се одредио за берковачки посао, мишљаше доћи и сам до Ваше Свјетлости, то мислим добро би било, да му нешто пошљете, док сам још овде, или барем да ме нађе татарин Ваш у Гургушевцу, од куда му могу и писат и послат у Берковац.

---

[1] *Арзохал* = молба, жалба.

„Данас је прошао *дивитар*[1] новога зета. са бохчалуцима од младе невесте, на Вашу Свјетлост. Јусуф-Пашу, Веџих-Пашу, и Сточевића. Коње му дају овуда за бадава, писао сам и ја да га у Алексинцу Анђелко дочека, и ражањски и јагодински мензулџије да му не узму пара за кирију. Сад кад дође близу Вас, ја не знам да ли би требало учинити што везири у таком случају раде. Они изводе на једно по сата мало алаја те причекају доноситеља, а по том везир прима бохчалук код мердивена.

Ваше Свјетлости

У Пироту покорњејши слуга
1. Јунија 1836. **Авр. Петронијевић“**

Опет Аврам Петронијевић Кнезу Милошу:

„Ваша Свјетлост,

„Милостивјејши Господару!

„По оправленију Кире татарина к Вашој Свјетлости, пошљем људе опет к лужничанима и пишавцима, с увјешчанијама да се натраг својим домовима врате; ваздан онај дан, нису послушали, док најзад други дан, пошто су видели, да исправникат гургушевачки, везавши 2 човека који су тамо за помоћ трчали, послао их је к мени овамо, уплаше се од тога, и разиђу се, на повторителна увјеренија, да им нико ништа учинити неће, ако се само разиђу. Трећи дан дошли су и кметови од свију срезова к мени, искали нека облакшања, која им је војвода са мухурдар еф. обећао, и, тек што смо ктели да их разашиљемо, да прочи народ извјесте о лакоти која ће им у будушче бити, стигне ћехаја Хаџи-Мехмет-Бега серезлије, брата Јусуф-Пашина, и донесе писмо ч. румели-валиса, којим извјештава мухурдара, да је по заповјести девлета, ајан овдашњи смењен, и на његово мјесто постављен Хаџи-Мехмет Бег. Ово доказавши кметовима, још више су се обрадовали, и одма неке из њи оправили да на поље кажу и то народу, а после два сата, пошто је стигао и ексарх од патријаршије да владику дигне одавде у Лимно острово, на његово мјесто шиљући лимниског владику, отрчали су и прочи кметови да извјесте народ и о томе. Но исти дан у недељу око подне, кад се је чаршија отворила била, и неки оближњи сељаци већ почели долазити у варош на пазар, Хаџи-Хасан уједурише њеколико обешењака својих да пушке изметну које гди по вароши, изда глас,

[1] *Дивитар* = човек који се стара за писаће ствари.

да су ђаури *бастисали*[1] варош, поплаше се Турци јерлије, позатвара се чаршија, и потече сваки с пушкама на варош христијанску; срећа те се на ћуприји трефили софијанци Турци, ополче се против јерлија, хитро дотрчи к њима мухурдар еф. извади сабљу, те кога како стигне удри по глави, а софијска војска с њиме, пушкама окомице и кундачки, те их тако распрди кућама. За тим одма зовне бегове и агаларе овдашње, не остави им ни мајке, ни сестре, ни жене, све из реда псујући, и најзад и онима мајку, који каже, да су пиротски Турци *ислами*[2], да међер ни цар, ни везир нису знали, да још овде има јаничара. Повикне на сеизе, да спреме његове и моје коње, да одавде идемо, а њима, с опроштењем, матер, што им буде на главу дошло, нека трпе. На то почну плакати Турци, падну му на колена, почну молити за опроштење, и обећају се, да ће сами наћи кривце, да ће један за другога подјемчити се, да више никад и нико неће никакво зло учинити. Тиме се смири све како треба, кривци су побележени, и само очекује се да нови војвода стигне, који ће прекосјутра у четвртак овде доћи, пак ондак да се дигну одавде за у Битољ и Х. Хасан и сви његови посљедоватељи, и да се при том и уредба учини правленија новог војводе. Све је ово описано и јављено румели-ва̄лису, писато и лесковачком паши, да војску распусти, и да је овде сада све мирно.

„Берковачка, разумјевши шта је овде у вторник догодило се, дигне се сва на ноге, побегне у планину, и одкажу Турцима, као што ондашњи војвода овде јавља, да они неће више за Турке да знаду, да су и они Ваше Свјетлости поданици постали, и т. п. — Ово чујући, согласно с мухурдар-еф. опремим к њима одавде два поштена човека, напишем им и ја једно писмо, да се будалаштине окану, ако ће да не пропадну, да се слободно кућама разиђу, а за безопасност њину, да их нико дирати неће, док царски човек не дође, да пошљу људе у Берковац, да зовну писара мухурдар еф. с киме ће кућама својима отићи, а кад царски човек дође, нека не иду к њему гомилом, и будалаштину пироћана учине, но нека изберу само паметне једно 100 људи, који ће онамо свој *хал* и сиротински царском човеку показати. Синоћ дође извјестије из Берковца, да су на овај совјет отишли 4 човека писару берковачком, и да су му одказали, да ће сићи сви кућама, но не смеду још 2—3 дана,

[1] Од *басмак* = напали варош.

[2] *Ислами* = прави Турци.

док баш не чују, да је царски *мубашир*[1] дошао. Сад смо им јавили, да је за њин посао одређен овај мухурдар еф. Јучер је получио наставленије на то од румели-валиса, и учинен је *тертиб*[2], да се кућама разиђу, а да ће до 4—5 дана и мухурдар еф. тамо отићи, јављено им је да овде очекује само док нови војвода стигне. Писао је писару да сам отидне к њима, и да их поведе кућама. Надам се да ће с тиме и они слећи се.

„Ја морам остати овде још 5—6 дана, док добро не слегне се ствар, пак ћу, у име Бога, поћи за Пожаревац, као што ми налажете високопочитајемим писмом од 24. прош. за № 2037.

„Ајан овдашњи, пошто преда рачуне новом војводи, на позиваније румели-валиса отићи ће к њему да тамо сједи.

„У осталом цјелујући свјетлу десницу и скут, јесам

„Ваше Свјетлости

У Пироту
1. Јунија 1836.

Покорњејши слуга,
Аврам Петронијевић"

Општина пиротска Кнезу Милошу:

„Свјетломе и великому Књазју Господару
Милошу Обреновићу
у Крагујевац

„Ваша Свјетлост

„Милостивјејши Государју!

„Ми всепокорњејши раби Вашеја Свјетлости, сви једнодушно и всесердечно цјелујући Свјетлаго воскрилија риз ваших, до зјела возблагодарихмо на благодјејанијето Вашеја Свјетлости, што сте се милостиво сожалили на нас бједни и нешчастливи раби вашја, јакоже чадољубиви отец на чада своја. Тога ради ми паки сви с нашими дјечица благодаримо со слезами и радостију; но молимо Вашу Свјетлост да нам простите зашто ми смо сиромаси прости и неучени, та не знамо какво ћемо благодареније воздати Вашеј Свјетлости, но јешче при овим нашим благодаренијем, паки вси једнодушно благодаримо и на милостиву госпођу, и молимо деноношно да Господ Бог поживи и бегове Ваших, и да их подари со императорство: и паки покорњејше молимо Вашу Свјетлост: не заборавите нас! При овим же нашим покорњејшим моленијем, јоште једно бла-

---

[1] *Мубашир* = изасланик царски.
[2] *Тертиб* = препорука, припрема.

годаренвје с нижајшим поклоненијем показујемо, заради садашњег нашега војводе по имену Хаџи-Мехмед-Бег, и у данашњето време со всем се показује добар на рају и народу, но нема што да учини, зашто онија проклети Аџи-Асан сос Махмуд-Војводу давали без мере и без броја новци, да своје капије вечито увржу, они не мислили за Бога и за народ, сирјеч за сиротињу; но претоварили штото не може никад да се свесте. Зато и молимо Вашу Свјетлост Милостивјејши Государју! да претстојите и от царску страну и от везирску, за овог садашњег војводу, и паки молимо Вашу Свјетлост да отпишете на нашег војводу Хаџи-Мехмед-Бега, како смо данас благодарни за његову добрињу, да буде и њему вјеројатно.

„27. Јунија 1836.

Вашеј Свјетлости

„ми покорњејши раби пиротски:
„Поклоник **Неша Филиповић**
„Поклоник **Кира Нешовић**
Виден Јовановић
Цветко Теодоровић
Георго Ценовић
Лила Крстовић
Стамен Царнбродли
Панајот Поп-Јовић
Гога Еленић
Живко Стефановић
Кира Млаџов
Хаџи Павал.

Кнез Милош пиротској општини:

„**Хаџи-Неши и обшчеству пиротскому:**

„Примио сам ваше писмо од 27. Јунија тек. год. из ког сам разумео, да сте се сада, хвала Богу, ублажили и примирили код ваши кућа, и да вам је садашњи ајан Хаџи-Мехмед-Бег у свему добар. Ова је вест мене врло обрадовала и радујем се, што ћу таковог доста на комшилуку имати. Колико сам могао чинити у делу вашем, толико сам био чинио, и весма ми је мило, што је окончаније истог дела на ваше задовољство приведено. Вама не изостављам препоручити, да цару покорни будете, да се с ајаном у свему соглашавате, и да њега почитујете, а тим ћете утврдити ваше благостојаније све више и више. Ја сам писао и ајану вашему и умолио га од стране моје, да и у напредак онако као што сада чини с вама, излива доброту своју на вас, као вјерне поданике цареве, и казао сам му,

како сте се похвалили код мене с његовом дојакошњом добротом и зато изјавили чистосрдечну благодарност своју.

„У прочем поздрављам љубезно вас и чада ваша, и желећи, да се и у будушче са стањем вашим похваљујете, с благоволенијем јесам

Вама

№ 2560.
2. Јулија 1836
у Крагујевцу.

благонаклони
М. Обреновић
књаз српски.“

Дунавско-тимочки командант Стеван Стојановић Ћоса Кнезу Милошу:

„Његовој Свјетлости Милостивјејшему
Господару и Књазу Србскому
Милошу Теодоровићу Обреновићу

„Војеног команданта дунавско-тимочког полковника Стефана Стојановића всеподањејши рапорт.“

„Овде смо јуче 3. ов. м. у село Влахово среза сврљишког при граници нашој стигли, и одма смо дали два човека међу пироћане послати за неко тридесет или четрдесет кметова овамо дозвати, да им кажемо да Господарско писмо њима носимо, и да се о овој буни њиној разговоримо, пак нема њи да дођу. Ми пошљемо и друге људе опет међу њи, и овде их очекивасмо, тако до сад ни кметови пиротски, ни наши људи које смо послали, стигли нису, и никаква абера добили нисмо, но неки Ђорђе који је још 1-ога о. м. к Пироту послан био, увате га страже бунташке и одведу га у гомилу, пак да је побегао између њи и показује да су пироћани 2-ог о. м. код манастира Темског били, и да су се пред ноћ истога дана од манастира кренули пак у село Градашницу полак сата близо Пирота дошли, и онде да су после њега остали.

„За то ми сад до Бегове Ћуприје полазимо да тих сваким начином неколико кметова из оне гомиле зовемо, и да им кажемо да од тог њиног посла ништа нема.

„Мајор Милета Милосављевић са војницима приспјеће данас на границу нашу.

№ 671.
4. Августа 1836.
у селу Влахову.

Полковник
Стефан Стојановић.“

Аврам Петронијевић Кнезу Милошу:

„Његовој Свјетлости Милостивјејшем Господару Милошу Обреновићу, Књазу Србскому у Бањи

„Ваша Свјетлост,

„Милостивјејши Господару!

„Данас дошавши овде, разумјем да је г. полковник Стефан Стојановић, са друштвом својим, дошао по саата далеко одавдје, у једном пиротском селу, зовомом *Витановцу*; да онамо код манастира, у оној гомили блејача, ни с писмом Ваше Свјетлости, нити пак са својим совјетима, није могао ништа учинити, нити је ко пристајао да се растура кући, нити су Цвјетка хтели између се пустити без крви; да је, најпосле, пошав дружини својој у Асмаково[1], поручио, да ако ће спасеније какво имати, дођу к њему данас, једно 100 кметова с Цвјетком, да се с њима договори, како ће њи предати Турцима, и Цвјетка Вашој Свјетлости. Да је јутрос получио од њи извјестије, да ће они близу границе наше сви онако како су на скупу доћи, и да је по томе он у Витановац дошао, а по њега и сва ордија пиротске нахије. Како сам ово чуо, пошљем к њему (г. полковнику) једнога момка, кога је он мени на сусрет послао, и дам јавити му да сам ја послан од Ваше Свјетлости, да пиротску сиротињу с Турцима помирим, да ћу ја с неколико кметова њини, које изабрали буду, у Пирот отићи; но да ме трбу забољео, и не могу сада к њима отићи, но он да изиште од њи једно 20 — 30 кметова; с њима, ако ће, нека дође и Цвјетко, да се овдје још вечерас договоримо шта ћемо радити, ибо ја с гомилом, и да би могао доћи тамо, нећу да се разговарам, но оћу само с неколико њи који су паметни. Ово како чује, узме Цвєтка мало на страну, који је већ био почео приближавати се к њему, и као сожаљевајући га рекне му: „Видиш, Цветко, како је г. Аврам дошао; он ће ову сиротињу помирити с Турцима, и пошто они разиђу се кућама својима, шта ће ондак с тобом бити: но хајде сада са мном к њему на Пандирало, да се с њиме видиш, пак које он, које ја да се договоримо, и да молимо Господара, да ти одбије кривицу на будалаштину, и да ти опрости". Овај се на то склони и с Ћосом узјане коња те дође овде. Како је даклем дошао, одма заповедимо момцима те га свежу и овде у апс поставе, за ноћас поставимо одма и страже да никота одавде не пропусте к пироћанима,

[1] Сада то село изговарају *Осмаково* а не Асмаково.

да им то докаже, пак у договору са мном, отидне Ћосо опет натраг у Витановце сам к Туцаковићу и Пери, да каже пироћанима да сам Цветка ја код себе задржао, да се ноћас договарамо о којечем, и сјутра рано да иштем да с њиме још једно 50 кметова, који умеду добро говорити , дођу такође на договор, између који не би ли се преварили доћи овамо још једно 5 — 6 који су све ово замутили, да и њи повежемо, пак ондак послати онима другима хабар да се одма кућама разилазе, ако ће да се прифатимо молити Турке за њи, или ако не ктену, да ћемо јавит Турцима нека они с једне стране а ми с друге стране ударимо на њи, и да после никака спасенија не очекују, а овде видиће да имамо подоста војске српске, и казаћемо да још иде непрестано.

„Ово што је до сад учињено јављам Вашој Светлости, и што будемо сјутра учинили, јавићемо опет.

„Цветка писмо одма окончали, да не би прочи пироћани то видевши у очајаније пали, и после у хајдуклук ударили, те ћемо већа посла с њима имати.

Ваше Свјетлосги

У Перишу
5 Августа 1836

Покорњејши слуга
Аврам Петронијевић"

Аврам Петронијевић и Стеван Стојановић Ћоса Кнезу Милошу:

„**Ваша Свјетлост,**

„Милостивјејши Господару!

„Како је Цветко ухваћен, Ваша је Свјетлост из известија Петронијевићева већ извештена.

„Полковник Стојановић 6. т. м. учинио је наредбу, те су 200 пиростски отмјени људи на страну нашу у село Periш дошли, и тамо војницима нашим окруживши, совјет дали смо, и казали им да су велико зло учинили што су овако почели и т. д. Саслушавши речени пироћани совјет наш, погрешку своју признали су, и она 20. бунтача између себе истуривши, међу којима и два попа причисљавају се, нама у руке предали су. Овако с реченим кметовима свршивши све осим криваца исти дан кућама распустили смо, и бунтовнике код нас под тврдом стражом задржали смо.

„Кад смо овако 6. т. м. дјело свршили, татарин из Пирота војводин дође нам, да види шта смо с рајом учинили, и тек са овим татарином нашег Богдана, у Пирот преко ноћ с том поруком пошљемо, да војвода на границу дође нами, или да нам људе своје

пошље. Војвода пак примивши извјестије наше, још данас пошље нам сина свог, ћехају, два бега из јерлија, Хаџи-Нешу и неколико кметова варошки, да с њима дјело видимо, и ми у Витановцу, првому пограничному селу пиротскому, с њима саставши се на слједујући начин дјело ко конпу приведемо:

„Овде су 30 одабрани кметова, које смо из гомиле пироћана јучер изабрали, наученијем нашим пред бегова сина, ћехају, и проче дошли, и жалбу своју пристојним начином предавши, удовлетворителни успјех имали, и за тим кућама својима отпуштени; а кривце пак истим начином заједно с Цветком пред Турке извести дали смо, и Турци над њима испит учинивши увидили су, да је ова ствар из булалаштине њихове причињена, без никаквог *туђег побуждења*, и да су између речени 20 кривaца само 4 човека њиова, који су и Цветка на то навукли, за најкривље нашли, а проче у сојузу с њима као мање за криве нашли смо, и ове пред Турцима по српскому начину казнити дали смо, и том приликом оба попа добро коштиговавши, међу проче кметове све одпустили.

„Речена 4 пиротска кривца, осим Цветка, Турцима у руке давали смо, да с њима чине шта знаду, но Турци казали су нам, да им ми по вољи нашој судимо. Увидивши, дакле, да Турци избегавају примити их и каштиговати, но одбацујући да све ми то учинимо, закључили смо, да ни Цветка на граници за нишан не оставимо, но сву петорицу заједно у Гургусовац под апс свезане пошљемо. Ми пироћане једно као туђе подајнике потући на граници нисмо могли, а друго, како Ћамил-Бег овамо долази, закључили смо, да ћеду нам ови људи за оправданије наше требати, јер мртви људи, кад Турци своје листове изврну, ништа посведочити не могу.

„Турци показавши се пред нама са свим задовољни, Вашој Свјетлости много *дову*[1] чинећи за помиреније ово, обећали су се војводи посведочити и казати, а ћехаја-бег обећао је, да ће војвода румели-валису све како јест описати и на молбу нашу да ће нам ома *тесвит*[2] њиовог писма у Бању послати.

„Ми у име Бога сутра полазимо одавде преко Гургусовца у Бању.

„У осталому целујући Свјетлу десницу и скут, јесмо

Ваше Свјетлости

7 Августа 1836.
у Витановци.

покорњејше слуге
Аврам Петронијевић и
Стефан Стојановић

---

[1] *Дова* = молитва

[2] *Тесвит* = концепат

Аврам Петронијевић Кнезу Милошу:

„Ваша Свјетлост,

„Милостивјејши Господару!

„Примио сам високопочитајемо писмо Ваше Свјетлости од данашњега датума за Н 3201 на путу код Гургушевца. Како сам видео шта заповедате у призрјенију Цветка и прочи бунтовника пиротски, одма сам се повратио натраг, и у договору с г. полковником дунавско-тимочке команде, одма смо наредбу учинили, и водимо Цветка како ћемо га *сабајлен*[1] сјутра на граници пиротској у присуствију 7 — 8 села заглавски и сврљишки убити и на точак поставити, а 4 проча бунташа пиротска по мајору Пећанину послао сам их пиротском војводи, са назначењем, да с њима, као својим подданицима чини шта хоће.

„Што смо погрјешили те нисмо тако поступили с горереченим преступницима одма синоћ, ја молим всепокорњејше за милостиво опроштење. Ми смо друкчије и о томе судили заједнички и с трима полковницима, а кад нисмо погодили, сад молимо за опроштење.

Ваше Свјетлости

У Гургушевцу
8га Августа 1836

Покорњејши скуга
Аврам Петронијевић

Стеван Стојановић Ћоса Кнезу Милошу:

„Његовој Свјетлости милостивјејшему Господару и Књазу Српскому Милошу Тодоровићу Обреновићу

„војеног команданта дунавско-тимочког полковника Стефана Стојановића всеподањејши рапорт.

„Одговарајући на височајше претписаније Ваше Свјетлости под 8 т. м. Н 3201 покорњејше Вашој Свјетлости јављам, да сам данас, у сојузу са господином Петронијевићем, на граници нашој и пиротској, на месту *Глогу*, Цветка погубити и на коло поставити дао, гди је такођер до 250 људи, које из среза заглавског, које пак из среза сврљишког на истому мјесту присуствовало. А четири пак пиротска човека, које смо код себе задржали, по гос. Пећанину још данас у Пирот к војводи послали смо.

„Страже пак пограничне у ред свој добро поставио сам и данас заједно и гос. Петронијевићем у Бању к Вашој Свјетлости долазим.

№ 678
9 Августа 1836
У Гургусовцу

Полковник
„Стеван Стојановић“

[1] Рано у јутру

Пироћани Кнезу Милошу:

„Ваша Књажескаја Свјетлост,

Милостивјејши Государју! Государју!

„Нам же велики благодјетељу, и покровитељу!

„Ми покорњејше прихождајући с понизним писанијем нашим, велико и врло возблагодарихмо, па ово бивше је возмуштеније, сиреч, скорб и утисненије, које смо имали, и управленијем Вашим паки тишину получили: за које не пропуштамо дан и ношч, час и минуту, воздвизајући руцје к вишњему Творцу: Да утвердит Господ Бог державу Вашу: мати Божија да подарит бегове наши со императорство! Да живи Господ Бог великују Књађињу Госпожу Љубицу, свагдашњу нашу благодјетелницу, која промишљава за народ свагда! Но при овом нашем благодаренију јоште имамо да нам простите за ово просто наше благодарење: зашто ми смо сиромаси прости и неучени: нето знамо за лошо тужбу да воздадемо, нето за благодареније благодарност да воздадемо по достоинству. И ако Ви милостивним оком вашим не би призирали на нешчастије и нишчету нашу, да ми не би ни покоја, нити па живота имали! Но при овом и даље молимо да неби нас и унапредак заборавили, зашто једнога Бога имамо, и по тим Вашу Књажескују Свјетлост, коју и молимо свагда, зашто и сад се хвале наши Турци јерлије да нас нете у рахат оставити никогда. Зато ако би возможно било, да би се војводи издалека писанијем показало, да њих смири мало!

9. Августа 1836
у Пирот.

Вашеј Књажескоj Свјетлости

„Ми покорњејши раби пироћани:

Хаџи Неша Филиповић
Хаџи Виден Јовановић
Хаџи Ћира Нешовић
Деда Стамен Царибротли
Гога Ценић
Хаџи Гига
Павал Еленић
Панајот Поп Јовин
Цветко Ћурчибаша
Неша Куклин
и прочи и прочи."

Пиротски војвода Хаџи-Мехмед-Бег Кнезу Милошу:

**„Его Књажеској Свјетлости Г. Г. и К.
М. Т. О. покровитељу србскоме
у Крагујевац**

„Ваша Књажеска Свјетлост,

„Милостивјејши Государју!

„Вашој Књажеској Свјетлости ми всепокорњејши раби, и раја пиротскаја, клањајући се до лица земљи, и благодарећи вси јединодушно, мали же и велики, от всеја души и серцем и устнама, да живи Господ Бог Свјетлаго Књазја и Государја! Да живи Господ Бог Свјетлују и славнују Госпожу, всемилостивују и странољубивују благодјетелницу, в Сербије и в прочих стран. Да живи Господ Бог бегове ваших: и да подарит их со знаменитоје императорство, еже од морја до морја, и от рјек до конец земљи; и да укрјепит Его недвижимо, и непоколебимо до совершенија вјека сего. При овом же нашем благодаренију покорњејше објављаемо како от везира дојде бујурунтија, и прочита се у мехкаме: простил цар и везир на пиротску рају, и једнаг пуштише онија затвореници от села што беху затворени, и пише у бујурунтију да иду пет људи при везира да виде есап на Хаџи-Асана и на старога војводу. При овом же привјестије наше јешче покорњејше молимо да и у напредак не заборавите нас.

Вашој Књажеској Свјетлости

15. Септемврија 1836
у Пирот.

Доброжелатељ
Хаџи-Мехмед-Бег
војвода пиротски.

Ми же покорњејши раби:
**Хаџи Неша Филиповић
Хаџи Ћира Нешовић
Деда Стамен Царибротли
Хаџи Павал
Гога Ценић
Цветко Ћурчија.**

Народ округа пиротскога Кнезу Милошу:

„Ваша Књажеска Свјетлост!

„Милостивјејши Господарју!

„Вашој Књажеској Свјетлости покорњејше понизним писанијем нашим прихождајући и цјелујући Свјетлаго воскрилија риз Ваших, саопштенародно и јединодушно молимо: да нам простите кривицу.

нашу, с коеју отпадли јесмо от Свјетлост Вашу! и учинимо се непотребни Вама, но обаче велика јест милост Ваша, будући не ћете нас заборавити; особито ако би Вашу блистателну порту изгубили, куд ми нешчастливи да имамо се или потужити или похвалити, кад смо све порте у наоколо затворили чрез безумије наше; а данас, Богу хвала и Свјетлости Вашој, имамо се похвалити, кад се војвода по заповеди Вашој влада, глобе, и зулуме све је дигао, особито и порез је мало спао, чрез тога узрока молимо Свјетлост Вашу! да нас научите да л да пишемо једну иштанцију Пертеф-Паши-Ефендији; ил на патрихане да пишемо; ил везиру честитоме; просећи да не би измјенили овог садашњег војводу Хаџи-Мехмед-Бега. А и Вашу Свјетлост коленоприклоно молимо. Ако би угодно било Вашему сладкому нараву, да и Ви предстатели за тог вишеречепог војводу будете А мало је рад њег, више нас нешчастливих ради. За које всемилостиваја мати Божја да буде предстателница пред сина својега да Вам подарит благополучноје здравије и всерепкоје побједителство на враги и супостати Вашја. При овом же всепокорњејше рабски припадамо љубећи скут оште потписани от општества нашег

Вашој Свјетлости

Новемврија 1836
у Пирот.

всепокорњејши раби:
Хаџи Неша Филиповић
Хаџи Павал,
Хаџи Ћира Нешовић,
Деда Стамен Царибротли,
Цветко Ћурчибаша,
Младен Ћурчија Марковић,
Пеша Куклин,
Лила Џупонин,
Панајот Поп Јовин,
Стамен Нишорац,
Гага Ценић,
Ћира Стефановић,
Живко Ђоковић,
И три kаџабашије от три кола, који су филаетећи,
Стамен Станулов от Цариброд,
Никола Ценин от Сињац,
Младен Ђурин от Изатовци,
Јован от Калуђерево.“

Кнез Милош пиротској општини:

„Обшчеству Пиротскому“.

„Одговарајући на писмо ваше, у прошлом месецу Нојемвру мени писано, којим од мене неки опроштај иштете за летошњу погрешку, јављам вам, да та погрешка ваша није се мене толико коснула колико премилостивог цара, који жели свако добро својим поданицима и у свачем. Истина, да је летос неповољност имао од вас, но хвала Богу и њему, те је све милостиво опростио; и радујем се, да сте сад спокојни и с војводом задовољни. Што пак желите, да вам совјет дадем, како бисте учинили, и коме бисте се с просбама однели, да вам се овај садашњи војвода не промени. Будући да се време приближава, да се *мукада* продаје, то по мојем мњенију нуждно ће бити да неколицина од вас с једним арзавалом и с мало пешкеша отидете к ч. везиру румели-валису, и покажете с тиме вашу вјерност, како цару, тако и њему, и замолите га, да вам војводу садањег остави међу нама, кад је он тако добар, као што се с њиме похваљујете, и надам се да ће он вама на руци у томе бити, а што се тиче мене, немојте мислити да сам ја вас из какве љутње моје отметнуо, за вас и за свакога поштена човека отворена су моја врата, и можете свагда од мене искати совјета за дјела која не би шкодљива била царству и власти царевој.

„Ово јављајући вам, и желећи да сваки пут за вас и ваше владање добро чујем, поздрављам вас и јесам

Но 4070
18 Декем. 1836
У Крагујевцу.

Милош Обреновић
Књаз Српски“.

Ето тако се свршила и ова буна Хришћана против Турака: тако се уставио и стишао покрет који је готов био да узме велике размере.

Али, и ако се тај покрет стишао, Пироћани не престаше жудети за ослобођењем. И они га дочекаше у другој поли Декембра 1877, кад оно дрски унук срећно изврши оно што је мудри дед онако вешто смишљао, и онако неуморно припремао.

Сад да бацимо брз поглед на школе и школовање становника у пиротском округу.

На крају 1882-83 школске године бејаше у пиротском округу свега 23 основне школе, и то 2 за женску децу (у Пироту и Белој Паланци) и 21 за мушку. Од тих школа биле су 4 у варошима а 19 у селима.

Кад број основних школа поредимо са становништвом, онда налазимо, да је долазила једна основна школа

варошка . . .	на 2280	становника
сеоска	„ 3567	„
у опште . . .	„ 3343	„

У овима основним школама радило је свега 36 наставника, и то 8 учитељица (од тих 3 у мушким а 5 у женским школама) и 28 учитеља

У варошким школама било је свега 17 наставника, и то 9 учитеља и 8 учитељица.

У школама варошким било је

	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА	ЂАКА
у почетку године . .	629	181	810
оставило је школу . .	107	28	135
на крају године . . .	522	153	675

У сеоским школама било је

	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА	ЂАКА
у почетку године . . .	780	2	782
оставило је школу . . .	65	—	717
на крају године , . .	715	2	717

Варошки ученици напуштали су школу у далеко већем броју него ученици сеоски.

Од 100 уписаних напустило је школе

	ВАРОШКЕ	СЕОСКЕ
ученика	17.0	8.3
ученица	15.5	—
ђака	16.7	8.3

Кад број ђака поредимо с бројем школа, онда налазимо, да је долазило у средњу руку на једну школу

	У ПОЧЕТКУ	НА КРАЈУ
	Г О Д И Н Е	
варошку	203	169
сеоску	41	43
у опште	69	60

На једног наставника долазило је у средњу руку у школама

варошким . . . . „ 48 ђака

сеоским . . . . „ 41 ђак

у опште . . . . „ 45 ђака

Интересно је поређење становника с бројем ђака. Тако од хиљаде становника

	мушких	женских	уопште
	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА	ЂАКА
по варошима	134	41	89
по селима	23	0.1	12
у опште	36	5	21

Из ових размера види се, да је од равног броја мушких и женских, походило основне школе

	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА
по варошима	100	31
по селима	100	2
у опште	100	14

Најпосле, као морална слика Торлака, може послужити и статистика моралности у пиротском округу за последње четири године (1879, 1880, 1881, и 1382) коју овде прилажем:

СЛУЧАЈЕВИ		1879	1880	1881	1882	СВЕГА
Разбојништва		—	2	—	—	2
Крађа	ствари	2	5	—	2	9
	стоке	1	-	1	2	4
	пића и јестива	1	1	—	1	3
	новаца	2	5	2	3	12
Пожара	број	2	2	1	3	8
	вредност у динар.	800	2.336	13.200	568	16.904
Паљевина	број	1	5	6	19	31
	вредност у динар.	402	2.321	2.816	19.931	25.470
Убиства	пушком	3	2	—	—	5
	другим оруђем	2	1	—	3	6
	дављењем	2	—	—	—	2
	ванбрачне деце	—	2	1	—	3
Узроци убиства	свађа	2	2	—	1	5
	омрава	1	1	—	—	2
	непознати	3	2	1	2	8
Самоубиства	пушком	—	1	1	—	2
	ножем	—	—	—	2	2
	вешањем	1	1	2	—	4
Узроци самоубиства	болест душевна	1	—	1	4	6
	частољубље и непознати	—	2	2	1	5
Случајне смрти	од глади	—		—	1	1
	од пушке	2	—	—	2	4
	утопљено	3	2	—	1	6
	од грома	—	2	1	2	5
	непознати	2	2	3	—	7

Као што се види из овог прегледа, било је за све четири године свега 28 крађа, или у средњу руку по 7 годишње.

Пожара и паљевина било је свега 39 или у средњу руку по 10 на годину. Штета пожарима и паљевинама нанесена износи 42.374 динара, а годишње у средњу руку по 10.594 динара. Кад ову штету поредимо с бројем становника, онда од исте долази по 14 пара на једног становника.

Самоубилаца било је свега 15 у течају ове четири године или годишње по 4. Један самоубилац долази на 19.223 становника.

Убиства било је свега 16 или 4 годишње. Размера убиства према броју становника иста је као год и код самоубилаца.

Случајно погинулих било је свега 23 или годишње по 5.8. Један случајно погинули долази на 13.257 становника.

У поменуте четири године било је

	СВЕГА	У ПРОЦЕНТУ
Убиства	16	29.63
Самоубилаца	15	27.78
Случајно погинулих . . .	32	42.59
Свега	54	100.00

Од неприродне смрти умрлих долазио је један на 5696 становника̂.

Интересни су подаци о природном кретању становника. У 1882 години било је 789 венчања. На 1000 становника долазило је 10 венчања. У истој години родило се 1835 мушке, 1631 женске, свега 3466 деце. На 1000 становника долазе по 45 рођења.

Међу рођенима било је 8 ванбрачно рођених; дакле од 1000 само 2.з.

Умрло је у тој години 1116 мушких, 1078 женских, свега 2194. На 1000 становника долази 29 умрлих. Вишак рођених износио је дакле 16 процената.

При поређењу рођених с умрлима налазимо да је долазило на 100 рођених

код мушких	61	умрлих
код женских	66	„
у опште	63	„

б. Личности чим било заслужне.

По плану, по ком је писана „Кнежевина Србија“, и по коме се и ови нови окрузи описују, у сваком се округу даје места помену оних људи који су чим било заслужни за свој округ, или и за цео свој народ.

Где се год могло, ми смо се старали да ти помени буду неке мале биографије које би, осем светлости коју разливају на живот и догађаје дотичног народног посленика, доносиле и друге историске или географиске путоказе за боље познавање округа и његових становника.

У овом округу има доста људи који су у овом или оном народном послу заслужили да се захвално помену, али, на жалост, нама недостају о њима биографска дата, те се не могу никако да саставе ни најкраћи животописи.

Овде би најприличније било штампати сва имена оних јунака и мученика који животом својим откупише Пироту слободу; али, на жалост, ми још немамо тачнога поменика тих имена: јер онај списак, који је штампан у *Рату*, стр. 27 — 40, пун је штампарских веома грубих погрешака[1].

Међу тим јунацима и мученицима сјајно место заузама

Милутин Карановић

Милутин Карановић, пешачки капетан, који се родио 28 Декембра 1841, у Забојници, у округу крагујевачком. Учио је основну школу и један разред гимназије. Ступио је у војску 30 Новембра 1857, постао официр 1 Јануара 1872, а капетан 10 Октомбра 1876.

У свим бојевима у којима је био, борио се јуначки. Пао је у крвавој битци на Нишору 15 Декембра 1877, и укопан је више олтара темачкога манастира Светога Ђорђа.

Слава његову имену!

Слава његовим бојним друговима!

в. Места чим било знатна

Бабина Глава, вис на водомеђи тимочкој и нишавској. На том вису крсте се два важна пута: онај од Књажевца к Пироту, и онај од Видина к Белој Паланци. Тако важну за одбрану тачку

[1] Чуо сам да су неке војне старешине биле почеле исправљати те погрешке, и састављати тачне поменике, па су нешто застале. Колико је тога посла урађено не могу казати; али морам ставити на душу свакоме до кога ствар стоји, да тај посао сврши још док су живи другови и познаници оних којима Србија дугује за ову своју тековину.

Доцније ће и најбоља воља бити немоћна исправити погрешке.

Турци су били утврдили још пре нашега првога рата. С тога је око Бабине Главе било више сукоба у првом рату, а у другом Срби су поселе Бабину Главу 5 Декембра 1877.

Свети Никола, теснац, којим пролази пут од Пирота к Видину, идући преко била Старе Планине, названи тако по цркви Светога Николе, која је ту близу.

Овај теснац били су Турци утврдили да би заклонили Пирот од напада из Загорја, и из долине тимочке. Наши су, у другом рату, ударили на ова утврђења, разбили Турке, и теснац освојили 7 Дек. 1878. Турци, разбијени на Св. Николи, побегли су к Белоградчику и Лому.

У том боју пало је наших 16 војника, које мртвих а које рањених.

Овде је командовао трупом официр *Глиша Франић*; одликовали су се поручици: *Веселин Поповић* и *Покорни.*

Бела Паланка, управо мост на Нишави код Беле Паланке, место је нарочито попрскано крвљу 12 Декембра 1877.

Наши су нападали на Белу Паланку и у првом рату (1876). Ти напади нису донели никаква добра, пошто смо доцније морали Турцима уступити не само Белу Паланку, него и Зајечар, и Књажевац, и Алексинац!

У другом рату пак, 12 Декембра 1877, од 6 сахата у јутру до близу 2 сахата после по дне, на мосту испод Беле Паланке, био је крвав бој. На послетку, Турци, опазивши да су Срби прешли Нишаву више моста, и да им већ залазе за леђа од *Кременице* и *Тиловца*, повуку се с бојнога поља, прођу Белу Паланку, и побегну уз Коритничку реку к Лужници, одакле су мислили или к Лесковцу или к Трну.

Док је отет мост на Белој Паланци, наша је војска изгубила 7 мртвих и 44 рањена војника[1].

Слава им!

Будин Дел (а не *Будим Дел,*[1] као што многи пишу), један крак од косе *Белаве*; он се пружа к северу, и гони Нишаву да

[1] *Рат* 17 – 20

се подуго обавија око њега. Преко средине тога крака прелази пут од Пандирала к Пироту[1].

Мало западније од Будин-Дела, према ушћу реке Темштице у Нишаву, село је *Станичење*.

Према Будин-Делу опет, на десној страни Нишаве, села су *Нишор* и *Сопот*

На та два села удара пут од Видина к Пироту, с којим се раније састаје и пут од Књажевца који иде долином Трговишкога Тимока.

Године 1877, Турци, бојећи се од Срба и Руса, да тим путем не јурну на Пирот, пожурише се да Пирот с те стране јако заштите. Тога ради су Будин Дел, Нишор, и Сопот утврдили што су боље могли.

Наша војска, идући од Пандирала и од Књажевца, први пут удари на та утврђена места 13 Декембра 1877. Ту се отворе они крвави бојеви од 13 — 15 Декембра који су истина нашу храбру војску стали врло скупо, али који су, најпосле, приморали Турке да се повуку, и да нам Пирот оставе без и једне пушке.

Суводол и *Блато* два су села, једно јужно, а друго северно од пута који води од Ниша к Пироту.

Војска српска, освојивши, 12 Декембра 1877, Белу Паланку, пошла је друмом к Пироту. Турци, уздајући се у Белу Паланку и у Ниш, нису ту страну Пирота ни утврђивали, али ипак, осетивши опасност, одупру се и овој српској војсци. Тако су се започели бојеви још од *Понора*, а најжешћи су били око села *Суводола* и око *Блата*[2]. То је било од 13 — 15 Декембра 1877, а 16 Декембра већ су наши ушли у Пирот.

г. Вароши, села, куће.

Пирот (турски: *Шарќој*[3]), главна варош у округу пиротском.

Онде где је Пиротско Поље најниже, и где се из њега ис-

---

[1] *Будин Дел* су Турци, пошто су га утврдили за одбрану, назвали: *Илдьзтепе*, што ће рећи: *Звездани врх*.

[2] *Рат* 21 — 29

[3] Управо *Шер-ќој*, а то ће рећи *варошко село*.

цеђују све воде, настањен је *градић Пирот*, па се уз њега прибила и варош истога имена.

Са западне стране, од виса *Белаве*, спушта се ка граду Пироту један узан камените рт. На том рту, над самим Пиротом, познају се нека стара војничка утврђења, и некаква зграда, као да је некакав барутни магацин. Све је то остало иза Турака. Тај рт над Пиротом зове се *Сарлак* (ваљда *Исарлак* = градић).

Кад се брег Сарлак заврши, онда поред њега протиче, и у Нишаву се слива *Расничка Река*, која од села Раснице тече преко Пиротскога Поља.

На десној обали те Расничке Реке, а на левој страни реке Нишаве, баш према Сарлаку, избио је из земље у висину један пласт од стена. На том пласту од стена озидан је стари градић Пирот, око кога је, зиданим ровом, обвођена вода, кад је требало.

Пироћани кажу да је то град Војводе Момчила, који је био ујак Краљевићу Марку. А неки су путници, у раније време, писали да је то град *Милоша Обилића*, као што ће се видети малко ниже.

Постање Пирота, и његову стару судбину, покрива непровидна тама. Бар ми за овај мах не можемо о томе казати ништа[1].

Пре Косовске битке (1389) султанов велики везир бејаше се примакао границама српске државе. И један турски војвода, на име *Јакша-Бег*, некако преваром, ноћу, заузе Пирот, и разори га. Цар Лазар, дознавши за то, заповеди хаброме војводи своме *Митру Војиновићу*, те Турке потера из Пирота тако жестоко, да је кроз теснаце ка Софији сам Јакша-Бег једва изнео своју главу.

Тада се Цар Мурат крене из *Филипопоља* преко *Ихтимана*, *Ћостендила*, и *Кратова* на Србију[2].

Године 1412 и 1413 српски Деспот *Стеван Високи* утврђивао је Пирот и пиротску околину од напада беснога султана *Мусе Челебије*[3].

---

[1] *Ami Boué Turquie d'Europe* I, 150, каже. да је данашњи Пирот оно што су стари звали *Turribus*.

[2] *Иречек, Историја Бугара,* стр. 342.

[3] *Гласник* XLII, 305.

Године 1433 кроз Пирот је пропутовао, враћајући се из Јерусалима, Француз *Делаброкијер*. Тада су у Пироту већ били Турци[1].

Године 1443 и 1444, српски деспот *Ђурађ Бранковић*, у друштву с Маџарима, бејаше вратио себи од Турака Пирот и околину му[2]. Том приликом маџарски краљ Владислав, војујући са Србима против Турака, даде, у Пироту 22 Новембра (1443), писмо којим допушта деспоту Ђурђу Бранковићу, да међу својим људима избере и препоручи краљу на потврду човека за великог жупана у спољашњој солночкој жупанији, у којој је Деспот имао добра Тур и Варшањ.

Године 1444, месеца јуна, у Сегедину, при углављивању мира, *Пирот* (Шарћој) враћа се Деспоту Ђурђу, као земља његова[3].

Године 1578 кроз Пирот је пропутовао *Стеван Герлах*. Овај путник пише, да се Пирот зове: *Град Милоша Обилића*, онога истога, вели, који је распорио Мурата на Косову 1389[4].

Године 1688 аустриски ђенерал *Пиколоминија*, по освојењу Ниша, узме нешто својих коњика, а оно друго Србе добровољце, те с њима отме Белу Паланку и Пирот. Турци ове непријатеље нису ни шчекали у Пироту, већ су се раније повукли к Софији[5].

Године 1689 српски добровољци, као посада аустриске војске, држали су Пирот. 29 Октомбра изиђу они на Драгоман, нападну Турке, и победе их. Али се доцније Турци приберу, ударе на њих, и разбију их са свим. Ту су добровољци изгубили главног старешину, 3 официра, и 524 војника које мртвих а које заробљених.

---

[1] *Гласник* VI, 212

[2] *Мијатовић, Ђурађ Бранковић*, I, 350

[3] *Годишњица* III, 339

[4] *Гласник* XXXVI, 207.

[5] *Die freiwillige Theilnahme der Serben* итд. У тој збирци има из онога доба ова интересна белешка: „Што смо много рачунали на своју срећу, и на неувиђавност непријатеља, на страх који су им задале наше прве победе, мени је увек било неки рђав знак. Мислио сам да ће непријатељ најпосле отворити очи, као што их је и отворио. А наше рђаво понашање, и нагомилавање којекаквих туђих добровољаца у ову земљу (Србију), довело је Србе до тога да су најпосле, волели турски јарам него наше терете. О свему томе ја сам Принцу говорио више пута.“ — Ово пише аустриски војвода!

Године 1719 кроз Пирот је пропутовао посланик цара немачкога, *Гроф Дамњан Хуго од Вирмонта*, идући у Цариград, после пожаревачкога мира; а године 1720, у повратку отуд, опет је ударио на Пирот. Његов секретар и путописац, том приликом, бележи: да у Пироту има 100 јаничара посаде, и три топа; да је земља у пиротском пољу необично родна; да су око Пирота таке баре и пиштољине да се у време кишâ, и кад се снег топи, не може прићи к вароши. С тога су, вели, сви путови насути шљунком! Даље прича како је у пиротској околини много хајдука, који долазе до саме вароши, и људе хватају и уцењују.

Најпосле, није пропустио описати и како је пиротски кадија посланика и свиту му позвао да, забаве ради, пецају рибу. Путописац, јамачно добар рибојед, описује како су се важно и смотрено спремали за тај лов, као да ће бити, вели он, пуно пастрмака, младица, и смуђева, а оно изашле само две три кесежице! . . .

Године 1761 у Пироту је отворена оделита јепархија, која је одвојена од софиске и нишке[1].

Та се јепархија звала *нишавска јепархија Горње Мисије* а владика пиротски звао се *митрополит нишавски.*

Јепархија пиротска пружала се до села Комштице, до Драгомана, Магова, до Трна (Знепоља) и Брезника; захватала је Лужницу до села Стрелца, и низ Нишаву чак до села Врелца и Сићева[2].

Године 1836 око Пирота, и у целој наији пиротској, букнула је буна против Турака. Народ је хтео да се споји са Србијом. На самом „Големом Мосту“ био је крвав бој, па је устанак угушен, и ослобођење одгођено за доцније време.

Године 1877, Декембра 16, после крвавих бојева на Нишору, Сопоту, Будин-Делу, Блату, и Суводолу, Пироту је грануло сунце слободе. Тога дана српска је војска ушла у Пирот, и ослободила га од Турака, после 433 године робовања.

---

1. *Голубински, Историја цркве,* стр. 148.
2. Ово казује бивши економ нишавске митрополије *Поп Коста Павловић* парох пиротски.

У бојевима око Пирота пало је 100 војника мртвих и 583 рањена.[1]

У Пироту је освојено 28 турских топова, 1500 пушака, много муниције за топове и за пушке. И заробљено је 200 Турака.[2]

Наши војни људи пру се око тога: које су трупе пре ушле у Пирот: *оне од Нишора и Будин-Дела*, или *оне од Блата и Суводола?*

Разгледајући места, и слушајући казивања, рекао бих да су оне од Суводола и Блата могле бити прве.

Али ипак, место узалудне парбе око те првине, корисније би било проучити саме распореде и радове на тим крвавим местима, те би се, можда, у напредак могли избегавати онако скупи и страшни огл ёди, какве је наша војска ту плаћала.

Пиротски градић није никаква тврђа против данашњега оружја.

Од града уз воду, левом страном нишавином, она је пола вароши која се обично зове *Пазар*, и у којој су пређе највише живели Турци. На десној страни Нишави пак она је пола која се зове *Тиха Бара*, и у којој су живели Хришћани.

Те две поле спаја *Големи Мост* преко реке Нишаве.

Године 1879, Августа 25, Краљ Милан, желећи испунити молбу пироћанима, а и порадовати се тековини коју је Србији дао, дошао је у Пирот, где је преседео 26 Августа, давши прилику малом и великом у Пироту, да види избавитеља свога. Августа 27 Краљ се вратио у Ниш.

Године 1879 у Пироту је било 8183 душе. Међу тима је Срба 7185, Турака 638, а Јевреја 260.

За турске владе Турака је било у Пироту око 2500 душа.

Турци у Пироту радили су ове радње: берберску, пушкарску, седларску, дуванџиску; неки су држали механе и каване; неки су купили десетак, а највише их је живело од својих добара која су имали у вароши и по селима у округу. Сад у Пироту има само четири турске породице. С онима који се ту баве ради распродаје својих добара — у Пироту може бити око 40 душа Турака (1883).

[1] *Рат*, стр. 26

[2] Ист „ 26.

Турци пироћани одселили су се у Скопље, у Куманово, у Велез, Штип, Приштину, Гиљан, Призрен, Тетово (Калканделе), Гостивар, Серез, Митровицу, Битољ, Солун, Чаталџу, Неврокоп, Силиврију, и у Цариград; а неки у Брусу и Борију (у Азији).

У Пироту је било 8 џамија и 2 текије. Сада стоји и ради само једна џамија, тако звана „Царева Џамија“. Друге су све порушене.

За просвету народа у Пироту има (1883):

1. *Нижа гимназија*, са 4 разреда и са 8 наставника. 1882—83 године било је у тој школи 107 ученика и 4 ученице, свега 111 ђака.

2. *Основна школа мушка*, са 9 учитеља и 486 ученика.

3. *Основна школа женска* са 4 наставнице и 162 ученице.

Пирот има две цркве:

Стару цркву, у Пазару,

Нову цркву, у Тихој Бари.

У Пироту се раде различити занати; а од свих ручних радова у том месту највише су разглашени *пиротски ћилими*, које тку жене и девојке.[1]

Уз ткање ћилима иде и вештина бојадисања. С тога у Пироту самих бојаџија има 12 дућана.

После ћилимара долазе *ткачи платнари*. Њихових има преко 70 дућана у којима тку близу 200 разбоја.

Мутава, или кочетара, има мало на број; а њихови се покровци цене као врло добра роба своје врсте.

---

[1] Ћилима пиротских по величини има пет врста:

а) *Батал-бој* (највећи) 5 аршина у ширину и 6 аршина у дужину;

б) *Сметеник* (средњи) 3 ар. широк, а 4 аршина дуг;

в) *Шестак*, 2 аршина широк, а 3 дугачак;

г) *Сиџаде* $1\frac{1}{2}$ „ „ а 2 дугачко.

д) Јāн, то је миндерлук; дужина му је колико ко хоће.

Шаре на ћилимима носе ова имена:

Шара у наоколо прва од ивице зове се *плоча*;

Шара на плочи зове се *решме*;

За тим иде шара која се зове *ћенар*.

У средини ћилима има ових седам шарâ: *Кубетија*, *Ћулови*, *Врашка Колена*, *Огледала*, *Решме*, *Саксије*, и *Софра*.

Пирот има трговачких веза са Софијом, Самоковом, из кога добија самоковске даске, гвожђе, и сукно; с Пловдивом (Филипопољем) и с Калофером. Из овог последњег места Пирот узима шајак и гајтан. Пирот шиље у Једрене и Цариград масло и сир.

У Пироту се може видети што се не виђа ни у једној нашој окружној вароши. Док ви, као путник, ручате у гостионици, дотле ће вам неколики нуђачи нудити ћилимова малих, великих, јастука чарапа, и других ручних радова. Нарочито су познате у Пироту две бабе, које ћете увек видети с ћилимима о рамену и под пазухом; оне иду од скупа до скупа, нудећи људма своју робу на продају. Те две бабе имају смешне надимке под којима су познате. (Једна се зове *Баба Ћурка*, а друга — *Баба Кисела!*).

Из Пирота се разлазе неколики путови који га везују за друга мања или већа места, и то:

I. Од Пирота на Св. Николу (к Видину)

Од Пирота до	Темске	10.000 км.	2·00	сата
„ „ „	Калне	40.000 „	8·00	„
„ „ „	Балта Бериловца	45.000 „	9·00	„
„ „ „	Св. Николе	60.000 „	12·00	„

II Од Пирота преко Темске до границе књажевачког округа

Од Пирота преко Темске до границе 35.000 км. 7·00 сата.

III Од Пирота преко Ржане до границе бугарске

Од Пирота до	Ржане	25.000 км.	5·00	сата
„ „ „	бугарске границе	27.000 „	5·30	„

IV Од Пирота ка Лесковцу

Од Пирота до	Власотинаца око	50.000 км.	10·00	сата
„ „ „	Лесковца око	60.000 „	12·00	„
„ „	преко Крупца до буг. гран. око	20.000 „	4·00	„

Пут од Пирота преко Беле Паланке к Нишу, и од Пирота преко Суковскога Моста до бугарске границе обележен је у опису нишкога округа.

Ови су путови остали од Митад-Паше. Они су просечени и већином насути, само су многи. на врлетним местима. исквварени, те нису *сви* у *свако доба* удесни за путовање.

Најпосле, нека се помене и једна реткост:

У Пироту, у Тихој Бари, у Поп-Шемшиној махали, има неки *Панајот Станковић*, ћурчија. Том су човеку отпале обе ноге до колена. Тај ћурчија има дућан у Пазару, Нишави на другој страни, једно $^1/_4$ часа далеко. И ево како он иде од куће у дућан, и од дућана кући. Он има једног магарца и двоколицу. Жена панајотова упрегне у јутру магарца, и Панајот се умести у двоколицу. Магарац се тада упути преко пијаце, и, кроз најгушће улице, иде право к дућану. Дошавши до дућана, устукне се са̂м тако да стражњи крај од двоколице удари у ћепенак од дућана. Газда се на тај начин искотрља пред врата, и отвори их. Одатле се магарац с двоколицом сам врати кући. У вече га од куће упуте с двоколицом, и он сам дође пред дућан, и намести се тако како му весели газда може убауљати у двоколицу!

Пироћани, с појамним задовољством, причају путницима о овој животињи. Имају и право! Није ли овде путно упитати: За што људи сваку глупост бележе магарећим именом? Сој који има оваке представнике није заслужио ру̂г који ми на њега неправедно товаримо!

Бела Паланка (турски: *Ак-Паланка)* 18.750 км. = 3·25 ч. на запад од Пирота, а 37.925 м. = 7·36 на исток од Ниша.

Бела је Паланка на левој страни нишавиној, под Сувом Планином, онде где се у нишавску равницу стаче речица *Коритничка*, и где испод виса *Малог Курилова* извире врло јака вода *Врело*, а то је у ономе котлу преко кога прелазе сада, прелазили су некад, а прелазиће и одсад путови из Мораве на Балкане и од Дунава ка Лужници, Знепољу, и Струми.

Бела Паланка је богата остацима из доба римске владавине у овим земљама. Путници су се свакад устављали на многим каменовима с римским натписима у Белој Паланци. Сви ти каменови и сада су на месту, само што су многи рушевинама притрпани. Али осем

каменова са записима, има врло много зидова у земљи који показују старе и велике грађевине. Тако испод садашњег града, на 20 корака, има у земљи стари римски зид, из кога људи ваде све тесани камен. Зид је тај врло велики. Други је стари зид од стране нишке. Овај обухвата готово сву варошицу. Осем тих, тако да речемо, платна зиданих, има много оделитих зидина од појединих кућа и зграда; за тим има појединих каменова који су морали бити тврђа и украс неким великим зградама.

Тако пред вратима градским с поља лежи глава с венцем од некаквог стуба мраморскога, с подножјем — доњим делом — од црвеног мрамора. То су сви путници опазили, и стављају га у доба римско.

У зиду градском, окренутом Нишу, беше узидана једна плоча с натписом о цару Јулију Филипу. Та се плоча одржала до сада.

Неки Ђорђе из Паланке нашао је у својој њиви два ступа од камена, и један онакав као што је мало час поменути. Ступови су по хват и по дужине, на врху и дну имају первазе, и по мало су шупљи.

У подруму Ђорђа Јониног механџије, има један ступ 12 педи дужине. Он стоји у земљи, и још се пружа у комшиску кућу.

Град у Белој Паланци, који се сада руши, и од кога је јужна страна већ оборена, овакав какав је, није дело римско. Њега је, по причању, градио велики везир *Мустафа-Паша*, онај који је и нишки мост оправљао. С тога су Турци до пре 80 година ово место и звали: *Мустав-Пашина Паланка*, а после је отело име *Ак-Паланка* што ће рећи: *Бела Паланка*.

Садашњи је град озидан у четврт, са осам кула на рогљевима и по средини платна. Грађен је од камена и цигаља које су вађене из римских и других ранијих зидина.

Идући из Ниша к Пироту, на $^1/_4$ сахата (највише 20 минута) од Беле Паланке, десно од пута село је *Мокра*, на оном путу којим се иде Дивљанскоме Марастиру. На мокранском врелу има један камени мост, који се зове *Огњанов Мост*. Имају и развале од цркве Св. Петке. Прича се да је у сваком селу око Паланке била лепа црква. Те су цркве, вели се, овако постале: Душан,

кад је овладао овим крајем, поклонио је за три године државни данак на грађење цркава! Тако су награђене толике лепе цркве. Кад је Мустафа-Паша зидао град паланачки, срушио је око Паланке 12 тих цркава, те се од њих камен донео и град озидао.

Докле се је тај град градио, прича се у околини, једна је жена морала чувати и љуљати 70 мале деце, да друге мајке кулуче на граду!

Белу Паланку наши летописци зову *Извори*.

После крвавога боја и победе на *Струми* и Велбужду, 28 Јула 1330, Стеван Дечански примио је у *Изворима* (Белој Паланци) бугарске посланике који су му донели понуду да царство бугарско сједини са својом државом. Дечански такве понуде није примио, него је, задовољивши се изјавама мира и пријатељства, оставио да син погинулога цара Михаила заузме престо бугарски, коме је по правди и припадао[1].

Француски путник *Делаброкијер*, који је, враћајући се из Јерусалима, године 1433, пропутовао кроз Белу Паланку, записао је име њено: *Ysvourière*. Ваља да, као странац, није дочуо завршетак тога имена, или га је преписивач погрешно преписао.[2]

До рата аустриског 1688 у Белој Паланци био је један хан, особито леп као грађевина, и врло користан путницима као задужбина. А тада су ћесаровци, принуђени оставити ово место, тај красни хан спалили и порушили, „да се непријатељ њиме не користи“![3]

Посланик цара немачкога, *Гроф Дамњан Хуго од Вирмонта*, после пожаревачког мира 1719, идући у Цариград, и, 1720, враћајући се из Цариграда, прошао је кроз Белу Паланку. Његов путописац нарочито помиње многе каменове с римским натписима, од којих четири је опширно протумачио учени у оно доба старинар *Хераус*[4].

Белу Паланку, после крвавог боја на нишавском мосту, освојила је српска војска 12 Декембра 1877.

---

[1] *Ив. Павловић, Извори* 284 -- 285

[2] *Гласник* VI. 213.

[3] *Путопис Грофа Вирмонта.*

4. Један пријатељ српске књиге превео је онај део овога путописа, који се српских земаља тиче, и скоро ће га, надам се, штампати.

Краљ Милан, 25 Августа 1879, идући из Ниша у Пирот, уставио се и ручао у *Изворима Дечанскога* (Белој Паланци). Том приликом опазио је главу од онога мраморнога ступа, који мало час помињасмо, и на ком се устављао и путописац Грофа Вирмонта 1719, и 1720 године. Тај камен стоји данас[1] на оном месту на ком су га путници видели године 1719 и 1720.

До године 1877 у Белој Паланци живело је Турака око 200 душа. Они су имали до 60 дућана у вароши.

Готово сви Турци живели су од својих добара, а неки су и сами обрађивали земљу.

За богомољу своју Турци су имали *једну џамију* и *две текије* у вароши. Сад су обе порушене.

Данас у Белој Паланци живе само два Турчина, и то без породица.

Као што и раније поменусмо, у Белој Паланци се крсте два важна пута:

Пут од Ниша к Софији, и пут од Видина и у опште из Загорја за Лужницу и Знепоље.

У Белој Паланци има поштанска станица и станица телеграфска.

Ту има основна мушка школа са 3 наставника и 143 ученика; и основна женска школа са 19 ученица и једном учитељком.

Од Беле Паланке до *Бабине Главе* има 12.500 км. 2. 30, часа а до *Калне* 17.500. = 3·30 часа

Села у пиротском округу има 169; она су готово сва мала по броју својих житеља. Највећа су села: *Јаловик-Извор, Крупац, Темска,* и *Добродо,* па ни једно од тих села нема више 250 пореских глава.

Куће су збијене. Око кућа нема много стаја; а где и има стаја, нема нигде оних великих вотњака као у Шумадији, нити забрана, као у ваљевској.

Села су махом око вода и извора.

Ово су имена свих села у пиротском округу, по срезовима:

---

1. Гледао сам га 1882.

Редни број	Имена	Ако има школе које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
I	**Варош Пирот**	одавно	1668		
II	**Белопаланачки срез**				
1	Бабин Кал		64	$3^1/_2$	
2	Бела Паланка (варошица)	1879	225	$4^1/_2$	
3	Букуровац		17	4	
4	Вета	1879	109	$6^1/_2$	
5	Витановац		90	5	
6	Врандол		64	6	
7	Вргудинац		66	5	
8	Глоговац		55	$6^1/_2$	
9	Горња Глама		47	4	
10	Горња Коритн ца		29	4	
11	Горњи Рињ		34	6	
12	Градиште		74	8	
13	Дивљана		40	5	
14	До		34	4	
15	Долац		58	7	
16	Доња Глама		34	4	
17	Доња Коритница		97	$4^1/_2$	
18	Доњи Рињ		27	5	
19	Дражево		24	$5^1/_2$	
20	Клисура		122	3	
21	Клење		42	$3^1/_2$	
22	Козја		51	$4^1/_2$	
23	Космовац		25	$7^3/_4$	
24	Кременица		48	$3^1/_2$	
25	Крупац		42	$6^1/_2$	
26	Ланиште		23	$7^1/_2$	
27	Лесковик		10	$7^1/_2$	
28	Љубатовица		73	$2^1/_2$	
29	Мирановац		61	5	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
30	Маклиште		171	5	
31	Мокра	1879	122	4 1/2	
32	Ново Село		14	5	
33	Ореовац		44	6	
34	Орља		80	3 1/2	
35	Пејеш		124	4 1/2	
36	Равни До		30	8 1/2	
37	Сињац		75	2	
38	Тамњаница		59	6 1/2	
39	Тијеновац		39	2	
40	Тополница		81	6 1/2	
41	Трешњанци		32	2	
42	Црвени Брег		66	6 1/2	
43	Црнча		44	8 1/2	
44	Чифлик		12	2 1/4	
45	Шпај	1879	86	6	
		Свега	2764		
	III Височки срез				
1	Базовик		137	4	
2	Бела		24	4	
3	Брлог		96	5 1/4	
4	Велика Лукања		108	3	
5	Гостуша		16	3 1/2	
6	Дојкинци	1879	137	5 1/2	
7	Завој		167	4	
8	Засковци		69	5	
9	Јеловица		47	5	
10	Копривштица		52	2 1/2	
11	Мала Лукања		19	3	
12	Ореовица		91	1 3/4	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
13	Паклештица		93	4	
14	Покровеник		67	2 1/2	
15	Рагодеш		85	3	
16	Ржана		89	4 1/2	
17	Росомач		92	5 1/2	
18	Рсовци	1882	164	4	
19	Рудиње		127	3	
20	Темска	1879	243	2	
21	Топли До		105	6	
22	Церова		75	3 1/2	
		Свега	2252		
	IV Лужнички срез				
1	Бабушинац		13	4	
2	Бежиште		49	4 1/2	
3	Бердуј		76	6	
4	Братишевац		44	4	
5	Брестов До		66	6 1/4	
6	Вава		86	4 1/2	
7	Валниш		68	7	
8	Везулин Чивлик		13	4	
9	Велики Боњинци	1879	153	8	
10	Горња Крњина		84	3	
11	Горчинци		118	4 1/2	
12	Грнчар		85	6 1/4	
13	До		57	6	
14	Доња Крњина		50	3 1/4	
15	Дучевци		71	4 1/2	
16	Завидинци		96	8 1/2	
17	Злокућани		51	4 1/2	
18	Извор		100	4	
19	Калуђерево		70	4	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
20	Комбељевци		89	5	
21	Кијовац		31	3 1/2	
22	Кукавица		136	5 1/2	
23	Линово		60	5 1/2	
24	Љуберажда		40	5 1/2	
25	Мали Бољинци		55	7	
26	Масуровци		38	7	
27	Мезграја		27	7 1/2	
28	Модра Стена		73	6 1/2	
29	Остатовци		65	7 1/2	
30	Пресека		23	7 1/2	
31	Проваљеник		46	4	
32	Родињинци		72	6 1/4	
33	Радошевац		40	3 1/2	
34	Ралин		78	7	
35	Ресник		25	4	
36	Сиња Глава		44	3	
37	Сто		99	4	
38	Стрелац	1879	218	6	
39	Стрижевац	1879	100	3 1/2	
40	Студена	1879	158	7	
41	Сурачево		68	4 1/4	
42	Шљивовик		93	4	
43	Штрбовац		87	7 1/2	
44	Церев Дел		38	6	
		Свега	3153		
	V Нишавски срез				
1	Алдина Река		58	8	
2	Балта-Бериловац	1882	51	7	
3	Бари-Чифлик		78	3/4	
4	Басара		46	2 1/2	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
5	Бериловац		66	1/4	
6	Беровица		34	2 1/2	
7	Блато		26	1	
8	Велики Јовановац		113	1 3/4	
9	Велико Село		71	2	
10	Велики Суводол	1879	99	1 1/4	
11	Војнеговци		60	2	
12	Враниште		57	2	
13	Вртовци		58	6 3/4	
14	Габровница		143	7	
15	Гњилан		123	1/2	
16	Градашница		65	1/4	
17	Добродо		217	2	
18	Држина		78	1 1/2	
19	Извор	1879	114	1	
20	Иново		46	6 1/2	
21	Јалботина		41	2 1/2	
22	Јаловик-Извор		247	6	
23	Јања		37	8	
24	Кална		147	6	
25	Камик		100	2 1/2	
26	Костур	1879	78	1	
27	Крупац	1878	249	1 3/4	
28	Куманово		33	1 1/4	
29	Лопашница		60	1	
30	Мали Јовановац		32	2	
31	Мали Суводол		64	1	
32	Милојковац (Паска Шија)		31	3	
33	Мирковци		41	4 1/2	
34	Нишор		80	2	
35	Обреновац		29	2 1/2	
36	Осмаково		157	2 1/2	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
37	Пасјача		56	2	
38	Планиница		24	3	
39	Понор		44	$1\frac{1}{2}$	
40	Присјан		88	2	
41	Равно Бучје		63	8	
42	Расница	1879	121	1	
43	Ржана		78	1	
44	Смрдан	1878	119	2	
45	Сопот	1879	118	$1\frac{1}{4}$	
46	Срећковац		83	$2\frac{1}{2}$	
47	Станичење	1879	150	1	
48	Стањанци		97	5	
49	Суково	1878	192	2	
50	Татрасица		72	8	
51	Трњани		70	$1\frac{1}{4}$	
52	Ћуштица		141	$7\frac{1}{2}$	
53	Церовик		25	1	
54	Црвенчево		41	$1\frac{1}{2}$	
55	Црни Врх		121	9	
56	Црноклиште		75	$1\frac{1}{2}$	
57	Чиниглавци		117	2	
58	Шести-Габар		224	7	
59	Шугрин		75	$4\frac{1}{2}$	
		Свега	5223		
I	у варош Пироту		1668		
II	„ срезу белопаланачком		2764		
III	„ „ височком		2252		
IV	„ „ лужничком		3153		
V	„ „ нишавском		5223		
		Свега	15.060		

Док су Турци држали пиротски округ, била су још ова села којих сада нема: *Бело Поље*, на друму софиском; *Црвена Река* (звали су је Топоница), *Азизија* и *Тајфурија*, на друму између Ниша и Беле Паланке. У Црвеној Реци, живели су Татари, а повише Црвене Реке — Черкези. У Белом Пољу пак сами Черкези.

За време нашега другог рата Черкези су побегли у Азију, а Татари су отишли с другим Турцима. Њихова су села данас пуста селишта.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА ПИРОТСКОГ

Редни број	Срезови	Број				Основних школа			СТАНОВНИКА		
		ВАРОШИ	ВАРОШИЦА	СЕЛА, ЗАС.	НАСЕЉЕНИХ МЕСТА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА	мушких	женс.	свега
1	Пирот	1	—	—	1	1	1	2	4.210	3.975	8.185
2	Белопаланачки	—	1	44	45	4	1	5	6.634	6.355	12.989
3	Височки	—	—	22	22	3	—	3	5.333	5.170	10.503
4	Лужнички	—	—	44	44	4	—	4	9.794	9.617	19.411
5	Нишавски	—	—	59	59	9	—	9	13.180	12.624	25.804
	Свега	1	1	169	171	21	2	23	39.151	37.741	76.892

Према површини, коју округ пиротски запрема, и која износи 2697 ккм., долази једно насељено место на 15·8 ккм.

Кад број кућа поредимо с бројем насељених места, онда видимо, да је долазило, у средњу руку, на једно насељено место овога округа по 64 куће, а посебице у срезу:

Височком	64	куће
Нишавском	63	„
Лужничком	53	„
Белопаланачком	37	кућа.

Поредимо ли становнике с бројем насељених места, онда налазимо, да је у једном насељеном месту било, у средњу руку, по 450 становника. За поједине срезове имамо ове размере: једно насељено место имало је, у средњу руку, становника, у срезу:

Височком	477
Лужничком. . . .	442
Нишавском. . . .	437
Белопаланачком . .	289

Од свега становиштва било је 9120 варошана, и то: 4693 мушких и 4427 женских. Долазило је дакле на 110 мушких 93 женска. У сеоског становништва била је размера као 100: 96·7 а опште код свега становништва као 100: 96·4. Од ове средње размере имали су размеру већу срезови: лужнички (100: 98.2) и височки (96.9); а у друга два среза размера је била мања од средње (95.8).

У округу пиротском било је 824 становника Турака и 7 Евреја, свега 831 туђе вере, или 1·08 процента од свега становништва. Посебице било је Турака у Пироту 638, и 186 у срезовима: нишавском, белопаланачком, и височком. У срезу лужничком није било Турака.

д. Занимање, стање.

Занимање главно становницима пиротскога округа јесте *земљорадња* и *сточарство*. Само у Пироту, и нешто у Белој Паланци, има људи који живе од заната или од трговине, али је број ових, према броју свих становника, веома мален.

Пиротско поље чувено је на далеко као необично родно.

По приближној оцени, коју смо ухватили, захваљујући пријатељској услузи људи на месту, сама варош Пирот има:

Зиратне земље под разним усевима . . .	6.000	дана орања
Ливада	5,000	коса
Винограда	30.000	мотика
Воденица	9	са 40 витлова.

Од живога блага варош Пирот има:

Коња	400	грла
Магараца	30	„
Волова и бивола.	500	„
Свиња	300	„
Оваца	1500	„ и
Кошница око	50	преседа.

Варош Пирот производи вина, у средњу руку, на годину по 600.000 ока. Средња продајна цена не скаче више од 20 динарских пара.

У пиротском округу пак, осем општине пиротске, има земље

Под усевима на	85.199	дана орања
Под виноградима за	20.317	мотика
Под ливадама на	28.291	коса
Даље, има воденица	369	са 752 витла.

Од живе стоке пиротски округ, опет осем општине пиротске, има:

Коња	5516	грла
Магараца	33	„
Волова, крава, и бивола . . .	23.919	„
Свиња	10.753	„
Оваца	116.575	„
Коза	40.409	„
Кошница	5.312	преседа.

Вина роди, у средњу руку, у срезу нишавском на 1,104.000 ока; у срезу белопаланачком на 557.830 ока; у височком на 60.000, а у лужничком тек на 18.000 ока!

Цена му се готово нигде не пење више од 0·20 динара.

Становници пиротског округа не могу сви да се исхране у своме завичају, а да не иду кудгод „на печалбу“, на надницу. Највише иду височани и лужничани. Редовно слазе у Мораву, у Шумадију, па и у Румунију. У њиховим пределима летина доспева на 10 — 12 дана позније од летине у Шумадији. За то се они журе те раније среде што кад доспе шумадинцима и моравцима, па се одмах враћају кућама, да своје усеве срећују кад који сташе.

У надницу иду не само мушкарци, него и жене и девојке, само што се жене и девојке не удаљују тако далеко као људи.

Лети, недељом у вече, може човек у Пироту видети по неколико стотина жена и девојака које из Висока слазе у варош на конак, да сутра рано нађу рада у пиротском пољу. Ту остају до суботе, када се обично враћају кући да се преобуку, а у недељу, пред вече, опет стотинама враћају се у варош — докле год има пољскога рада.

Има их који граде земљане суде, и по том занату иду у све наше крајеве. Казивали су ми за неке грнчаре (тако се зову мајстори који граде земљане суде) из Беле Паланке, који су, тим својим занатом, прошли не само целу Србију, него су били по свој Босни, и тамо се дуго бавили, и лепе паре стекли.

Има их који знају занат мутавџијски, који преду кострет, и тку вреће, покровце, струнице, и друго што се од тога може откати. И ти мутави иду по свим нашим крајевима, раде тај свој занат, и зарађују уживљење себи и својима.

Најпосле, ваља поменути и оне који секу ћерпич, и пеку циглу и ћерамиду. У Шумадију су прву ћерамиду донели ћерамидари из округа нишког и пиротског, па и данас тешко се може у Шумадији наћи ћерана, на којој би радили сами домороци, без ових дошљака из округа нишког или из Торлака.

Чак они који су некад (сад је већ нестало горе, па је и то постало ретко) здевали пуре, и пекли угаљ (ћумур), дошли су из тих крајева, и научили су Шумадинце томе раду.

Данас на београдским улицама често сретате по кога Торлачанина, који гони по неколико коња с врећама ћумура!

Ако Висок није за усеве, он је богат пашом за стоку. Тамо има много више паше, него што треба за домаћу тамошњу стоку.

Митад-Паша, кад имаше Пирот под својом руком, забрани неколико великих пашњака, огласивши их за државна добра. Њих је он давао под аренду трговцима за државни рачун.

Тих великих пашњака (сувата) од Бабина Зуба до Сребрне има осамнаест, на име: *Белан, Вртибог, Бислава, Меџа-Пла-*

нина, Бата, Понор, Говешко Лице, Вртоп, Широке Луке. Јавор, Сировичница, Слап, Тупанац, Ровница, Мала Пољана, Мучи-Баба. Прелесје, и *Сребрна.*

Ти су пашњаци (сувати) државно имање, и власт их даје под аренду марвеним трговцима и Црновунцима.

Кад поменух *Црновунце* вредно је познати читаоце и с тим људма и њиховим животом.

Црновунци (каракачани] по народности једни су Грци, а други су Цинцари. Они са својим многобројним стадима живе лети на планини, а зими слазе у долине к Белој Паланци, у Добрич, или даље низ Мораву, где нађу сена за своја стада.

Они се зову *Црновунци* по својим црним овцама; јер у многобројним њиховим стадима, овце су махом гаље. Они веле да су беле овце слабије од црних оваца за ову климу!

О себи Црновунци причају ово:

У Епиру има предео који се зове *Загор* или *Загорје.* У њему су 44 села, пола Грка а пола Цинцара. Бесни *Али-Паша Тепеденлија* попали многа загорска села. Загорци се од тога разбегну по свету, и настане се где је ко могао. Многи пак, са својим стадима, тргну се у планине. Од тога доба бораве они тако у планини са женама и децом својом, као какви скитачи: у планини се рађају, у планини се жене и удају, а у планини умиру, и сарањују се. И чудноват појав, скоро сваки од њих уме читати и писати. Вештину ту уче они један од другога. Путника и изненади и обрадује кад у присоју Копрена или Доброга Јутра сретне кога Црновунца који је одевен према прописима планинске климе, наоружан према суседству вукова и медведа, али, поред арсенала од оружја, за његовим појасом сјаји се жути старински дивит!

Године 1881 Црновунаца, по њиховом казивању, бејаше:

У Слапу	20	породица
„ Топлом Долу	10	„
„ Засковцима	10	„
„ Белој Паланци	20	„

„ Копаонику	15	„
„ Црној Трави	14	„
„ Врањској нахији	20	„
	Свега 109 породица	

са 28 — 30.000 оваца, и око 1500 коња.

Црновунаца *Цинцара* има у округу топличком, у планини *Голаку* и *Пасјачи* око 25 породица, са 3 — 4.000 оваца, и до 300 коња.

Друге стоке они не држе.

Сама бачија Црновунца *Димитрија Дроза*, на Слану, сири преко године 7 — 8.000 ока сира *качкаваља*![1] . .

У простој, узаној плетари од прућа, која је као какав општински кош, стоје полице са стотинама сираца „качкаваља“. С друге стране поређане су каце с обичним сиром, па даље чаброви и други суди с маслом и другим белим смоком.

За вуну од оваца, и за овај сир долазе Црновунцима трговци на ноге. И вуна и сир, како они кажу, највише се носи за Цариград и Једрене.

Црновунци, који су заједно, музу своје овце заједнички, по бачйском обичају. Имају и друге врло интересне обичаје при мужи оваца. А кад прву овцу остригу особито се веселе, певају, и пуцају из пушака.

Уз њих свакад иду крупни зли пси, који су стаду снажна одбрана од вукова, али га од медведа не могу одбранити.

У овом крају има врло много зверова штеточиња. Казују сами људи, да трећину од усева и стоке домаћинима затру зверови! Невичан оружју, свагдашњи другар само „*тојаге*“, кукавни сељак височанин и не мисли да се с медведом може борити. Црновунци су већ дрскији и спроћу тих зверова.

Црновунци су у опште људи чисти, отресни, здрави, и готово сви из реда лепи. На женама им одело није тако чисто, као на људма; а и жене се одликују правилношћу типа, и симетријом црта.

---

[1] „*Качкаваљ*“ је од прилике онаки сир, као и *швајцарски*; само су му сирци тањи; они су као средње погаче.

Многи од њих желе да се гдегод стане на свагда. Бар је тако с неким жаром изјављивао најбатији међу њима, *Димитрије Дроз*. —

Код оволике паше, код оволикога млека, које се сири у сир за који мало ко и зна, колика би корист била, кад би се у ове бачије унело темељно знање овога посла? Кад би се из *Старе Планине* стао износити онакав сир какав је данас на гласу у свему свету!

Овде је знање преко потребно.

Гледао сам момче једно које бӱчка млеко за масло. По што га је неко време бӱчкало, оно извади котрљ из бӱчке, извађа из ватре повелики камен белутак, ухвати га једном увитином, одува га устима од пепела колико могаше и умејаше, па га спусти у млеко. Докле год се камен не охлади, млеко је кључало!..

На питање, за што чини то? момче одговори:

— Одвајам сир од масла и од сурутке.

А какав је оно камен; шта још може произвести то варење млека; и не би ли се то одвајање могло чинити на какав удеснији начин, оно не знаде да нам каже.

На другој једној бачији причали су ми, како су поткиселили млеко без квасца.

— Бесмо изгубили квасац, рече ми домаћин: — немађасмо чим поткиселити млека. Онда узварисмо пресног млека, па пустисмо у њега једну сребрну рубљу. За кратко време млеко се укисели!...

Ово све показује потребу да какав стручни зналац оде у та места, да види све што се ради, па што је добро — да утврди, а што није добро — да отклони.

Стање имовно сељака у пиротском округу, према ономе што је казано довде, више је оскудица него богаство. А још кад се догоди да удари град, или друга каква хала на оно мало летине, онда Висок може да страда од глади.

Кад проради железница долином нишавином; кад производи овога округа добију више тражилаца и купаца, и код многи љубитељи природе навале лети у присоја Старе Планине, да се надишу

чистога планинскога ваздуха, и да се нагледају чудних лепота природних, онда ће и имовно стање ових људи бити много боље.

У мало не заборавих казати још што је најглавније — кад се, уговором између Србије и Бугарске, производима једне и друге земље олакша прелазак преко границе!

е. Одело

Одело у сељака пиротскога округа чине ови хаљетци:

1. *Кошуља*, од конопљаног платна;

2. *Бревенеци* (а неки веле: беневреци), од белога сукна (чакшире).

3. *Јелек* или *антерија*, од белога сукна, дугачка до колена, а оптока јој је црни гајтан (у Загорју — црвени).

4. *Појас*, црвен, вунен.

5. *Кожух*, дугачак до појаса.

6. *Џубе*, без рукава као и јелек, од белога сукна, до испод колена, опточено црним гајтаном.

7. *Дреха* (клашаник), или гуња с рукавима и гуглом за покривање главе од зла времена.

8. *Подврске* (потколенице); њих не носе сви.

9. *Чарапе* беле, кратке до пола цеванице. По чарапама обмотавају тако зване *„навоште“* од белога сукна.

10. *Опанци*, које сами граде. Врпцама од козине (или од кучина) привезују их за ноге.

11. *Баретина* (шубара) на глави, од јагњеће коже.

Женског пак одела ово су делови:

1. *Кошуља*, од ланеног или од кудељног платна. Ако је од платна кудељног, онда су јој рукави памучни; на недрима се кошуљи пришивају тако зване *ошвице*. То је памучно платно за два прста ширине. И јака је од памучног платна. По дно кошуље, за једну пед ширине, опет се удара памучно платно. И тако је женска кошуља сашивена од некаква два или три платна.

2. *Колија*, од танког црног сукна као шајак. Срезана је као и кошуља без рукава, до испод колена. На недрима је прорезана

и опточена црвеним ширитом и гајтаном. И по дну је опточена црвеним гајтаном.

3. *Тканице*, вунене, црвене. Обично се опасују двојим и тројим тканицама.

4. *Кожух* (зими), од овче коже, до испод колена дугачак.

5. *Кајица* (црвена), и шамија на глави за жене; а за девојке само шамија.

6. *Кацак*, од козине сплетен дугачак перчин, који приплећу у своју косу, оките га разним парама, и пусте низ леђа.[1]

7. *Чарапе*, беле, вунене, кратке, до половине голеница, које на прстима и на пети имају по неку шарку.

8. *Опанци*, од говеђе коже које граде саме, а обувају се врпцама од беле вуне.

Празником жене и девојке имају на себи:

1. *Кошуљу*, од танкога платна.

2. *Јелек*, од басме (куповно шарено ткање), дугачак до појаса.

3. *Сукмањ*, од куповног ткања, дугачак до земље, просечен на грудма, и недра су му опточена гајтаном.

4. *Тканица*, црвена, онако као и радним даном.

5. *Кушак*, велика увијена марама коју опасују поврх тканице.

6. *Колија*, црна, вунена танка као шајак, дугачка испод колена, и потплаћена лисичином.

7. *Ципеле*, место опанака.

Без сумње сваки хаљетак није поменут овде; али се у опште може казати за ношиво пироћана, да оно, ако није за око најлепше, извесно је једно од најпотпунијих сељачких одела за здравље.

ж. Говор

Говор торлачана мало се разликује од говора нишевљана и сврљижана. Могло би се рећи да се у говор нишевљана варошана увукло више турских речи, него што их се чује у говору торлачана.

---

[1] Казују да је некаква була, жена некаквог турског великаша, имала косу необично дугачку. Ту своју косу сплетала је она и пуштала низ леђа. На њу су се угледале, веле, друге жене и девојке; па, не имајући свака своје косе, приплетале су вуне и козине само да *кацак* буде дужи!

Чланови се чују ретко, и то у вароши, а по селима много ређе.

Неке тврде гласове у Торлаку умекшавају више него ми, на прилику, често се чује *ќ* место *к*; *ђ* место *г*. Тако они веле:

Моје руќе, место руке; широќе луќе, место: широке луке; ќирија место: кирија; беле нође, место: беле ноге; моје слуђе, место: моје слуге, и т. д.

Даље, имају *в* место *ј*. на прилику: Мајка ме моли да вој дам, место: да јој дам, и т. д.

Све ово се може боље видети у песмама које долазе одмах иза овога чланка.

3. Песме, приче, и друге карактеристике

Пошла Румена рано на воду...

Пошла Румена рано на воду,
 Ој, леле, леле, рано на воду;
Рано на воду по хладовина,
 Ој, леле, леле. по хладовина.
Лице да мије, воде да пије,
 Ој, леле, леле, воде да пије.
Воде да пије, грло да хлади,
 Ој, леле, леле, грло да хлади;
Грло да хлади, муке да вади,
 Ој, леле, леле, муке да вади.
Отуда иде младо сељаче,
 Ој, леле. леле, младо сељаче.
Младо сељаче, наше пастирче,
 Ој, леле, леле, наше пастирче.
Дума ми дума, ја му не думам,
 Ој, леле, леле, ја му не думам.
Воде ми иска, ја му не давам,
 Ој, леле, леле, ја му не давам.
Китку ми иска, ја му гу не дам,
 Ој, леле, леле, ја му гу не дам.
Целивку сака, ја му не давам,
 Ој, леле, леле, ја му не давам.
Клета се пушка сама откачи,
 Ој, леле, леле, сама откачи.

Те ми утепа младо пастирче,
  Oj, леле, леле, младо пастирче.
Румену мајка љуто проклиње,
  Oj, леле, леле, љуто проклиње:
„Проклета да си ћери Румена,
  Oj, леле, леле, ћери Румена!
Дума ти дума, што му не думаш?
  Oj, леле, леле, што му не думаш?
Воде ти иска, што му не даваш?
  Oj, леле, леле, што му не даваш?
Китка ти сака, што му не даде,
  Oj, леле, леле, што му не даде?
Целивку сака, што му не даваш?
  Oj, леле, леле, што му не даваш?

Чијо је оно девојче?..

Чијо је оно девојче?
    Нано, нано, нанчице, нано!
Што рано рани на воду,
    Нано, нано, нанчице, нано! [1]
Што рано рани на воду:
Сас тија стовне[2] зелени,
На ону чешму шарену,
На ону траву зелену,
Пред свију моме најнапред,
Пред сви невести најнапред;
Што носи перо на еро,
И жути дукат на чело.
Идете те вој[3] речете:
Да спушти поле подоле,
Да вој се ноѓе[4] не виде!

Омиле ми у село девојче...

Омиле, Јагодо, омиле ми, Јагодице!
Омиле ми у село девојче!

---

[1] Овако се припева после сваке врсте.
[2] *Стовне* су *крчази*.
[3] *Вој* = јој (овде *в* стоји место *ј*).
[4] Ноге, али се *г* тако умекшава да се изговара као *ђ*.

Плаво беше, Јагодо, плаво, беше, Јагодице!
Плаво беше, мени мило беше.
Али ми га, Јагодо, али ми га, Јагодице,
Други преотеше.[1]
Нѐ ме жалба што га преотеше,
Нег' ме жалба што ме окумише.
Мен' кумише, брата деверише,
А братанче — младо барјактарче!
„Венчуј, куме, немо' да проклнеш!
Ја не кленем, салт ми срце клне:
„До недељу — „Кумова кумице!"
А до другу — „Млада удовице!"
А до трећу — „Моја суђенице!"

Кад се запроси девојка

Трава травица, девојко!
Трава полеже, девојко:
Баште по дворе, девојко!
Мајће по скуте, девојко!
Брату по рамо, девојко!
Снахе по кајицу, девојко!

Кад се чини жито за свадбу

Орej се листом развија,
Сред' зиму зелен да буде.
Под њега седи Илија,
Илија царев терзија;
Златне си узде он вије,
Сребрна седла он шије,
Оче да иде за Јелку,
За Јелку добру девојку.
Далек' су Јелћи дворови,
И каљни су вој друмови!

Кад иду за девојку

Бре, удри, варди, девојко!
Јелен ти у двор урипи,

[1] Кад се пева, припева се уза сваку врсту „Јагодо", и „Јагодице."

Росно ти цвеће испасе,
Бел ти босиљак потлачи!

Кад се иде за девојку

Сив соколе, де ћемо на конак?
Господару, де је тебе драго.
Мен' је драго у Ђуру на конак:
Ђура чини једнак три радости:
Сина жени, а ћерку удава,
А трећо му мушко дете плете.
  Снахе вије венац од бисера,
  Ћерке вије венац од невена,
  Сину коње у рахтове стеже.
Њему мила ћерка проговара:
  „Несам ли те, тато, послушала?
  Снахе вијеш венац од бисера,
  А мен' вијеш венац од невена?
Башта ћерке 'вако одговара:
  „Када буде у поље зелено,
  „Кад' се сретну обоји сватови,
  „Снаха залве венац да промени.
  „Зет и шура коње да промене,
  „Барјактари барјаке да мене!“
Зет и шура коње променише,
Барјактари барјаке менише,
Снаха залве венац не промени.
  „Луда ли сам, мила моја залво!
  „Луда ли сам венац да променим?
  „Да ти дадем венац од бисера,
  „Да ми дадеш венац од невена!

Кад предају девојку деверу

Не предавај се, девојћо! [1]
Туђа је рода, девојћо!
Туга голема, девојћо!

Кад одведу девојку

Оста мајка без добру девојку,
Кој' ће мајке воде да донесе?

---

[1] Често се чује ќ место к и на таком месту.

Кој' ће мајке ижу да помете?
Кој' ће брату капице да ткаје?
Кој' ће баште кошуљу да реже?

Младожењи

Младожењо! младо дете!
Што си, младо, задремало?
На кума се навалило,
Куму чашу просипало.

Попој ми слуго царева!

Попој ми, слуго царева!
Не могу, царе, не могу!
Тешка ме брига налегла:
Девет сам цркве градија,
А на мајстори несам платија.
За то ме брига налегла.
Попој ми, слуго царева!
Не могу, царе, не могу,
Тешка ме брига налегла:
Девет сам моста градија,
Ни један несам платија.
За то ме брига налегла.
Попој ми, слуго царева,
Не могу, царе, не могу,
Тешка ме брига налегла:
Девет сам куле заградил,
Ни једну несам доградил,
Ни на мајстори исплатил.
За то ме брига налегла!

Бегуница

Ој Лазаре, на воду возаре!
Харно чувај на воду бродове!
Синоћ ми је одбегла девојка;
Ниј' однела, ни много занела,
Однела ми три товара блага:
Један товар — све жути дукати,
Други товар — меке мамудије,
Трећи товар — све бели талири.

На васкрс

(певају девојке)

Цоноле, Цоноле, убава!
Када си болна лежала,
Што неси мене казала?
Да ти ја купим понуде:
Понуде — беле пшенице,
Понуде — белу погачу,
Понуде — вино румено,
Понуде — јагње ђурђевско!

Ивковица лан сејала

Ивковица млада лан сејала,
Лан сејала а Бога молила:
„Дај ми Боже летњу росу,
Да зароси танак лапак,
Да опредем Ивку рухо,
Ивку рухо великданско!

Кад крстоноше долазе из поља

Крсти стоју без бели босиљак,
Мој босиљак доле у ливаде;
Пратих бăшту да ми га набере.
Нема бăште, ни босиљак дојде.
Ведро беше, па се наоблачи,
Покисоше у горе хајдуци,
Покисоше сви редом барјаци,
Само мали Ђура не покисе!

Плачно војно

Црвен ми барјак трепери,
Пред бели двори војнови,
Војно ми седи те плаче.
Стара му мајка говори:
„Не плачи, синко Стојане!
Хоће те мајка ожени,
Прек' ону празну недељу!

Рањен Марко

Лежи Марко у горе зелене;
На Марка су до три љуте ране.
Дијом дија те јеле савија,

Јеком јекне те гранке обара!
Код Марка ми нигде никог нема,
Само једна сестрица Милица!

О слави

Што је лепо под ноћ погледати,
Кад кметови рујно вино пију!
Пред њима је сребрна трпеза,
По трпезе калајне панице,
У панице сребрне ложице.
Уз трпезу бело Лале шета.
На главу му двоји троји рози:
И у рози нешто уписано.
Уписан је Петар Ситноковац,
И писана Мара Ситновеза.
Петар Маре потихо говори:
„Чујеш ли ме Маро Ситновезо!
За теб' кажу јако ситно везеш!
Да ти дадем један танак конац:
Навези ми свилену кошуљу;
Што остане немој побашити,
Невези ми свилену мараму,
Кад се женим — руке да обришем.
Мара Петру на то одговара:
„Хвала теби, Петре Ситноковче!
За теб' кажу: јако ситноковеш.
Да ти дадем једну ситру аспру,
Да ми скровеш ђердан испод грло.
. . . .
. . . . [1]

Рано ранила Јелена...

Рано ранила Јелена,
Да бере росан трандавиљ.
Таман се суну да бере,
Голем се ђаво докара:
Јелену змија уједе!
Јелена седи те плаче.
Јелене снаха говори:
„Не плачи, залво Јелено,

[1] Овде има још два три реда, али их нисам упамтио.

Ја имам брата златара,
Он ће ти гривну развије,
Те ће ти рука одахне.“

Беда на Манојла

Варала се змија и девојка
У градину, под црвену ружу.
Туда мину Манојло терзија;
Маши с аршин змију да убије.
Ту је њега беда подбедила:
Што имао све за беду дао!
Имао је девет воденица.
Све је девет за беду издао.
И не може беду да одбије.

Колико ко жали

Поболе ми се млад Стојан,
У суха дола без воду.
Мајка му седи при главу,
Сестра Тодора при ноге,
Љуба Петкана при срце.
Стојан си мајке говори:
„Када ти, мале, ја умрем,
„Докле ћеш, мале, жалити?
„Жалићу, сине, жалићу,
Дор Црно Море пресахне,
Промену да ти донесем“.
Стојан си сестру питује:
„Докле ћеш, сестро, жалити?
„Жалићу, брате, жалићу,
Дор суха врба олиста!
Стојан си љубу питује:
„Докле ћеш, љубо, жалити?
Жалићу, војно, жалићу,
Дор да ми сл[illegible]нце отскочи,
Те да ми роса опадне,
Те да отиднем у башту,
Да росну киту наберем,
Те да си лице закитим!

Бела Рада

Море, Радо, бела Радо!
Леле, леле, бела Радо!

Дојде ли ти Бег од Бању?
Леле, леле, бела Радо[1]!
Није дошал, ни да дојде!
Там га кажу у Софију,
У Софију на престола,
У сто седи, књигу пише:
„Да се Рада не ожени"! (не уда)
Рада се је оженила,
Две дечицу изродила,
Једно мушко, друго женско.
Мушко дете књигу пише,
Женско дете јаглук везе. . .

Кад се иде с копања кући

Ој Калино, Калино Малино!
Што не дођеш код мен' на разговор?
Ја бих дошла — мајка ме не пушта,
Но ми вели: „Вечерај, па легај!"
Ја вечерам; не облажа ми се[2]:
Спање спавам; сан ми не долази!

Лепа Вела

Хвалила се Веле мајка:
Ладо, Ладо!
„Код све другке на кладенац,
Ладо, Ладо[3]!
Моја Вела најубава,
Најубава, даровита[4]
Че дарује две ста свата!"

Деспотица

Дивна, дивна Деспотинће!
Ладо, Ладо!
Диван пород нарађала:
Ладо, Ладо!
Све синови, све банови,
Ладо, Ладо!

---

[1] Припева се уза сваку врсту.
[2] Није ми слатко.
[3] Припева се уза сваку врсту.
[4] Даровита, значи: има много дара.

Све ћерчице, све краљице!
Ладо, Ладо!

Невестица по дел шета...

Невестица по дел шета:
Ладо, Ладо!
Поле су вој ви'ри-ветар[1],
Ладо, Ладо!
Уста су вој кутијица,
Ладо, Ладо!
Очи су вој два кладенца,
Зуби су вој ситан бисер,
Коса вој је ибришими!

Какво момче коња игра!

Какво момче коња игра!
Ладо, Ладо!
Уз чаршију, низ чаршију.
Коњак ли је? Змијак ли је?
Момче ли је? Сковче ли је?
Узда ли је? Звезда ли је?
Арбија му од коњ паде:
„Бери, бери, мала момо!
И додај ми арбијицу!
Да ти дадем и јабуку!

На јунака русе косе.
За појас му остри ножи,
На пожеви и вергије.
Куде стане, све трепери!
Куде ходи, све громоче!

На јунака три јелека.
Сви три дава за девојку.
Један морав, други зелен,
А трећи је чиста чоха.
Мајка си му говораше:

---

[1] Ви'ри-ветар = танке поле на сукњи или на кошуљи.
[2] Припева се уза сваку врсту.
[3] *Сковче* рекоше ми да значи копча којом се скопчава хаљина.

„Не дај, синко, три јелека,
Три јелека за девојку.
Која ти је суђеница,
Она ће ти сама дође!

Јунак језди през горицу,
Коњ му вришти, подскакива,
Да му љуба дочује,
Да му порте отвори!

Хеј Својан

Хеј, Стојане, млад Стојане!
Ти не падај по конаци,
Него падај по ливаде,
Нека пада роса на те,
И на тебе и на коња!

Сестра и брат договарају се

Сестра брата на обеду пита:
„Јела, брале, да се додумамо!
Коју ћемо за теб' да узнемо?
У село су три добре девојке:
Једна, кажу, јако даровита.
Друга, кажу, много рода има.
А трећа је у Бога сирота.
Да узнемо, брале, даровиту,
Она ће се с дара поносити,
Не ће нашу мајку послушати;
Да узнемо, што то рода има,
Она ће се с рода поносити,
Не ће нашу мајку послушати;
Да узнемо у Бога сироту:
Рода нема, с род да се поноси,
Дара нема, с дар да се поноси.
Она ће ни мајку послушати.

Божана и Манојло

Бегала бела Божана
Од мила војна Манојла.
Три годин' га је варала:
Првњу му годин' велеше:

„Чекај ме, војно, млада сам!
Другу му годин' велеше:
„Чекај ме, војно, дар немам!
Трећу му годин' отказа:
„Не ћу те, војно, старо си!
Па је отишла у гору:
„Гороле, горо зелена!
Собарај лисје од тебе,
Те ми заличуј трагови;
Да ме не најде Манојло:
Три годин' сам га варала:
Првњу му годин' велејах:
„Чекај ме, војно, млада сам!
Другу му годин' велејах:
„Чекај ме, војно, дар немам!
Трећу му годин' отказах:
„Не ћу те, војно, старо си!

У очи Ђурђева дне

Здравче, венче, беру ли те моме?
Беру, беру, како да не беру?
Кад те беру, куде те девају?
Мене вију у зелене венце.
Кад те вију куде те девају?
Мећају ме на то влакло јагње!

Драгана

Телал ми виче по село:
Сељани дома да иду
Сас кола, и сас волови,
Да иду рано у планин'
Да сечу шуму зелену,
Да праве турски одрови,
Ће дојде јутре војвода.
Па си питује сељани:
„Јоште ли седи Драгана?
Драгане башта говори:
„Драгано, ћерко Драгано!
Да хоће болест да дојде,
И теја црне бођиње,
Та да ти лице огрубе,

Та да ти коса опадне;
Већ ми досади војвода
За тебе, ћерко, питујућ."
Драгана оде у гору.
Сучке набрала од јасен,
Па је наклала три огња:
На првњи тури кошуље:
„Горете моје кошуље!
За вас ми нема свекрве!
На други тури чарапе:
„Горете моје чарапе!
За вас ми нема сватови!"
На трећи тури канице:
„Горете моје канице!
За вас ми нема залвице!

Играла се Севделика..

Играла се Севделика,
Од пољане до пољане.
Шеро перо изгубила.
Набедила калуђера:
„Ти ми, кале, перо пајде!
„Несам ти га ни видеја,
А камо ли ти узеја!

Полетело сиво соколенце..

Полетело сиво соколенце.
Па је пало на тимочко коло.
Опази га тимочка девојка:
„Ој Бога ти, сиво соколенце!
Ти ми летиш редом по Крајине,
Здраво ли је војска у Крајине?
Проговори сиво соколенце:
„Здраво јесте војска по Крајине,
Сал' погибе Ђура барјактаре!
Кад то чула тимочка девојка,
Жалила га три године дана.
Једну годин' киту не носила,
Другу годин' хоро не играла,
Трећу годин' песан не појала!

Ој Стојане, море Стојане!..

Ој Стојане, море Стојане!
'Вани си сиви волови,
Разори моји дворови,
Те посеј моји јадови,
Те гледај што ће да никне.
Ако ти никне босиљак,
Босо ћеш по мен' да ходиш;
Ако ти никне невенак,
Свагда ћеш за мен' да венеш;
Ако ти никне цволика,
Цвелно ћеш по мен' да ходиш!

Тодор и Тодора

Тодор Тодоре претеше:
Бре ћу те украдем, Тодоро!
Не можеш море, Тодоре!
Девет су брата на врата,
Десети башта на порту,
И он си држи сећиру,
Кој' мине, да га посече.
Тодор се краде, прикраде,
Младу Тодору украде,
На планину гу изнесе.
Тодора у сан' говори:
„Додај ми, мале, водице!...
„Овде ти нема мајчице,
Већ ти е Тодор, млад војно!

Милкана

Милкане, момо Милкане!
Милкане, пиле шарено!
Буди ми дрво високо,
За што ми неси весела,
Како то првња година?
„Ћути, Турчине, не думај:
Како ћу да сам весела?
Татка ми Турци 'вануди
За туја турску мирију!

Брата хајдуци врзали;
Мајка ми болна умире;
Како ћу да сам весела?
Милкане, момо, не лудуј!
Ја ћу ти татка измолим,
Ја ћу ти брата одвржем,
Ја ћу ти мајку укопам,
Па тебе младу да женим (удам)
За тоја младо Једренче,
Хубаво момче бећарче!
Ћути, Турчине, не збори!
Сас момче то смо роднина....
Дубока вода брод нема.
Хубава мома род нема!

Ој јаворе, зелен боре...

Ој јаворе, зелен боре,
Благо тебе среди горе!
У зиму ти зима неје,
У лето те град не бије.
Што си малко род родила,
На две гране, две јабуке,
А на трећу соко седи,
Соко седи, обедује,
Обедује, разглеђује:
Где два брата коње брзе,
Илијица и Грујица:
Илијици коњ утече
У градине девојачке:
Са зенгије невен бије,
Узду влачи, цвеће тлачи.
Девојке га искарују:
Коњче, врањче, пуст остаја!
Девојке те нахраниле,
А момци те напојили!

Најтежа рана.

Рањен јунак у горице лежи.
На њега су до три љуте ране:
Једна рана оди остру сабљу,

Друга рана оди танку пушку,
Трећа рана — зуби девојачки!
При њег' седи Милица сестрица:
Сузе рони те ране омива,
Венац троши, те ране засаља.
Питује га Милица сестрица:
„Брале, Лале, боле ли те ране?
„Сестро, Мильо, боле си ме ране.
Што то рана оди остру сабљу,
Она боли, и јако не боли;
Што то рана оди танку пушку,
Она боли — хоће да завене;
Што то рана — зуби девојачки,
Она боли, и хочу да умрем!“

Краљевић Марко и Вила Пештеркиња

Рано рани Краљевићу Марко,
Рано рани у свету недељу.
Бога Марко нигде не помиње,
Рано рани у гору зелену,
Да улови сивога јелена,
Ја л' јелена, ја л' сива срндака.
Сву је гору Марко проходио,
Нигде нема сивога јелена,
Ни јелена, ни сива срндака.

Стаде Марко гору да си куне:
„Бог т' убио горо, пуста горо!
„Тол'ко ходих по теб' за бадјава:
„Нигде нема лова да си најдем.
„Пуста горо, пуста да останеш!

Вила Марку из гору говори:
„Не кун', Марко, зелену горицу;
„Овај гора никад неје била
„Без онуја студену водицу.
„Клета да је Вила Пештеркиња!
„Хајде доле низ гору зелену,
„Има доле једно дрво сухо,
„Све је сухо, само врх му зелен.

„Тука има девет кладенаца,
„И на њима девет катанаца.

Марко иде низ гору зелену,
И најде си девет кладенаца,
И на њима девет катанаца.
Он сасече девет катанаца,
Те си пушти горе бистру воду,
И напоји што год је у горе.
Све што живи водицу се напи.

Упази га Вила Пештеркиња:
„Ти, ђидио, ко си, одкуде си?
„Како смеде воду ту да пушташ?

Моли гу се Краљевићу Марко,
И дава гу све дукати жути:
„Кад би Вила дукати примала,
„Сву би гору златом окитила!"
Марко дава све бели талири.
„Кад би вила талири примала,
„Од талир' би калдрму градила!

Таг говори Краљевићу Марко:
„Ти, ђидио, Вило Пештеркињо!
„Молба бива до два, до три пута;
„После молбу, други збор се збори!

Па си трже троструку камџију,
Те ју бије по танке кошуље.
Проз кошуље крвца прокапаше.
Вила рипа од јелу на јелу,
Марков шарко од брдо до брдо!
Таг ми стаде Вила Пештеркиња
Да си моли Краљевића Марка:
„Стани Марко, побратим да си ми!
„Од саг ћу ти воду испуштати!

Једну мајку имам...

Једну мајку имам,
Боље да гу немам.
Плачи, мајко, плачи,
Не наплакала се!

Жали, мајко, жали,
Не нажалила се!
Што ме неси, мајко,
У школу праћала?
Жали, мајко, жали,
Итд., итд., итд.
У школу праћала
Књигу да научим!
Жали, мајко, жали,
Итд., итд., итд.
Књигу да научим
Капетан да станем.
Жали, мајко, жали
Итд., итд., итд.

Од Висока Станко.

Хоро игра под Булића града.
У тој хоро мушка глава нема;
Само су ми невесте и моме.
То спазио Станко од Висока.
Хоће д'иде под Булић на хоро.
Станку дружба потихо говори:
„Тако т' Бога од Висока Станко!
Немо' д'идеш под Булић на хоро;
Девојке су хитре, ђаволасте,
Заиграће игру ђаволасту,
А тебе ће жеге одолети;
Скинућеш си свилене доламе,
Синуће ти пушке и поласке,
Синуће ти токе на пазухе,
Спазиће те Турци јаничари".
То не слуша од Висока Станко,
Нег' отиде под Булић на хоро;
Девојке су хитре, ђаволасте,
Заиграше игру ђаволиту.
И Станку су жеге одолеле.
Станко скиде свилену доламу:
Синуше му пушке и поласке.
Синуше му токе на пазухе.
Спазише га Турци јаничари,

Спазише га, па га ухватише.
Секоше му руке до рамена:
„Кажи, Станко, дружбину осталу!
Ћути Станко ништо не говори·
„Секоше му ноге до колена:
„Кажи, Станко, дружбину осталу!
Ћути Станко, ништа не говори.
Обе очи њему извадише:
„Казуј, Станко, дружбину осталу!
„Кад не казах за јуначке руке,
Што су много Турци посекнуле;
Кад не казах за брзе си ноге,
Што су много Турци побрзиле;
Те да кажем за мамљиве очи,
Што су мене млада премамиле,
Те су мене млада погубиле!?

Крсно име славе у Торлаку као и у Шумадији, ма да има неких малих разлика. Тако, на прилику, о слави домаћин, хотећи звати на свето, шиље буклију вина, ако зове на вечеру; а чутуру ракије, ако позива на ручак.

Званица, долазећи свечару,назива Бога. Свечар, прихватајући Бога, износи хлеб и со. Званица се прекрсти, целива хлеб и со, па се онда љуби у образ с домаћином и осталима.

Свадба такође бива као и у Шумадији, само има много више некаквих откупа. На прилику, девојачки дом не отвара порте од своје куће сватовима докле се што не да; за тим се не ће ни кутња врата отворити, докле се који цванцик не протури унутра.

У девојачком дому *прекида се прид*, то јест, прекида се: шта девојка носи дара, а шта момак даје уздарја. Кад се то сврши, девојку изведе брат, и преда је девери, пошто је овај од брата чим било откупи.

За тим се одива опрашта с родом својим, и уседа на коња. Редовно се девојка *носи* на коњу. За то се и не чује реч *довести*, него *донети* девојку.

На свадби се пије, наздравља, и жели што се лепше може и уме; али се не заборавља ова једна здравица младенцима:

„Да младенци поживе дуго, и да остаре, да *обеле како Стара Планина!*

и. Управна подела

За Турака, пиротски је округ био *мутесарифлук*, у који су улазили: Трн са Знепољем; Брезник, Висок, Лужница, и Бела Паланка.

Мутесариф пиротски био је под *косовским валијом.*

Последњи мутесарифи у Пироту били су: *Јордан-Паша* и *Сали-Сръји-Ефендија.*

У Белој Паланци и у Цариброду седео је по један *мудир*; а у Лужници, Високу, и Нишави биле су *буљубаше*, којима се није знало стално место. Ти предели звали су се: *Нишава-коли* (нишавски срез), *Висок-коли* (височки срез), *Ак-Паланка-коли*, и *Лужница-коли.*

Кад смо ми те крајеве ослободили, онда је (14 Маја 1878) пиротски округ за управу подељен овако:

Пирот — столица окружној управи и суду.

Цариброд — столица срезу височком;

Брезник — столица срезу брезничком;

Темска — столица срезу нишавском;

Трн — столица срезу трнском, и

Бабушинац[1] — столица срезу лужничком.

Бела Паланка је тада била потпала под Ниш.

Доцније, кад берлински конгрес постави границу између Србије и нове бугарске кнежевине, и нас сузби овамо за ту границу, онда пиротски округ би раздељен (6 Фебруара 1879) на ове срезове:

Нишавски, са столицом у Пироту;

Височки, са столицом у Великој Лукањи (сад је и он у Пироту),

Белопаланачки, са столицом у Белој Паланци, и

Лужнички, са столицом у Бабушинцу[2].

---

[1] *Зборник XXXII*, 308

[2] *Зборник XXXIV*, 196. Многи ово место где је среска канцеларија, зову Лужница, ма да се Лужница зове сав онај крај дуж реке Лужнице.

Бабушинац нема поште ни телеграфа. Најближе му је пошта и телеграф у Пироту ($3^1/_2$ — 4 часа).

Та управна деоба стоји данас.

ј. Нове тековине

Нових тековина још нема много; али ће их бити скоро.

Путове многе градио је Митад-Паша. Данашњи начелник настојава да села нишавска веже насипима за главни пут који иде долином нишавском, и већ 14 села има која су те насипе начинила.

Варош Пирот исправља се по плану, који је одобрен у министарству грађевина. Скоро ће бити неколико улица регулисано.

Место старог „Големог Моста“, гради се нов камени мост на 4 ока, 60 метара дугачак.

Осем тога, скоро ће се градити зграде за гимназију, за основне школе, и за апотеку.

У селима пак: Завоју, Лукањи, Темској, и Дојкинцима граде се нове школе по плану.

III

ВРАЊСКИ ОКРУГ

1 Границе

Границе су врањском округу: са севера — *округ нишки* (срезови: лесковачки и власотиначки), с истока — *Кнежевина Бугарска*, а с југа и запада — *Стара Србија* (коју сада држе Турци). На западној страни овај се округ нешто мало граничи и *округом топличким*, на име — *срезом јабланичким.*

Тачна гранична пруга између Србије и државе турске, и између Србије и Бугарске, обележена је у записницима оне међународне комисије која је ту границу поставила 1878 и 1879[1]. У протоколима те комисије записана је свака важнија тачка, и одређена њена стâд (положај) и висина. Ја ћу овде поменути само имена оних тачака на којима данас стоје наше граничне страже спроћу Турске и спроћу Бугарске. Та места почећу ређати од топличкога округа. На тај начин доћи ће

I у срезу пољаничком

1 *Воловски Камен*
2 *Веља Глава*
3 *Црна Чука*
4 *Хајдучка Црква*
5 *Копиљак*
6 *Мустафина Кућа*
7 *Трстена*
8 *Фетина Кућа*
9 *Голеш* (преслап)

---

[1] *Commission internationale pour la délimitation de la Serbie. Protocoles*, Belgrade, 1878, et 1879. Две књижице у 8, стр. 1 — 23; и 1 — 143.

10 *Црни Камен*
11 *Лазарев Кладенац*
12 *Хајдучки Кладенац*
13 *Криво Дрво*
14 *Голема* (широка) *Ливада.*

Ове страже су све једна од друге далеко по један час места.

II у срезу пчињском

1 *Китка*, 1 час даљине
2 *Новоселски Пут*, $^1/_4$ часа
3 *Свети Илија Честелински*, $^1/_2$ часа даљине;
4 *Уши*, $1^1/_2$ час
5 *Гола Глава*, $^1/_4$ часа
6 *Козарник*, $^1/_4$ часа
7 *Црква Горњег Вртопа*, 1 ч
8 *Давидовац*, $^1/_2$ ч.
9 *Рајистовац*, $^1/_2$ ч.
10 *Кршевица*, $^3/_4$ ч.
11 *Цер*, 1 час
12 *Русци — Свети Илија*, $^3/_4$
13 *Лепчинци*, ч.
14 *Шумка*, 1 ч.
15 *Мотина*, $^1/_2$ ч.
16 *Ханови Свети Илија*, $^1/_2$ ч.
17 *Грамађа*, $^1/_4$ ч,
18 *Близник*, $1^1/_4$ ч.
19 *Бабина Пољана*, $^1/_2$ ч.
20 *Тамна Буква* (управо: *Тъмна Букı*). $^1/_4$ ч.
21 *Службиште*, $^1/_2$ ч.
22 *Патарица*, $^3/_4$ ч.
23 *Црни Врх*, 1 ч.

Све ове страже стоје према држави турској.

24 *Мусуљ* (управо *„према* брду *Мусуљу“*), $^1/_2$ ч.
25 *Просеник*, $1^1/_2$ ч.

III у срезу масуричком

1 *Претвор* (или Виљоколо), $2^1/_2$ часа даљине.
2 *Панчин Гроб* 1 ч.
3 *Букова Глава* 1 ч.
4 *Власина* (царина) $^1/_2$ ч.
5 *Гацина Пољана* 1 ч.

Горње четири (у срезу пчињском), и ових пет стража (у срезу масуричком) стоје према Кнежевини Бугарској.

---

2 Планине

Планине највеће, које се могу у овом округу поменути, нису целе у округу врањском. Највеће су оне које су међу Моравом и међу изворима Пчиње и Струме; а од тих планина само западна и северозападна страна припада врањском округу, по што је државна граница српска проведена баш билом тих планина.

Међу тима могу се поменути:

Чемерник, на североистоку среза масуричког, голетна пространа планина, обрасла само бујном травом, која је стоци врло питна паша.

Варденик, на југоистоку од села Сурдулице. На Варденику је највиши врх *Велики Стрешер*, који изгледа као пласт сена. На врху Великога Стрешера руски су официри године 1878 закопали неке записе и друге неке знаке.

По Варденику је врло богата и питна паша. Ту Црновунци пасу неколико хиљада оваца, и неколико стотина коња.

Букова Глава, изнад језера Власине, где је развође рекама: Морави, Јерми, и Струми.

Панчин Гроб, Мецид-Планина, Дебели Рид, и Мали Стрешер висови су дуж границе српско-бугарске.

Код *Стрешера* је преслап *Виљоколо*, који се, као падина, не може видети из далека, него се свакад радозналу путнику из далека показује лепи врх *Стрешеров*, као обележје *Виљоколу*.

Виљоколо се даље чује, а *Стрешер* се даље види.

Виљоколо је преслап између *Претвора* и *Малог Стрешера.*

На северном боку тога преслапа извире вода, доцније на гласу као *Врла Река*, која се састаје с реком масуричком.

На јужну страну од Виљокола тече речица *Виљокоштица* која се слива у Струму.

На самом побиљу тога преслапа, међу изворима *Врле Реке* и *Виљокоштице*, има једно коло, као какво врло велико гувно. На средини тога кола, где би био стожер, кад би то било истинско гувно, земља је малко издигнута. И ивица томе колу виша је од остале земље, као да ју је неко навалице марљиво ивичио.

Ко је градио то коло? Шта је ком оно требало на том месту?

Личи да је ту неко разапињао некакав велики шатор, па око шатора објарчивао, да вода не би податекла. Али на оволикој висини, и на овакој стрмени, није никад могло бити опасности од поводња.

Сељаци из околних села на питање: шта је то? одговарају: да је то *Виљоколо*, то јест *коло горских вила* које ту играју своје вилинске игре; а оно место што је издигнуто на средини, веле да је за свирача, који свира тим планинским играчицама.

Граница српско-бугарска ударила је посред *Виљокола.* Али како се баш на том месту ломи правац планинскоме билу повијајући се више к северу, то је само једна четврт од Виљокола ушла у Србију, а три четврти остале су у Бугарској.

Кад је копан гранични јарак, ни један од сељака из оближњих села није хтео ударити будаком у Виљоколо, бојећи се вила; него су га раскопали неки Турци војници, који су се ту десили.

И сада се трава око Виљокола коси, а на самом колу нико не сме ни сламке да узбере.

С Виљокола, ма да је оно преслап а не вис, диван је поглед на две стране.

Мали и велики Стрешер малко су на запад од Виљокола.

Даље су: *Војинов Рид, Вршник, Просеник, Бесна Кобила, Барје, Црни Врхови* (њих су три), *Курицак, Прекорница, Патарица.*

На Патарици је тромеђа државама: српској, бугарској, и турској; а ту је и *развође* трима рекама: *Морави*, *Вардару*, и *Струми*. Кад киша пљусне на Патарицу, онда оно воде што потече с тога брега на запад — иде у *Мораву*; оно што се обори на југ — слива се у *Пчињу* па у *Вардар*; а оно што јурне на север и на исток — стаче се у *Струму*. По томе, овде је веће развође него на Власини.

На врху Патарице, као на тромеђи, Турци су озидали од камена једну белегу, као какав стуб, који казује докле се данас пружа њихова царевина[1].

Кључ, у хатару селâ: Брезовице, Средњег Дела, и Вишеваца.

Ретке Буке, брдо у брезовачкој општини.

Мотина, у хатару села Ђурковице.

Соколовац и *Јаловик*, у хатару села Јелашнице.

На левој страни Мораве пак, ови су висови, или бйла планинска:

Кукавица, почиње од села *Крушеве Главе*, па се пружа на исток до у саму клисуру код селâ: *Теговишта* и *Мртвице*. Ова планина има два бйла: једно је на северозападу, и зове се *Липовица*, а друго је на југоистоку, и зове се *Диволов* или *Дупељево*.

Облик Велики и *Облик Мали*. Велики је Облик, по казивању, 950 метара виши од Врање. Находи се међу селима: *Урманицом*, *Секирјем*, и *Обличким Сенима*. Овај вис пада у очи не толико својом висином колико својом сликом. Јер, као што се *вйсй* Ртањ међу долинама моравском и тимочком, тако исто лепо изгледа, и мами путнику очи, Облик међу Моравом и Ветерницом.

Гоч, за турске владе и арнаутске силе, бејаше стан свих арнаутских лупежа. На Гочу је био један сукоб између Срба и Турака 1878.

Црни Камен, на граници српско-турској.

Прича се да је на том брду, за Цара Лазара, била некака граница. Испод тога брда има извор „Лазарев Кладенац“, који веле да је пронашла војска Цара Лазара, кад је једном туда пролазила.

---

[1] О овој белези вреди прочитати оно што је записано у мојој књижици „*С Дунава над Пчињу*“ од стр. 75 — 76.

Копиљак, такође на граници српско-турској. Прича се да је у старо време испод брда *Копиљака* ишао некакав друм. Сад се находе зидине од некаких зграда, за које сељаци веле да су биле путне гостионице.

Године 1878 на Копиљаку је била битка у којој су погинули: *Стеван Стаменковић,* из Големог Села, и *Илија Стаменковић,* из села Влаха.

Плачевица, у хатару села Дреновца. Испод тога брда било је арнаутско село *Девотин,* које је остало пусто.

Крстиловица. Овоме брду, и оном пред њим, прича се да су имена постала овако: Краљевић Марко дође од некуда, после некаквог страшног боја, у ком је порушен град, који се сад зове *Марково Кале.* Видећи ту несрећу, Марко се прекрсти од чуда. И брду остане име *Крстиловица.* За тим Марко пређе на друго брдо, и ту, видећи несрећу која је снашла народ, и, осећајући ону која ће га текар сналазити, *заплаче се.* Од тога, вели прича, оста овом другом брду име *Плачевица.* Ту причу причају мештани. Њу су и туђини чули и записали. Али ми, којима је лашње издевати местима имена, него разабрати како се она зову, не ћемо да чујемо ту причу. Ми све једнако и говоримо и пишемо веселу *Плачевицу* — *Пљачкавица.* Па већ и мештани, поводећи се по нама чак и кад грешимо, често реку:

— Тако је, тако; све једно је, како да речеш: *Плачевица,* или *Пљачкавица!*

У планинама и шумама врањскога округа има: вукова, лисица, јазаваца, творова, зечева, куна, ласица (невестица), веверица, и срна. Медведа нема, мањ кад који дође са стране.

---

3 Воде

Вода највећа у врањском округу јесте Морава, која у том округу нити извире нити увире: она само протиче кроз њега, примајући у се његове реке и потоке.

О Морави је казано што се могло казати у опису водâ нишкога округа, стр. 5.

После Мораве, у овом је округу врло важна река *Ветерница,* које је долина најкраћа путна пруга од Лесковца у Врању; а и та је река поменута међу водама нишкога округа, у коме она пада у Мораву, стр. 9.

Врла Река. Извире, као што је раније речено, из севернога бока преслапа *Виљокола,* и тече на северо-запад к Морави. У селу *Алакинцима,* испод Масурице, састаје се с *Масуричком* Реком, која извире испод Варденика. Неки причају да се Врла Река у старо време звала *Пешчаница,* и да је текла кроз *Виногошт* у Мораву. Ако би ово казивање било основано, онда би излазило да се *Иногошт* пружао и на десну моравску страну.

Ми ово овде бележимо само као напомену за даље испитивање.

По именима сêлâ кроз која тече, Врла Река добија разна имена, а улива се у Мораву према *Владичину Хану,* мало више од чота *Ушке.*

Јелашница. Извире у хатару Новога Села. На овој реци има у новоселском хатару вир *Дамњаник.* У тај вир људи су пуштали греду од 16 стопа дужине; и она, веле, потоне, па је сутра дан вода избаци. Испод Дамњаника има три вира, као три каце од самотвора камена, све један ниже другога.

Корбевштица. Извире из места *Саборштице,* више села *Славнице;* тече кроз *Клисурицу,* и слива се у Мораву, више села *Превалца.*

Бањштица. Извире у хатару села *Бабине Пољане,* и испод једнога *Црнога Врха.* Прима у се *Црну Реку;* тече кроз *Првонек, Дуге Луке,* па удара на *Бању,* где прима сву врелу воду из бањских извора; за тим се слива у Мораву спроћу села Моштанице.

Тибушка или *Златокопска Река.* Једно јој је врело у селу Лукову; друго — код цркве Св. Пантелије, а треће је *Лева Река,* која сама има три извора.

У Мораву се слива код села *Златокопа.*

Требешинска Река. Извире под брдом *Светим Илијом* и *Мотином*, а тече кроз село Купининце у Мораву.

Преображенска Река. Извире у осоју брда на ком је хан *Свети Илија.* У Мораву пада у селу *Ратају.*

Врањска Река. Има два извора: један је Девотински Поток који тече из планине *Крстиловице*, а други је *Мала Река*, која извире у присоју брда *Плачевице* и *Дуге Лазине.* Под Марковим Градом састају се те две воде, па теку кроз варош Врању.

На овој реци, од Маркова Града до њенога утока у Мораву, има више воденица и ваљавица. Кроза саму варош, она се наводи на ва̂де, те јури улицама, и помаже да би се варош могла држати чисто. На њој има 2 дрвена, и 5 камених мостова. Све су те мостове градили поједини Турци, као своје задужбине. Неки *Хаџи-Усеин-Паша* начинио је два, и његова жена *Емина* два моста од камена.

Врањска се река слива у Мораву испод села које се зове *Доње Врање.*

Лепеница. Извире у јужном подножју планине *Кукавице;* иде на југоисток до виса *Бабинога Носа,* протичући поред села Костомлатице, Јагњила, Равне Реке, и Солачких Сена, до манастира Кацапуна; одатле окреће право на исток, протиче кроз село Кацапун, и Лепеницу, па пада у Мораву, с леве јој стране, у хатару лепеничком.

Белишева. Извире на северном крају села Белишева, а на ужном подножју виса *Јовице.* После доста кривудавога тока, пада. у Мораву, пошто протече кроз село *Стубао.*

Власинско Језеро (Власинско Блато).

Међу Чемерником, Милијиним Ридом, и Буковом Главом, има једно језеро, које се пружа с југоистока на северозапад. Оно има у дужину 8 км, а у ширину 3 км, ма да му ширина није свуд једнака

У то језеро стачу се из околине многи кратки потоци, а из њега на северозапад отиче речица која доцније тече кроз село *Црну Траву*, и које се зове *Власина.* О овој реци Власини била је реч у округу нишком, стр. 7

У средини својој Власинско је Језеро бистро као кристал, и вода је, веле сељаци, дубока толико да јој се не може дна наћи, а с крајева језеру ухватио се густ шевар, који се креће и гиба на води као каква лађа.

Околни сељаци причају да у Власинском Језеру живи некаки *црни водени бик*. У старо време, веле они, бик је тај ноћу излазио из воде на обалу, пасао траву, и боо се са сељачким говедима, која су пасла око језера. Он је, на тај начин, поубијао многа говеда сељацима. Најпосле досети се некакав ковач, те своме волу окује рогове гвожђем, и пусти га на пашу крај језера Власине. Водењак изиђе, као обично, и полети на ковачева вола, да га прободе, а кад га овај мазне својим окованим рошчићем, он заборави и пашу и бодење, него стругне на траг у језеро.

После тога, говеда су, вели прича, била мирна од воденога бика.

Само године 1827, пред рат руско-турски, и пред годину 1876, кад ће се закрвити Срби и Турци, бик је, веле, из језера тако страшо букао, да се је сва околина тресла, и из воде су избијали на површину велики клобуци.

То причају Власинци и Црнотравци, који су језеру најближи суседи.

У водама врањским има: мренова, кркуша, скобаља, кленова, и пастрмака (које се овуда зову *стрвке*).

У Морави има рибе крупне, а по другим водама сва је риба ситна.

Бања, вода минерална, на исток од Врање, једно два часа путовања, на десној моравској страни, у једном живописном месту поред реке *Бањштице*. Вода та кључа из неколиких извора; врела је, и за то се зове *Бања*.

Ту се находи неколико купаоница које су грађене у старо време.

Најврелији извор има око 70° R.

У врелу бањску воду меша се доста студене воде од реке Бањштице, која тече поред самих извора.

Људи из околине, у тој топлој води, киселе и испирају многу

конопљу. Тим радом они много кваре и лепоту места и чистоту ове лековите воде.

Не ће бити на одмет ако се овде помене једно богаство балканских земаља.

Осем ове вреле воде, има бања у *Ћостендилу*; у *Јохирама*, под Витошем; у *Софији*; у *Бањи Нишкој*, под Коритњаком; у *Сврљигу*, крај Тимока; у *Шарбановцу*; у *Брестовцу*; у *Соко-Бањи*, под Озреном; у *Рибарима*, под Јастрепцем; у *Врњцима*, под Гочем; у *Јошаници*, под Копаоником; у *Лукову*; у *Бањској*, у Топлици, и у *Сјарини*.

Све те вреле воде извиру на простору који може имати у четврт највише 40 — 45 часова хода.

---

4 Равни

Равнице је мало у врањском округу. Поред Мораве од Врање до Владичина Хана има неколико лука равних и родних, али су незнатне величином. Највећа ће бити она у западном крају старога Иногошта која се почиње од села *Прибоја* па се пружа до села *Суве Мораве*, на левој моравској страни.

И поред Врле Реке, од њених става с Масурицом до утока у Мораву, има неколико равница које су такође врло родне. Од ових је најзнаменитија она што се зове *Масуричко Поље*, или: *Добро Поље*.

Пољаница је корутина која је сва окружена висовима, али ни она није глатка раван, ма да су готово свуда по окомцима омањих њених брда њиве и ливаде. Чисте равнице у Пољаници највише биће онде где је настањено *Големо Село*.

---

5 Шуме

Шумâ врањски округ има: у Пољаници, у Црном Камену, у Копиљаку, у Вељој Глави, и готово свуд до границе према Турској;

а има је и границом до среза лесковачког у планини Кукавици и у Влахињи.

У срезу масуричком највеће су шуме: *Краковица*, од села Житорађе и Прекодолаца па поред села Залужана до села Ружића; и *Дикава* између села Козњице, Мачкатице, Лескове Баре, и Залужана.

Дрво је највише буково. Церовине, граничевине, и растовине има само по браницима.

---

6 Рудно благо

Рудногa блага из земље врањскога округа вадили су људи до сада врло много, а остало га је, без сумње, још доста да се вади.

Ја ћу се постарати да овде само поменем *рудна места*, где су руде или вађене, или тек нађене, остављајући стручњацима да тачније одреде где чега има, и колико га има.

Сурдулица, село у долини масуричкој, у ком је канцеларија среза масуричког. У том селу је нађен изданак оловних руда, и то на вису испод села Кијовца, на 2000 метара североисточно од среске канцеларије. Ту се појављује олово повисоко, где трахити продиру кроз микашист и гнајс.

Овде има и фосилнога угља; воде доста за кретање махина, и довољно глине која се одупире ватри: дакле све што треба за повољне топионице.

Масурица, село које је дало своје име целоме срезу ком је управа у селу Сурдулици. Испод села Масурице, 10 км на југо-исток од Сурдулице, находи се *Масурички Самаков*. Овуд се опажа микашист и гнајс. Руда је одвише ситна; с тога није за радњу у велике, и на дуже време.

Врла Река, која извире испод *Виљокола*, има рудних остатака на 10 км од Сурдулице. Ту има и руде и угља, што је остало од Турака.

Власина. Око Власинског Језера не виђа се трахита, него

микашист, гнајс и хлороташист. Те су стене обала Власинском Језеру. Око самих ивица језерских има доста гвоздене рђе; има кристала, магнетита и порита. На вису је примећено гнездо од гвоздене руде и од графита, али је све то од мале важности.

Горке ва̏де, на југоисток од Језера Власине. Ту се је радила руда за Турака. А прича се да се је ту вадила руда још за српских краљева.

За време некога Хусејин-Паше, у овом је крају ковало којекаквих 25 самокова, где се израђивало гвожђе.

Осем тога, помињу се још: *Козничка вада* и *Антина вада*.

Људи веле да је Хусејин-Паша добијао од свих тих самокова око 14 — 20.000 возова руде (1 воз је 500 ока).

Ва̏де се зову оні јазови којима се води вода на згодне скокове, да креће *самокове*. Те су ваде некад дугачке по 5 — 6 часова.

Самоков се у овим крајевима зове свака радионица у којој вода креће справу која кује гвожђе, или иначе израђује руду.

Грдиличка Клисура. У овој клисури има кристалних стена, микашиста, гнајса, гранулита, а највише хлороташиста. У наносима свију већих река: Грдиличкој, Цепској, и Козарској находи се гранита, гранулита, и трахита, тако да је десна моравска обала од самих ерунтивних стена.

Од Калиманаца до Прибоја вија се трахитски туф, који се пружа левом мора̀вском обалом на 10.000 метара, и изгледа као кречна стена. Док је јакован, теше се лепо, а после се стврдне тако да је врло добра грађа за мостове, стубове; и друге грађевине.

Мрка Пољана, место где су рађене руде за Турака. Ту је самоков, а мало даље вигњеви.

Околина је, поред руднога обиља, богата буковом гором.

Стена је микашист, а по наносу има и трахита. Главни масив трахитски јесте највећи вис *Љутен*, код села Мутежа.

Гузевје и *Лебедска Река.* И овуда је микашист продрт

трахитима. Уз Лебедску Реку, код села Лебеда, један је *вигањ* који припада самокову мркопољанском.

И овде има добре букове горе.

Још су били вигњеви у Гарваници. али сада су већ готово са свим порушени.

Марганци. — У хатару овога села, у потоку *Стипси*, нађен је фосилни угаљ, али јако испретуран.

Слатина. — Говори се да је некад у овом селу вађена со. Сад се не може да уђе у траг соли, а и сумњати је да је има, по што је подлога наносне околине гранит.

Мртвица, у срезу пољаничком. На 2000 метара западно од Мораве у Репишту и Граову находи се угаљ од најбоље каквоће.

Како ће туда јурити железница, овај рудник има врло лепу будућност.

Сушевје. — Спрам Краљеве Цркве у Мртвици нађен је фосилни угаљ, и геолошке су прилике онаке каке и у селу Марганцима.

7 Остаци од старина

Старине, до сад виђене у врањском округу, ово су:

Марково Кале (Марков Град), изнад Врање, међу Плачевицом и Крстиловицом, куда је пролазио стари пут од Лесковца преко Иногошта у Врању.

Прича се да је то био град Краљевића Марка. За то се и зове *Марков Град (кале је* реч турска, и значи *град).*

Неки додају да се тај град звао *Голубиње;* али ово треба узимати с предохраном до бољега објашњења.

Старо Градиште, у Грахову, у Клисури. У селу *Прибоју* на једном вису између врхова који се зову *Уши* и *Велика Борча* находи се то *Старо Градиште.*

Стража, друго градиште, на вису изнад манастира *Кацапуна.*

Градиште, треће на број. Између села Власине и Битврђе имају остаци од старога града. Сељаци причају да од тога градишта има тавник кроза земљу који изводи чак на планину Чемерник.

Романов Град. Под Варденяком, у селу Доњем Романовцу, имају остаци од старога великога града.[1] А испод тога града, прича се, да је била велика варош.

Краљичин пут. У месту *Тамној Букви,* врло стрменим осојем између *Службишта* и *Плашевца*, има стари пут тако раван, тако простран, да њим угодно могу интови трчати. Тај пут држи више од часа.

Прича се да је тај пут градила некаква *Краљица*, и да је изедено 70 крава јаловица, докле је начињен.

Света Тројица, зидине од старе цркве, под брдом Крстиловицом.

Мост на Морави био је код Владичина Хана, на путу који је водио уз Врлу Реку ка Власини. Од тога моста сад се познају само остаци од стубова (тумбаса).

Остра Глава. У Големом Селу, у Пољаници, под брдом овога имена, зидине су од старога манастира, поред кога се познају остаци од неке друге зграде, где је, прича се, живео некакав испосник.

У *Мртвици*, у *Стублу*, и у *Кацапуну*, имају старе цркве од тесанога камена. За мртвичку и стубаоску прича се да их је градио Краљевић Марко[1]. Стубаоска се зове и *Бела Црква. Кацапун* је међу височима Бабиним Носом, Миљковим Врхом, Стражом, и Јовицом.

Свети Прокопије, стара црквина, за коју се прича да је зидана још за Цара Лазара, па доцније, за Турака, порушена. Кажу да су у старо време тој цркви долазили на богомољу људи из далека, па чак и *Немци* из *Немачке!*

Кукавка, у селу Власима, на брду Кукавци, стара црквина о којој се не прича ништа, само јој је име тужно.

Латинска Црква. У селу Градњи имају темељи од некаке цркве, коју сељаци зову *Латинска Црква*; а само место где су ти темељи зове се *Света Петка!*

---

[1] *Маркова Црква* је на великој висини. Њој је тешко прићи. Прича се да у њу није смело ући женско чељаде, него је долазило само до у порту, па му је ту давано причешће.

Латинска Манастирина у селу Дреновцу, остаци од неке старе зидине, која се тако зове, ма да сељаци само оно место на ком су те зидине зову *Свети Ђорђе*.

Свети Ранђел. Изнад села Дреновца, на северној страни, развале су од старе цркве која се зове *Свети Ранђел*. Поред цркве је старо српско гробље с крстовима без потписа.

Сељаци из Дреновца и из Секирја долазе о Св. Аранђелу на ту црквину, те пале свеће, и моле се Богу.

У селу *Секирју* има стара црквина, о којој се ништа не прича.

У селу *Смиљевцу* била је стара црквина, па је на њеним темељима начињена садашња Смиљевачка Црква, која слави Свету Петку.

Јелашница село, има једно црквиште. Никакве приче о њему не знам.

Јасење, село, има црквиште. Никакве приче.

Тарапаниште, више Сурдулице, уз Врлу Реку, на месту Ћурковици.

Калуђерско Гробље, старо црквиште у хатару села Житорађе.

Света Гора, и *Цуцуљка*, старе зидине у хатару општине буштранске.

Свети Никола, у селу Репишту, био је некад богат манастир, у ком је, по причи, живело 70 калуђера. Испод манастира је место *Пашина Лука*. На том месту уставио се некад некакав паша с војском, не знајући да ту близу има манастир. Калуђери ноћу, из ненада, ударе на војску, разбију је и растерају. Остане само један младић. Он је чуо, како су калуђери, после сече, говорили: *„Нека зна Турчин како сече црногаћа калуђер.“* Чувши то, младић убоде себе трном, и те речи запише на нокту од палца. Иза тога некако умакне, и јави Турцима за погибију ове војске.

Турци дођу с великом силом, те манастир похарају и спале, а калуђере све исеку.

После те паљевине тај манастир није ни обнављан.

И код ове црквине, као и код оне у Мртвици, има испод земље велика пећина, коју народ зове *Гробница*.

Хајдучка Црква, на граници српско-турској. Задужбина неких хајдука. Сад су саме развале.

Крињева Кућа, село 2½ часа од Врање, сад за границом у Турској, има старих зидина, а близу је ту и село *Карадник*.

Још нешто. У селу Градњи, у Пољаници, до саме цркве, има гробље. Каменови, који су ударани чело главе мртвима, једни су прави крстови, а други више личе на какву слику крилата човека (анђела). На првима има записа (али нема старијих од 1837 године) а на овим другима нема ништа писано.

Људи причају, да у старије време Турци нису давали ударати крстова на гробове, него су се Срби довијали те камен секли налик на крилата човека или анђела, па тако Турке варали, јер и то је опет неки крст! Тек у новије време почели су Турци трпети да Срби могу ударати крстове на гробове својим мртвима!

8 Становници

а. Њихове историјске судбине

Становници врањскога округа, живећи у моравској водопађи, којом је најлакше продирати на *Косово*, и којом је најпрече било Турцима прилазити к *Новоме Брду*, запамтили су све велике најезде на стару државу српску.

Косово Поље, на ком су често „сабље делиле царства“, и *Ново Брдо*, извор богаства и моћи старих српских владалаца, привлачила су к себи Турке освајаче, докле год и једно и друго није пало под власт њихову.

Најлакши пут и к једноме и к другоме, освојаче је водио преко врањског поморавља.

А зна се како је земљи куда често пролазе војске!

Не ће бити од штете да овде поменемо понешто из причања Турака паметара[1] о њиховој влади у овоме крају. Али причања ова нека су као ређа биљка на земљи нашој, а никако као поуздани извори историјској светлости. Турци, како су алватни у свачем другом,

[1] *Сулејман Зекировић-Баља*, из Пољанице, и *Ајрадин Аметовић*, из Сурдулице.

тако су немарни и у тачности историских истина. Ево шта говоре ти турски паметари:

„Откако су Турци освојили Солун, Прилип, Битољ, Једрене, и друга ближа места, има 450 година; а од како су освојили Скопље, Приштину, и Врању, има 350. За тих 350 година само шест месеца нису у тим крајевима владали они, јер их је била протерала хришћанска војска, коіа се, иза тога, врло брзо повукла натраг.

„Пре 180 година, веле даље турски паметари, долазила је опет војска хришћанска до Копиљака у Пољаници.

„Тада су испред те војске бегали ка Скопљу и Турци и Хришћани. И тада се та војска врло мало задржавала.

„Пре 80 година дошли су до Грдилице Срби из Шумадије, ударили су на Дедобарски Хан, и ту потукли многе Турке. Њих је предводио Хајдук Стреља. Беше Субота, пазарни дан у Врањи, кад дође глас о том што су Срби учинили на Дедобарском Хану. На пазару беше много народа. Оружје су онда носили и Турци и Хришћани. И тако оданде, с пазара, дигну се и Турци и Хришћани, заједно с турском војском, те дођу у Клисуру да Србе сузбију.“

Ово су они српски хртници, који су 1809, при опсади Ниша, били послани у Грдиличку Клисуру, да на Просеченици пресеку пут врањскоме паши. Њих је одиста предводио Војвода Стреља (Гледај стр. 116 ове књиге).

Ове јуначке хртнике није толико сузбио овај отпор турски о коме говори паметар, колико велика српска несрећа на Каменици.

И тако је Турцима остала влада над овим крајем све до године 1878, докле Краљ Милан није развио српску заставу.

У врањском округу помиње се неки злогласни Хусејин-Паша (око 1837), који је чувен по тиранској својој управи, и по великој грабљивости туђе имовине.

Године 1877 и 1878 становници врањскога округа, и они у Пољаници, и они у Морави и Сурдулици, и они у Пчињи помагали су колико су више могли да им час пре сване дан ослобођења.

Бог да прости мртве који дадоше главе своје за слободу отаџбини, а слава живима који су радили, и дочекали жуђену слободу!

Овде стављам кратак преглед злочиних дела у врањском округу за године: 1879, 1880, 1881 и 1882, као једну црту за моралну слику становника врањскога округа:

СЛУЧАЈЕВИ		1879	1880	1881	1882	СВЕГА
Разбојништва		1	2	4	1	8
Крађа	ствари	3	2	4	5	14
	стоке	6	3	3	1	13
	пића и јестива	1	3	—	-	4
	новаца	1	3	4	3	11
Пожара	број	2	3	5	14	24
	вредност у динар.	1.280	2.420	1.543	10.453	25.696
Паљевина	број	7	16	6	33	62
	вредност у динар.	5.731	6.235	1.900	9.844	22.710
Убиства	пушком	6	4	2	3	15
	ножем	—	1	1	—	2
	другим оруђем	2	1	2	1	6
	дављењем	2	1	—	—	3
Узроци убиства	свађа	3	2	3	2	10
	омраза	2	—	—	1	3
	непознати	5	4	2	1	12
Самоубиства	пушком	1	1	2	—	4
	вешањем	1	—	2	3	6
Узроци самоубиства	болест душевна	1	—	2	1	4
	непознати	1	1	2	2	6
Случајне смрти	од пушке	2	2	1	—	5
	од мраза	1	2	—	—	3
	од ватре	1	—	—	1	2
	утопљено	—	1	3	—	4
	од грома	—	1	—	1	2
	од пића	1	—	—	—	1
	непознати	1	2	6	—	9

Као што се види из овог прегледа, било је у течају од четири поменуте године свега 42 крађе, или по 10 на годину.

Број пожара и паљевина био је врло велики, и то свега 86 за четири године. Штета од пожара износила је свега 48.406 динара. На поједини случај долази, у средњу руку, по 562.80 динара. Кад ову штету поредимо с бројем становника, онда видимо, да је од исте долазило на једног становника по 19 пара годишње.

За све четири године било је у врањском округу свега 10 случајева самоубиства, годишње дакле по 2·5. Долази, по томе, један случај на 25.938 становника.

Убиства учињено је свега 26 или по 6·5 годишње, и то половина због свађа и омразе. Једно убиство долази на 9822 становника.

Случајно погинулих било је такође 26. Размера је према становништву иста као и за убиства.

Према наведеном било је у врањском округу за четири године:

	свега	проценат
Самоубиства	10	16.14
Убистава	26	41.93
Случајно погинулих . . .	26	41.93
Свега	62	100.00

Од неприродне смрти умрлих долази дакле годишње један на 4.183 становника.

О природном кретању становника у врањском округу имамо ове податке за 1882 годину.

Венчања било је у тој години свега 647, и по томе долази на 1000 становника по 10 венчања. Родило се исте године свега 2950 деце, и то 1520 мушке, а 1430 женске. На 1000 становника долази по 45 рођених. Ванбрачно рођене деце било је свега 6, и то 4 мушка и 2 женска. Од 1000 рођених било је само 2 ванбрачна.

У истој години умрло је свега 1861, и то 960 мушких, а 901 женских. На 1000 становника долази 29 умрлих, и по томе роди се по 16 више но што умире на сваку 1000 становника.

Размера рођених према умрлима била је:

код мушких као 100 : 63

код женских „ 100 : 63
у опште „ 100 : 63

Сад да бацимо летимични поглед на школе и на школовање становника овога округа.

У врањском округу било је на крају 1883 школске године свега 11 основних школа, и то 10 за мушку и 1 за женску децу. Две су школе биле у Врањи, а 9 по селима. Долази, дакле, једна основна школа

у Врањи	на 4146 становника
по селима	„ 6284 „
у опште	„ 5895 „

У основним школама радио је свега 21 наставник, и то:

у школама:

	УЧИТЕЉА	УЧИТЕЉИЦА	НАСТАВНИКА
врањским	5	7	12
сеоским	9	—	9

У школама вароши Врање било је

	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА	ЂАКА
у почетку године . .	566	87	653
на крају године. . .	496	82	578
школу је оставило . .	70	5	75

У сеоским школама било је

	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА	ЂАКА
у почетку године . .	343	8	351
на крају године . .	290	8	298
школу је оставило . .	53	—	53

Од 100 уписаних напустило је школу

	ВАРОШКЕ	СЕОСКЕ
ученика	12.4	15.5
ученица	5.8	—
ђака	11.5	15.1

У средњу руку долазило је на једну школу

варошку	327	ђака
сеоску	39	„
у опште.	91	ђак,

а на једног наставника школа

варошких	51	ђака
сеоских	39	„
у опште	48	„

Ако број ученика и ученица поредимо са становништвом, онда налазимо да је од хиљаде становника

	мушких	женских	у опште
	походило основну школу		
	ученика	ученица	ђака
варошких	130	22	79
сеоских	12	0.3	6
у опште	27	3	15

Кад ове размере међу собом поредимо, ми налазимо, да је од једнаког броја мушких и женских становника било у основни школама

	ученика	ученица
по варошима	100	17
по селима	100	3
у опште	100	11

У врањском округу има:

цркава	32
манастира	3
Свега	35 места где се народ збира на молитву

б. Личности чим било заслужне

Ћесар Угљеша

У почетку прве десетине од XV века, у Врањи находимо *Ћесара Угљешу*, као *господара Врањи, Иногошту, и Прешеву.*

О Ћесару Угљеши до сада мало знамо. Највише је оно што је о њему прибрао марљиви сабирач и оштроумни ценилац чињеница из наше старе историје, г. Иларион Руварац (у Гласнику XLVII. 190 — 194).

Могло би се рећи да Ћесар Угљеша није био само *управник* Врањи, Иногошту, и Прешеву, него да су те земље биле његова држава, по ондашњем значењу те речи.

Године 1402, кад је оно Деспот Стеван Високи (и брат му Вук) бйо онај страшни бој с Турцима на Трипољу код Грачанице, Ћесар Угљеша, господар врањски, држао је с Турцима; али је ипак био Деспоту Стевану велики пријатељ и помагач, јављајући му шта Турци раде, и шта смерају да раде.

Доцније Угљеша остави Турке са свим, и пређе на страну српску, под власт Деспоту Стевану, и земљу своју **отьчьскоую: Враню, Иногоштоу, и Прѣшево прѣємь и оудрьжа, и бысть іако нѣкоє крыло Христианомь"**.

По што је оставио Турке, и пришао Стевану, Угљеша је био заклон и заштита Србима на овом крају.

Ћесар Угљеша био је у Врањи и године 1412, кад оно бесни Султан Муса, у сред зиме, јурну из Софије преко Врање на Ново Брдо

Г. Руварац мисли да је ово онај Ћесар Угљеша, **господарь. Срьблємь и подоунавию**, који **вь лѣто** 6931 = 1423 записа манастиру Хиландару село *Врање*.

Али ко је управо тај Ћесар Угљеша? Ко су његови стари? Где је његов гроб? На та питања још данас не можемо дати одговора.

У манастиру Љубостињи, на једној плочи у патосу, пише: **а се лежи Стєфань, кесарь оуглєшє сынь"**. Сва је прилика да је тај Стеван син овога Ћесара Угљеше.

Толико за сад можемо казати о овој знатној личности врањског округа.

Од новијих људи који су се заузимали за народне послове, и тога ради некад муке трпели, помињу се:

Поп Живко

Из села Кршевице

Овај Поп Живко купио је по Пчињи доброволце, и с њима тукао Турке у оно време кад су Немци били освојили од Турака Ниш и Приштину.

Поп Неша

Поп Неша из Кршевице, у Пчињи, сада за нашом границом. Поп Неша јо седео у Преображењу, а пород је оставио у Буљесовцу; умрьо је као игуман у Светом Прохору. Прича се да се је много заузимао за цркве, за веру, и за народност српску.

Миша Шијаковић

Миша Шијаковић, из Врање, много је претрпео мука од Турака, бранећи народ од безакоња. Ишао је, тога ради, чак у Цариград. Најпосле су га Турци отерали у заточење, и тамо је умрьо.

Хаџи-Анђелко

Хаџи-Анђелко, из села Рупја. Тај је човек неколико пута окиван и теран у Цариград, све због заузимања за народна права. У рату за ослобођење одликовао се у боју на Власотинцима. Умрьо је 1881.

За тим, помиње се, као бранилац народа, некаки *леворечки ковач* (имена му не могах сазнати), кога су Турци, због великог заузимања за народ, посекли на мосту код села Златокопа.

Ђорђе М. Стојићевић

Ђорђе М. Стојићевић, рођен у Београду 1857, учио је основну школу, 6 разреда гимназије, и војну академију. Постао је официр 10 Декембра 1876.

У боју на Девотину, 18 Јануара 1878, тешко је рањен и од те ране умрьо је 19 Јануара.

Ово је праунук Милоша Стојићевића, прослављеног јунака из Поцерја.

26 Августа 1876 гледао сам га у боју на Поповој Могили, више Зајечара.

Пре боја наручиваше једноме другу своме: како ће му јавити оцу, ако тога дана погине.

— Немој му одмах казати, говораше он: — да сам погинуо; него најпре пиши: Тешко је рањен; после — рана се дала на зло, па већ најпосле — умрьо! А сабљу, молим те, гледај да ми сачуваш; не дај да падне Турчину у руке!

Из тога боја, и из многих потоњих, он изиђе здрав и читав; али освојење Врање плати својом јуначком главом.

Слава му!

Међу пољаничанима помињу се, као хвале достојни, сељаци из Големог Села, изГрадње, Студене, Тумбе, Крушеве Главе, Мијаковца, Влаха, Дреновца, и Секирја. Исто тако хвале се поименце попови: *Симеун Стојиловић*, *Василије Поповић*, и *Стојиљко Поповић*.

У Сурдулици се опет хвалом помињу попови *Тома Михаиловић*, из Власине, и *Поп Стеван*, из Црне Траве.

Поп Тома је дигао своје сељаке, те потукао Турке низаме који су били на Власини. У том боју је погинуо *Цветко Стојановић*, и ранио се *Златко Стевановић*, оба из Власине.

в. Места чим било знатна

Свети Сава, у животу оца свога Стевана Немање, побрајајући места и пределе које је овај присвојио држави српској, помиње и „**глаголемы Врани.**[1]"

Варош Врању мештани и данас зову *Врање* (као јагње, у средњем роду); само смо ми, отишавши онамо с војском, од *Врања* начинили садашњу *Врању* (као Бању).

Испод вароши има село које се зове *Доње Врање*.

Та места бележимо овде само за то што за толико стотина година нису променила имена̂ својих.

Бања Врањска, о којој је била реч кад се говорило о водама овога округа, вреди да се помене и овде, као место на коме *Никола Скобаљић* онако славно разби турску војску, 24 Септембра 1454.

Јануара 14, године 1878, на тој Бањи, би бој између српских добровољаца и Турака. Турци бише потиснути; мост на Морави заузеше Срби, и примакоше се ближе к Врањи.

Преображење, црква и село више Хотуље Горње и Доње, на један час и нешто јаче од Врање.

Ово се место може поменути из два разлога: *а.* њега је дао

1. *Ив. Павловића, Извори за историју*, стр. 13

Цар Душан Аранђеловој цркви у Призрену, задужбини својој[1]; и *б.* у њему живе сами Цинцари или Куцовласи, којих више нема ни у једном месту у овом округу.

Јеврем-Бунар, извор испод брда Плачевице. Извире испод камена који се зове *Крклар* (40 мученика).

Држи се да је вода из овога извора лековита.

Логор. — На десној страни моравској, код села Корбевца, недалеко од Бање, има место које се зове *Логор.* Прича се да су се ту некад били Срби и Турци. Прича додаје да Турци не би могли Србима ништа, да им није некака баба проказала тајну путању до места Градишта, одакле су Србима наудили.

Да ли ова баба није она кума Николе Скобаљића, о којој се прича у животу Скобаљићеву?

Владичин Хан. — На левој моравској страни, спроћу села Калиманаца, начинио је пре 10 — 12 година врањски владика *Пајсије* једну механу, која је данас путницима позната као *Владичин Хан.*

Само место где је тај хан зове се *Калиманци*, а пре су ту била два села: *Рајчик* и *Неманица*, па се данас зове *Рајчик* само једна махала од села *Калиманаца*, а *Неманица* се кад и кад изговори *Неменча!*

Ово се бележи само да се подсети како нова имена могу да заслоне стара.

На месту „Владичину Хану," предали су се Арнаути Србима 1878.

Ранутовац и *Девотин.* — Јануара 18, године 1878, мајори Радомир Путник, и Михаило Срећковић, и потпуковник Јован Поповић, с рудничанима, београђанима, и смедеревцима, освојише турске *стади* (положаје), а за тим и само село. Турци нападну на Девотин, али буду одбијени. Потпоручик Степан Степановић нападне на Турке на Гочу, а потпоручик Ђорђе Стојићевић са стране Девотина. Турци уступе, и њихова места заузму наши.

У том боју (18 Јануара 1878) честити праунук Милоша По-

1. *Гласник* XV, 303

ерца, Ђорђе Стојнћевић, буде самртно рањем, и сутра дан умре (Што је казано мало пре, на своме месту).

Вароши, села, куће.

Врања је окружна и једина варош у данашњем врањском округу који, по берлинском уговору, није Србији припао онолики колики је био за Турака.

Да речемо две три речи а имену ове вароши:

Стари српски летописци сав овај предео зову *Врани* (множина).

Данашњи мештани зову окружну варош: *Врање*, као што се изговара јагње[1].

Испод вароши има село које се зове *Доње Врање;* а онамо преко Мораве, идући к Власини, има друго село које се зове *Себе-Врање.*

Све троје рода средњега.

Ми пак, од првога гласа о освојењу овога места, рекосмо и написасмо *Врања* као *Бања.* Тако пишемо и изговарамо и данас.

Толико о имену.

А сад да погледамо малко у прошлост. Не ћемо се бацати у давнашњу старину, када је, по причању врањанаца, испод Врање било велико језеро, које је отекло и пресушило тек по што је просечена *Просеченица* испод Цепе, према селу Граову. Него ћемо тек летимице погледати на оно што се на Врањи и око Врање догађало од краја XI века на овамо.

Године 1093 велики жупан рашки *Вукан*, крчећи пут којим ће доцније ићи Стеван Немања, нападе на земље грчкога царства, и освоји: *Врање*, *Скопље*, и *Полог* (испод планине Шаре). Али на скоро мораде се повући испред веће силе.

Први пут тада помиње се *Врање* међу местима која су Срби отели од Грка.

---

1. Неки врањанци причају да се варош Врања некад звала *Голубинац* или *Голубиње*, по властелину *Голубу* који је, веле, зидао град међу Плачевицом и Крстиловицом. Сада се тај стари градић зове *Марково Кале* (Марков Град), и мисли се да га је градио Краљевић Марко.

У другој поли дванаестога века, *Стеван Немања* оте од Грка: Ниш, Лесковац, Липљан (то јест Косово) и Врању и врањско поморавље.

И то освојење није остало непроменито. Кад је Краљ Милутин ступио на краљевски престо, нашао је, вели летописац, земљу српску јако притешњену. За то завојшти на Грке; оте од њих (1282): оба *Полога*, с градовима и окрузима њиховим; *Скопље*, *Овче Поље*, *Злетову* и *Пијанац*.

Он тада и *Врању* и *Врањско Поморавље* врати српској држави. Од тога доба Врања се није одвајала од српске државе, докле је нису освојили Турци 1455.

Године 1389 Цар Мурат, идући с војском на Косово, није хтео на Качаник, него се од Ћостендила упути на Мораву и Врању. Цар Лазар се надао томе; за то је гледао да му пресече пут; али Мурат разбије предње Лазареве војске, сиђе на Мораву, пређе је у шест колона за једну ноћ, и онда испадне с бока у Косово, где га је Лазар чекао с главном својом силом.

После косовске битке (15 Јуна 1389), у Врањи виђамо *Ћесара Угљешу* који се зове *„Господар Врањи, Иногошту*, и *Прешеву“*. Земља овога „Господара Угљеше“ могла се пружати од Прешева у Моравици[1] доле до Владичина Хана, а можда до Ушке или и до Просеченице, и од границе кумановске до северне међе иногошке према Лесковцу[2].

На тај начин, Угљеша је држао источне путове који су водили у државу Лазареву.

Бивши неко време наклоњен Турцима, Угљеша се користио приликом те познао њихову политику, и њихову ратну вештину.

Године 1402, Новембра 2, *Деспот Стеван Лазаревић*, код Грачанице, потуче Турке. За ту славну победу Стеван је имао много захвалити Ћесару Угљеши, који му је помогао боље него ико. Од тада је Угљеша постао „као неко крило Хришћанима на крајини[3].

---

1. Од Врање до Прешева (у Моравици) које је сада остало под Турцима има око 3 часа даљине.

2. *Ст. Новаковић*, у *Годишњици* III, 311

3. *Гласник* XLII, 282

Године 1412, у зимње доба, бесни Султан Муса, желећи како год отети од Срба *Ново Брдо* и његове богате руднике, крете се из Софије по снегу и цичи најбржим ходом, предре преко Трна, Знепоља, Чемерника, и груну на Врању тако из ненада да у мало не ухвати жива Ћесара Угљешу.[1]

Године 1454, Септембра 24, код Врањске Бање, војвода *Никола Скобаљић* потуче Турке и, тиме, за онај мах, заклони Врању од турске најезде.

Али Врања се није дуго сладила слободом и миром.

Султан Мехмед II, да би осветио погибију своје војске на Бањи, сам се крете из Једренета, пређе Врању, потуче се са Скобаљићем на *Трепањи*, разби му војску, и, као што је већ на свом месту казано, њега и стрица му живе наби на коље, 16 Новембра 1454.

Године 1455 Турци се опет унуте на Ново Брдо.[2] Ласно је замислити како је било Врањи, и њеном округу, кад је туда пролазила она војска која је ставила под мач новобрђане који су јој се на веру предали!

И тако је Врања пала под Турке 1 Јуна 1455.

Године 1878, Јануара 16, српска војска, идући уз Мораву, приближила се к Врањи, и отпочела бити се с Турцима који су Врању држали.

Мајор Радован Милетић, с три батаљона, и једном брдском батеријом, зађе Врањи за леђа, по што је обишао утврђен турски логор на Плачевици.

---

[1] О овом *Ћесару Угљеши* глед. више у *Прилошцима* г. Руварца (*Гласник* XLVII, 190 — 194).

[2] *Ново Брдо*, 10—12 часова на запад од Врање, у присоју *Веље Главе*, бејаше изишло на глас као прва и најславнија варош у унутрашњости Балканскога Полуострва од 1350—1450. Ту су били они богати рудници који су Деспоту Ђурђу давали на годину чиста дохотка 200.000 дуката. Турци су, више пута, великом силом, ударали на Ново Брдо, и, најпосле, по крвавој битци, оно им се је предало на веру 1 Јуна 1455.

18. Јануара би бој на Врањи. Турци нападоше на српску војску на Бресници и Девотину. Према Бресници у почетку успеваху, и Србе потискоше отевши им ста̂д *Камен*. Добивши помоћи, Срби Турке уставише, и сузбише их. Ту се борио пуковник Нићифор Јовановић.

Ђенерал Белимарковић упути једне трупе на вис Чеврљугу, кључ турскоме положају; потпуковник Димитрије Ђурић управи друге на Турке с бока и с леђа. Српски топови груну врло успешно на турски положај. Њих је управљао мајор Милован Павловић. Пешаци, добивши помоћи, још жешће нападну на Турке, који почну узмицати. Срби тада отму Чеврљугу на јуриш.

Турци бише истерани из свих својих положаја, осем *Плачевице* и *Три Брата*.

19. Јануара Турци, растерани с Чеврљуге и с других положаја, не уставише се ни у Врањи, него побегоше даље.

Наша војска уђе у варош и заузе је.

Мајор Драгомир Путник, са хртницима, гони Турке који беже ка Куманову. На Бујановцу се бегунци уставе, огледају да се бију, али на скоро побегну опет.

Срби почну нападати на Плачевицу. Нападом управља потпуковник Јован Поповић. Турци опсађени, видећи да су остали сами, положише оружје (њих 4 баталиона), и предадоше се Србима.

Турској војсци на Врањи били су команданти: дивизијски ђенерал *Асаф-Паша*, и бригадни ђенерали: *Ибраим-Паша* и *Есад-Паша*.

У бојевима око Врање рањени су: поручици *Јован Шпаник* (остао хром у ногу), *Љубомир Христић*, *Милан Божић*, и *Коста Бокшан*.

Варош Врања на месту је лепом, здравом. Од северног ветра њу заклања висока планина од које два виса, Плачевица и Крстиловица, наднела су се над саму варош. С јужне и источне стране, непун час места, вијуга се река Морава, која ту није једрија од Млаве на ушћу. Само широко корито њено показује како ве-

лика може некад да дође. Са запада и истока зелене се грозни виногради.

У врх варош има једна џамија коју врањанци зову *Крстата Џамија.* Кажу да је озидана на месту где је некад била црква *Света Петка. Крстатом* су је прозвали за то што у оној стрелици која штрчи на врху сваке мунаре има некакав мали крстић, или нешто налик на крстић.

Црква у Врањи велика је, висока и пространа, ма да се с поља не познаје да је така. Она се мало разликује од нове цркве у Пироту, и од цркве Светога Краља Милутина у Софији.

Кад су наши, 1879 пописали Врању, било је у њој 8271 душа,

Варош Врања за Турака је била раздељена на 14 махала. и те су се махале звале:

1 *Једик-Паша*
2 *Дурмиш-Бег*
3 *Курт-Оглија*
4 *Поп Никола*
5 *Сефер-Челебија*
6 *Јеребакан* (гледа у земљу)
7 *Клисе*
8 *Табан*
9 *Панађуриште*
10 *Сефер-Челебија Хришћански*
11 *Једик-Паша Верум*
12 *Варошка Махала*
13 *Ковачка Махала*
14 *Амбарска Махала.*

У *Амбар-Махали* била је црква *Јован Крститељ.* По што је Патријар Арсеније IV отишао преко Саве 1737, Турци су ту цркву претворили у текију; а Срби, кад су освојили Врању, ту су текију срушили.

За Турака, особито последњих година њихове владе, кад већ беше покренуто бугарско црквено питање, у Врањи су се укрштали

утицаји: српски, бугарски, и грчки. Жалост је слушати какве су последице некад излазиле из тих супротних радња, и како су се од тога трвења свакад користили само злотвори и Срба, и Бугара, и Грка.

Поред многих обичних радња и заната, у Врањи се израђује многа конопља. Села у Пчињи сеју многу конопљу *јужарку*. Ту конопљу, после, у највећој мери, преду, сучу и израђују врањанци. И од оне конопље која се сеје око Лесковца велика се количина довозила у Врању на израду.

Осем тога, у Врањи се тку врло лепи покровци, који су онако на гласу, као што су на гласу пиротски ћилими међу другим ћилимима.

Док није било границе српско-турске, у Врањи је човек могао купити западних фабриката јевтиније него у Београду, јер их је она добијала преко Солуна митровачком железницом. Данас пак, пошто је граница одсекла од Врање горња моравска села, и целу Пчињу, не само да је радња с конопљом јако опала, него и цела Врања тек животари.

Села која су остала за границом у Бугарској вапију, да им се допусти долазити у Врању на пазар. Најживљи интереси светују и једној и другој влади да ову молбу чују.

За просвету народа у Врањи данас има:

1 *нижа гимназија*, са 3 разреда[1] и 7 наставника, 77 ученика и 2 ученице.

1 *основна школа мушка* с 10 наставника и 566 ученика.

1 *основна школа женска* с 2 наставнице и 87 ученица.

Свега дакле учионица у Врањи има 3, наставника 19, ученика 643, ученица 89 = свега 732. Ово су бројеви из школске године 1882—83.

Ево имена свих села у врањском округу редом:

[1] У почетку 1883—84 школске године отворен је и IV. разред.

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године постала	Број порских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
I	**Варош Врања**	1858	1245		
II	**Масурички срез**				
1	Алакинци		42	$5^3/_4$	
2	Бацијевац		25	7	
3	Биновци		37	6	
4	Битврђа		53	8	
5	Бричевје		3[illegible]	9	
6	Власина	1879	492	11	
7	Вуч.ј Део		35	9	
8	Гариње		38	8	
9	Горњи Романовци		44	7	
10	Гузевље		13	11	
11	Дикава		48	7	
12	Длугојница		31	5	
13	Дојино Село		22	9	
14	Доњи Романовци		37	$6^1/_2$	
15	Дуги Део		11	$6^1/_2$	
16	Дупљани		52	$6^3/_4$	
17	Житорађа		39	6	
18	Загужани		28	6	
19	Јелашница		143	3	
20	Калиманци		10	5	
21	Кијевац		134	7	
22	Козница		29	7	
23	Копитарци		20	$7^1/_2$	
24	Кржинци		30	$6^1/_2$	
25	Лебет		18	10	
26	Лескова Бара		30	8	
27	Луковица		7	6	
28	Љутеж		37	9	
29	Манојле		28	6	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
30	Мањак		55	10	
31	Масурица		87	$5^1/_2$	
32	Мачкатица		109	10	
33	Предеана	1873	59	9	
34	Прекодолци		51	6	
35	Ружићи		85	7	
36	Сурдулица	1879	129	6	
37	Сушевје		38	8	
38	Тоћли До		29	10	
39	Цепа		25	7	
		Свега	2235		
	III Пољанички срез				
1	Бачвиште		46	4	Села 1, 2, 3. 4, 7, 9, 10 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 38, 41, 43 и 44. била су старога *Иногошта* а друга су, и за Турака, припадала *Пољаници*.
2	Белановци		74	4	
3	Белишево		120	$4^1/_2$	
4	Брестово		34	$5^1/_2$	
5	Власи		112	$4^1/_2$	
6	Големо Село	1879	271	5	
7	Горње Јабуково		51	6	
8	Градња	1870	112	5	
9	Доњи Балиновци		26	$5^1/_2$	
10	Доње Јабуково		45	6	
11	Дреновац		121	2	
12	Зебинци		38	$6^1/_2$	
13	Јагњило (или Бабин Нос)		32	$5^1/_2$	
14	Јастребац		87	7	
15	Јовац (за Турака Јаовац)		108	$3^1/_2$	
16	Калиманци		33	5	
17	Кацапун		39	4	
18	Костомлатица		13	$5^1/_2$	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
19	Крушева Глава		59	6	
20	Кукавица		13	7	
21	Куново		126	5	
22	Лалинци		45	6	
23	Левеница		58	$3^1/_2$	
24	Летовиште		39	6	
25	Мазарађ		29	$2^1/_2$	
26	Мијаковци		28	$6^1/_2$	
27	Мртвица		88	9	
28	Островица		62	$2^3/_4$	
29	Прибој	1879	64	2	
30	Равна Река		79	$5^1/_2$	
31	Рдово		22	$6^1/_2$	
32	Репинци		32	$5^1/_2$	
33	Репиште		88	10	
34	Рождаци		31	10	
35	Секирје		80	3	
36	Сена Солачка		41	$5^1/_2$	
37	Смиљевић		46	4	
38	Срвеђи До		14	$5^1/_2$	
39	Станци		29	4	
40	Стрешак		69	6	
41	Стубао		129	$2^3/_4$	
42	Студена		38	$6^1/_2$	
43	Сува Морава		43	4	
44	Теговиште		54	8	
45	Тумба		28	$6^1/_2$	
46	Урманица		40	4	
47	Ушевци		53	$3^1/_2$	
		Свега	2889		

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
	IV пчињски срез				
1	Александровац (за Турака — Бок)		65	$1\frac{3}{4}$	
2	Бабина Пољана		64	6	
3	Бања		129	2	
4	Барбарушинци		50	3	
5	Бели Брег		10	$1\frac{1}{2}$	
6	Богошевац		49	$4\frac{1}{2}$	
7	Бојин Део		42	2	
8	Брезовица		84	5	
9	Бресница		29	$1\frac{1}{2}$	
10	Бујковац		78	2	
11	Буљесовци		18	$2\frac{1}{2}$	
12	Бунушевци		42	$\frac{1}{2}$	
13	Буштрање		215	3	
14	Вишевци		59	$3\frac{1}{4}$	
15	Врбово		73	4	
16	Гор. Балиновци		24	$\frac{1}{2}$	
17	Гор. Вртогош		84	2	
18	Гор. Жапско		41	$2\frac{1}{4}$	
19	Гор. Нерадовци		34	1	
20	Гор. Отуља		23	$1\frac{3}{4}$	
21	Гор. Требешиње		34	2	
22	Гумериште		62	2	
23	Давидовци		48	2	
24	Декутинци		12	4	
25	Дуга Лука		58	$4\frac{1}{2}$	
26	Доброшево		9	1	
27	Доње Врање		37	$\frac{1}{4}$	
28	Доњи Вртогош		101	2	
29	Доње Жапско		68	2	
30	Доњи Нерадовци		84	1	

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
31	Доња Отуља		24	$1^3/_4$	
32	Доње Требешиње		169	$1^3/_4$	
33	Дубница		127	$1^1/_2$	
34	Дулан		29	1	
35	Златокоп		65	1	
36	Изъмна (Изумна)		61	$2^1/_2$	
37	Катун		57	$2^1/_4$	
38	Клашница		27	$^1/_2$	
39	Клисурица		83	$3^1/_2$	
40	Коњско		43	2	
41	Копањани		37	4	
42	Корбевац		97	2	
43	Крива Феја		128	7	
44	Кумарево		47	$1^3/_4$	
45	Купиниици		20	$1^1/_2$	
46	Лева Река		53	3	
47	Лепчинци		71	4	
48	Липовац		26	$2^1/_2$	
49	Луково		91	$2^1/_2$	
50	Марганци		14	4	
51	Мечковац		12	1	
52	Миливојци		21	2	
53	Мошганица	1879	102	2	
54	Наставци		27	3	
55	Несврта		44	5	
56	Ново Село		78	$9^1/_2$	
57	Обличка Сена		43	2	
58	Павловци		65	$1^1/_2$	
59	Паневје		29	$2^1/_2$	
60	Плачковица		5	$^1/_2$	
61	Преображење	1852	98	2	
62	Полом		40	$4^1/_4$	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
63	Првонек	1883	108	4	
64	Превалац		11	2 1/4	
65	Пуношевци		18	4	
66	Рајнстовац		64	2	
67	Ранутовац		19	1	
68	Ратаји		103	1 1/2	
69	Рашка		5	1/4	
70	Рибинци		40	3/4	
71	Русци		33	4	
72	Рђавица		16	4 1/2	
73	Себе-Врање		70	4	
74	Сливница		60	5 1/2	
75	Собина		71	1/4	
76	Содерци		44	1	
77	Средњи Део		56	2 1/2	
78	Стајковци		42	5	
79	Стари Глог		23	4	
80	Стропско		10	1	
81	Струганица		23	2	
82	Суви До		17	3/4	
83	Сувојница		94	5	
84	Сурдуљ		58	4	
85	Тесовиште		46	2 1/2	
86	Тибужде		142	1 1/2	
87	Топлац [1]		91	1 1/2	

[1] Неки наши писци од имена овога села *Топлаца* хоће да начине ону *Топлицу* и оно поље *Добрич* где је Дечански, по Данилу, искупио своју војску 1330, кад се оно спремао да одбије зета свога Краља Михаила.

Желећи сазнати штогод више о тој претпоставци, много сам распитивао и у Врању и у околини, и од свуда сам добијао једнаке одговоре: да тамо нема *никаквога великога поља*, и да нико не зна места које би се звало *Топлица*, или *Добрич*.

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године установљена	Број пореских глава	Приближна даљина окружног места у часовима	Примедба
88	Ђуковац		151	$1^1/_2$	Шапранци су заселак, који је састављен с Врањом а додат је општини собинској, којој је додат и један део од саме Врање.
89	Ђурковица		35	4	
90	Црни Врх		50	6	
91	Црни Луг		48	2	
92	Честелин		12	$1^1/_4$	
93	Шапранци		47	—	
		Свега	5166		

У овом округу има још напуштених — пустих арнаутских села:

1 Биљаница, 2 Гагинци, 3 Гор. Округлица, 4 Девотин, 5 Добројанци, 6 Доња Округлица, 7 Драгобужде, 8 Дупељево, 9 Липовица, 10 Меосово, 11 Мијовци, 12 Остра Глава, 13 Равни Део.

Пре неколико дана јави ми начелник среза пољаничког, г. М. Богићевић, да је нашао једног сељака, који му је казао: да се у старо време звала *Добрич* сва десна страна моравска, од села Топлаца до Бање (Врањске); и да је он то чуо од г. Панте Срећковића професора.

Али та десна страна није сва поље ни равница. Од мештана ту нико не зна места које би се звало *Добрич* или *Топлица*.

Прави, Данилов Добрич, гледај ниже међу знатним местима у округу топличком.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА ВРАЊСКОГ

Редни број	Срезови	Број: вароши	Број: села, зас.	Број: насељених места	Основних школа: мушких	Основних школа: женских	Основних школа: свега	Становника: мушких	Становника: женс.	Становника: свега
1	Врања	1	—	1	1	1	2	4.350	3.941	8.291
2	Масурички	—	39	39	3	—	3	6.994	6.797	13.791
3	Пољанички	—	47	47	3	—	3	8.540	8.197	16.737
4	Пчињски	—	93	93	3	—	3	13.354	12.671	26.025
	Свега	1	179	180	10	1	11	33.238	31.606	64.844

Врањски округ заузима 1915 ккм., и по томе мањи је од остала три округа.

Једно насељено место долази на 10.6 ккм.

У свима местима биле су 10.134 куће; долази дакле на једно место у средњу руку по 56 кућа.

Кад број насељених места поредимо с бројем становника, онда налазимо, да је у једном месту било по 360 становника, а посебице долазило је на једно насељено место у срезу:

пољаничком по 356 становника
масуричком „ 354 „
пчињском „ 280

У овом округу има само једна варош. Од свега становништва долази на варошко 12·8 процената.

Сексуалне размере ове су: на сто мушких долазило је женских

у Врањи 91
по селима 96
у опште 95

Пописом од 1879 године нађено је у врањском округу свега 2251 становник турске вере, и то:

у Врањи . . .	437	или	5·27 процента
„ срезу масуричком	1·410	„	10·22 „
„ „ пчињском	279	„	1·07 „
„ „ пољаничком	125	„	0·75 „

У целом округу долази на Турке 3·47 процената.

Кућа у врањском округу има 10.134; махом су плетаре (од чатме). Покривене су кровином а ређе ћерамидом (Ћерамида се јавила на крову српских сељачких кућа тек после ослобођења). Подрума под кућама ретко има. Становници сами граде себи куће.

Боља сељачка кућа има ове сувоте: напред је *чардак* (то је оно што се у Шумадији зове *диванана*), за тим *кућа* (или кујна, где гори ватра), и *соба*.

У кући је, осем огњишта, *полица* за *каленице* (кујинске суде), *водник* где стоје *канате* с водом (то јест, крчази). Канате се у нишком и пиротском округу зову: *стовне*.

По собама (где их има) пећи су земљане.

Око куће обично су још ове зграде: *кош* за кукуруз, по негде *амбар* за бело жито; *плевња* за сено, сламу и шашу. Плевња често служи и као кошара за стоку.

д. Занимање, стање

Занимање становника у врањском округу јесте земљорадња и сточарство.

У самој *Врањи*, која је једина варош у округу, има на 1500 дана земље под разним усевима; винограда има на 10.000 мотика, ливада на 100 коса, и воденица 15 са 23 витла.

У округу врањском има, и то:

1. *у срезу пчињском:*

Под разним усевима	16.979 дана орања
Под виноградима	6.180 мотика,
Под ливадама за	3.931 коса.
Воденица има	227 са 260 витлова

2. у *срезу пољаничком* (и старом Иногошту):

Под разним усевима	12.801 дан орања
Под виноградима	128 мотика
Под ливадама	5311 коса
Воденица има	142 са 146 витлова.

3. *у срезу масуричком:*

Под усевима	33.119 дана
Под виноградима	77 мотика
Под ливадама	20.940 коса
Воденица има	90 са 118 витлова.

У целом округу пак има:

Под разним усевима	64.399 дана
Под виноградима	16.385 мотика
Под ливадама	30.282 косе,
Воденица	474 са 547 витлова.

Од живога блага врањски округ има, и то:

1 Варош Врања

Коња	300 грла
Магараца	200 „
Говеда и бивола	500 грла
Свиња	150 „
Оваца	1.500 „
Коза	500 „
Кошница	180 преседа.

2. срез пчињски

Коња	942 грла
Магараца	127 „
Говеда и бивола	6.809 „
Свиња	2·664 „
Оваца	21.683 „
Коза	6.653 „
Кошница	462 преседа

3. срез пољанички

Коња	773 грла

Магараца	3	грла
Говеда и бивола	4.045	„
Свиња	4.848	„
Оваца	12.643	„
Коза	7.983	„
Кошница	1.109	преседа.

4 *срез масурички*

Коња	2.143	грла
Магараца	33	„
Говеда и бивола	12.203	„
Свиња	1.931	„
Оваца	27.028	„
Коза	3.032	„
Кошница	628	преседа

У целом округу, дакле:

Коња	4.158	грла
Магараца	353	„
Говеда и бивола	23.557	„
Свиња . . .	9.593	„
Оваца	62·854	„
Коза	18.170	„
Кошница. . .	2.389	преседа.

Сеје се: пшеница, рж, јечам, овас, мумуруз (кукуруз), просо, лимац (крупник), леће (сочиво), грах, и *уров* (неки усев као леће), а највише конопља.

У број воденица узета је и једна ваљавица.

А треба поменути и једну *барутану*, у селу *Загужанима*, која гради врло добар барут за потребе онамашњих сељака.

Конопља је усев од кога многи живе у овом округу. Врања као и Лесковац, води велику трговину конопљом, и рађевинама конопљаним, које највише раде становници са сêлâ.

Доста их је који се баве занатом *мутавџиским* израђујући покровце, вреће, струнице, и друге торбе од кострети.

Стање становника, према томе, доста је танко. Но је срећа

што они, при тако танкој својој заради, живе врло смерно, те тако немају потребе падати у дугове.

е. Одѣло

Одело у мушкараца јесте:

Шубара, од јагњеће коже, средње величине. У новије време многи носе капе војничке (шајкаче);

Кошуља, од конопљана платна, дугачка до колена;

Чакшире (гаћа не носе), од белог, или сигавог сукна;

Јелек, од црног сукна, без рукава;

Појас, шарен;

Долама, с рукавима, дугачка до појаса;

Гуњче, дугачко до колена, с рукавима до лаката;

Чарапе, и

Опанци, обувени врпцама.

Чарапе у пољаничана плету се од жутог плетива, па преплећу црвеним, зеленим, и плавим. Међу свим сељацима из околине, пољаничанин се познаје по својим чарапама.

Жене носе:

Кошуљу, од конопљана платна:

Сају, хаљину без рукава, до повише колена;

Долактницу, то је опет хаљина, везена ширитима, с рукавима до лаката;

Хаљину, без рукава а дугачку до повише колена.

Главу жене повезују шамијом; око врата носе ђердане од ђинђува и од новаца, а опасују се, осем појаса, коланом на коме су *павте*

На ноге обувају чарапе и опанке.

На женском оделу виђају се ове боје: жута, црвена, алена, крмезна, рујева (највише), „мировиљка“(?), зелена, и врана.

У брдским крајевима, ближе к Власини, женске носе поврх кошуље „*Литак*“ од вранога шајка, који саме жене ткају, вра̂не, кроје, и шију. То је као црна поповска доња хаљина, само без рукава. На недрима је расечена, а по дну оивичена шиком. По њој се опасују, и онда облаче лети *ћурче* а зими — *цубе*.

Девојке иду гологлаве, а жене се повезују белом марамом.

ж. ГОВОР

У вароши Врањи опажа се у говору више грешака, него што их се срета у говору по селима. Па и у селима није свуда једнако: у селима која су у источној поли округа чешће се чују особине говора бугарскога, а у онима која су у западној поли — особине говора српског.

1 Септембра 1880 покојни Даничић бејаше се извезао с г. Дрм Матковићем и г. Р. Бадемлићем у Грдиличку Клисуру.

Г. Бадемлић, разговарајући се с неким сељацима, упита:

— Колико је одавде до Просеченице?

— Биће *комај* пола сахата, одговори један сељак (а то ће рећи: биће *од прилике* пола часа).

Даничић се врло обрадовао, чувши реч *комај* у Грдиличкој Клисури. А та се реч говори у Врањи и у свему врањском округу.

Осем те чују се и многе друге речи, као што су: *цревје* (плитке ципеле), *клачиста* (израђена обућа), *царевица* (кукуруз), *синап* (слачица), *зуграф* (живописац), итд.

Мале заменице: *ми*, *ти*, *си*, *му*, врло се често говоре, на прилику: Мени *ми* је за тебе, а за мен' *ми* је колај работа; теби *ти* је добро овдека; њему *му* је жал за дете, а жена нека иде. Ћу *си* купим кућу, итд, итд.

Врло се често премештају гласови, и слогови у речима, на прилику: *черемика* (место чемерика), *забовaрити* (место заборавити), *покрива* (м. коприва), итд.

У врањском округу Цигани се зову само они који су турске вере, а који су крштени, ма и да су соја циганскога, зову се *Ђорговци* а не Цигани.

За познавање говора у врањском округу могу, у неколико, помоћи и особна имена мушка и женска која се дају на крштењу, или која се надевају од милоште.

Ево неколико десетина тих имена. Тек ваља казати да се многа од њих чују и у друга три нова округа.

Адам
Агич
Агна
Анакије
Андон
Анђа
Анђелаћ
Анђелинко
Анта
Апостол
Ариз
Аризан
Арсен
Атанас
Ацко
Ашлан
Ашлутин

Бавко
Богдан
Богоје
Богосав
Богосава
Божил
Божица
Бојана
Бојко
Боца
Бошко

Ване
Васиљко
Ваца
Велија
Велин
Величко
Велоје
Велча
Веља
Вељин
Вељко
Вемија
Весел
Виден
Видојко
Видосав
Вилимон
Витан
Витко
Влаја
Власаћ
Влатко
Војин
Војча
Вота
Вујадин
Вујко
Вука
Вукадин
Вукан
Вукашин
Вулета
Вуча
Вучић

Гаца
Ганча
Гвозда
Гвозден
Гига
Гила
Глиша
Гмитар
Гога
Гођа
Голуб
Гопа
Гопча
Горча
Гође
Гоца
Господин
Грга
Гргур
Грига
Гроза
Гроздан
Грујa

Давитко
Данчко
Данoил
Данча
Дејан
Делча
Денко
Денча
Дика
Диконија
Димитр
Димша
Дипа
Дипча
Диса
Дича
Диша
Добрен
Добровтије
Дода
Дона
Донча
Драган
Драгија
Драгосав
Драгосије
Дуган
Душан
Душко

Ђаконије
Ђева
Ђела
Ђерго
Ђига
Ђорго
Ђорђије
Ђоша
Ђурђе
Ђурђен

Желеско
Живул

Зајко
Зарко
Зафир
Звездан
Зелен
Златан
Златко

Ига
Иносава
Искрен
Истатије
Истатко
Ица
Ицко

Јаблана
Јагруш
Јакона
Јеврема
Јегруна
Јеленко
Јеленча

Јовка
Јовча
Јонча
Јордан
Јота

Кадова
Камен
Кара
Каравил
Китан
Коле
Колча
Кона
Конча
Костадин
Кота
Коца
Крагуј
Крепуј
Крсман
Крстана

Лала
Лата
Латин
Лаћа
Левко
Лека
Лепоје
Лила

Љота
Љубан
Љубен
Љубисав

Мала
Мака
Максијана
Мален
Малин
Мана
Манасија
Манасије
Манча
Марисав
Марко
Мартин
Мађин
Менко
Метођије
Микаило
Милацко
Милаћ
Милен
Милија
Милкан
Милојко
Милошин
Милутин
Милча
Мина
Минча
Миона
Мира
Мирјана
Мисаил
Митан
Митрашко
Миче
Мичко
Момчил
Монко

Најдан
Нака
Наско
Наца
Негоје
Недељко
Нејко
Ненко
Ниче
Новак
Новко
Ноја
Нона
Неранца
Нина
Нинко
Нинча

Огњан
Огњана
Ордан

Павал
Павунко
Панча
Паунко
Пејча
Пенча
Перун
Петројка
Петрун
Пеца
Пеша
Постол
Пота
Првул
Прокоп
Пужа
Пуја
Пуна
Пунча

Раденко
Радичко
Радојло
Радоил
Радоња
Радосава
Радошин
Радул
Разуменка
Рајка
Рака
Ранча
Рађел
Рађео
Ратко
Раша
Рашко
Ресимија
Ризан
Ризван
Ризна
Риста
Ристосија
Руменија
Русијан
Русин

Саздан
Салтир
Самвила
Свилен
Сева
Севка
Секула
Сенија
Сента
Сибин
Синадин
Синија
Славко
Сокол
Сота
Сотир

Сотирко
Спаско
Срдан
Сретеније
Ставра
Стајко
Стамен
Станијан
Станисав
Станимирко
Станиша
Станојко
Станул
Януша
Станча

Стојан
Стојанче
Стојимир
Стојмен
Стојица
Стојча
Стоиљ
Стоиљко
Стола
Стоша
Стратија
Стратије
Страхин

Така

Тане
Танча
Таско
Тача
Ташко
Тијана
Тимча
Тодорча
Тошко
Тренча
Тричко
Тројан

Ћира
Ћирко

Убавенко

Цака
Цаца
Цветан
Цека
Ценко
Циља
Цола

Џика
Џона
Џуна

У врањском округу многи се људи баве *мутавџиским занатом.* Отуда многи знају и језик *мутавски* (мутавџиски). Томе језику нисмо могли уђи у траг, него ево бележимо из њега тек неколике речи, које су нам умели казати познаници с којима смо о том говорили.

Ево тих речи:

1	*Големаш*	=	Господин
2	*Тоњар*		Трговац
3	*Калцан*		Поп
4	*Чкавац*		Човек
5	*Пљака*		Жена
6	*Вајза*		Девојка
7	*Ћеларче*		Дете
8	*Ижа*		Кућа
9	*Букар*		Хлеб
10	*Ордуј*		Вино
11	*Дзура*		Вода
12	*Циипља*		Нога
13	*Нерен*		Турчин
14	*Крша*		Арнаутин
15	*Досанка*		Свиња
16	*Циипљати*		Доћи
17	*Мостати*		Ћутати
18	*Фољати*		Говорити
19	*Фољај!*		Говори!
20	*Нерен чкавац*		Рђав човек
21	*Вољати*		Обећати

3. Игре, песме, приче, и друге карактеристике

Певало се мало у врањском округу кроз равне 423 године. За то је и сада тамо мало песама. Чак глас на који се певају

те песме, више личи на глас туговања, него на глас весела певања!

И народна песма носи знаке од народне судбине; носи обележје од приликâ кроз које народу живот пролази.

Ево неколико песама:

Девет ћери и један син

Имала мајка до девет ћерке,
И само једно мушкарче дете.
Па ми дођоше Црни Арапци,
Ти црни Турци доњоземци,
И покараше мушкарче дете.
А повикнуше тија девет сестри:
„Немојте Трци, мушкарче дете,
Само њег' једног мајка и има,“
Оставише га Турци Арапци,
А откараше сестру најмању,
Сестру најмању, мому Фидику!

Стана и Јелен

Садила Стана босиљак
А у тој гори зеленој.
Доходи нешто те пасе.
Отиде Стана да чека.
Дође си Јелен те пасе.
Потрча Стана по њега;
Заплива Јелен у Дунав,
Заплива — па и преплива
Заплива Стана — не може!
И виче Стана до Бога:
„Да л' имам кога од рода?

Лазаричка песма

Голубица воду пије, дост, дост!
Насред село, на језеро, дост, дост!
Спазио гу сиви соко, дост, дост[1]!
Па се сагну да је узне,
Спазила па стара нана:
„Немој соко! сиви соко!

[1] После свакe врсте узвикује се: Дост! дост! То јест, пријане, пријане:

Та то није голубица —
То је мајке мушко дете! . .

Лудо Младо

Лудо младо коња игра,
Коња игра, џилит џита;
И фрљи га моме двору[1],
Искрши јој струк босиљак!
Мома га је љуто клела,
Љуто клела и проклела:
„Кол'ко реда на мој ђердан,
Тол'ко града да промишеш,
Како мене — да не нађеш!
Тако белу и црвену,
Тако танку и високу!

Ђавол Мома

Ђавол мома, ђавол очи,
Ђаволски се чардак качи,
Чардак јој се зеленеја,
Грло јој се забелело
Дукат јој се зажутеја,
Сва момчета испуцаше:
Што си беше нежењено,
Ален појас искидаше,
Стезајући половину:
Да су танки и високи,
Да су бели и црвени!
Што си беху ожењени,
Младе жене исфрљаше!

Да Паун перје шири . . . . .

Ластавице, по небо летиш, дост, дост!
Облаци збираш, роса да роси, дост, дост!
Трава да ница, паун да пасе, дост, дост!
Паун да пасе, перје да шири, дост, дост!

Христу уз Колевку

Усред двори сребрни столи, дост, дост!
На столи седи млада невеста, „ „

[1] Моме двору = моминoм двору.

У руке држи сина Христоса, дост, дост!
„Расни ми, расни, сине Христосе, „ „
Да ми пораснеш, до врана коња „ „
До танке пушке, до оштре сабље! „ „

Ђура тамничар

Два се орла на планину вију..
Од њих тече река Романија.
. . . .
У тамнице Ђура тамничарин
На руци му сиви соко седи.
Прсте крши, те га месом храни.
Сузе рони, те га водом поји!
Пита соко Ђуру тамничара:
„Да л' ме храниш, да ме препродаваш?
Ил' ме храниш, далеко да праћаш?
„Не храним те, да те препродавам,
Но те храним далеко да праћам,
Да те пратим у моје дворове.
„Тако м' Бога, Ђуро тамничаре!
Синоћ сам ти кроз двор прошетао.
Твоји двори у пелин зарасли;
У сред двора суво дрво стоји.
На њем вију до три кукавице:
Једна кука, и већ је промукла;
Друга кука јутром и вечером;
Трећа кука вече, кад се сети.
Њему вели Ђуро тамничаре:
„Та што кука и већ је промукла,
То је моја остарела мајка;
Та што кука јутром и вечером,
То ми јесте мила сеја моја;
Та што кука вече, кад се сети,
То ми јесте вереница љуба.
Таг се Ђура с душом растануо.

Брат и војно

Повела је Јелка
Два коња на воду:

1 У нишком округу, стр. 139 ове књиге, има овака песм., али краћа од ове

Један коњиц војнов;
Други коњиц братњев.
Војновога коња
Бистром водом поји
Из сребрне чаше!
Братњевог коња
Мутном водом поји
Из калене чаше.
Питају је друшке:
„За што тако, Јелке?
„Ето тако, друшке:
Кад било размирство,
Брат ме је одвео
У Невен планину,
Па ме оставио!
Војно ме је наш'о
Па ме је узео,
Па ме је обук'о
У чобанско рухо,
Па ме је провео
Кроз три китке војске.
Једна кита збори:
„Ој, чобан' чобанче!
Баш да си девојче,
Пусат бих си дао,
Па бих теб' земао.
Друга кита збори:
„Ој, чобан' чобанче!
Баш да си девојче,
Сахат бих си дао,
Па бих теб' земао.
Трећа кита збори:
„Ој чобан' чобанче!
Баш да си девојче,
Хата бих си дао,
Па бих теб' земао!
Ето тако друшке!

Јован чобан и три девојке

Заљуби Јован, заљуби чобан,
Заљубио је до три девојке!
Једна девојка из винограда;
Друга девојка из Овче Поље;
Трећа девојка из Цариграда.
Та што девојка из винограда,
Она му праћа хабер за хабер,
Хабер за хабер, писмо за писмо:
„Нек' дође Јован, нек' дође чобан,
  Много му се је вино родило!
Та што девојка из Овче Поље,
Она му праћа хабер за хабер,
Хабер за хабер, писмо за писмо:
„Нек' дође Јован, нек дође чобан,
  Много су му се овце јагњиле!
Та што девојка из Цариграда,
Она му праћа хабер за хабер,
Хабер за хабер, писмо за писмо:
„Нек' дође Јован, нек дође чобан,
  Мушко му се је чедо родило!
Стаде се Јован чудом да чуди:
Да ли да иде у винограда?
Да ли да иде у Овче Поље?
Да ли да иде у Цариграда?
  Вино је вода — расипаће се;
  Овце су роса — полипсаћеју:
  Мушко је чедо — кућа голема!

Лепотиња и хубавиња

Стано, Јано, црвена јабуко!
Црне очи, црвени образи,
Бело лице, црне обрвице,
Омиле ми твоја лепотиња,
Омиле ми твоја хубавиња!

* * *

Ако сам ти тол'ко омилела,
А ти дојди к ноћи полу ноћи.
Не узјахуј коња аџамију,

Не припасуј сабљу димискију,
Нит' си турај сокола на руку!

* * *

Од радости момче не дочуло,
Па узјаха коња ацамију,
И припаса сабљу димискију,
И тури си сокола на руку.
Па си појде девојкину двору.

* * *

Коњ заврпшта — двори озавнеше,
Сабља сину — двори огрејаше,
сокол прну — прапорци грмнуше!
Пробуди се девојкина мајка:
„Што ћеш овде, море, лудо младо!
Ја не имам ћерку за давање,
Нити имам сина за женидбу.“

Нејаки Јован

Мајка ниша Јову, лудо дете;
Ем га ниша, ем му песму пева:
„Нини, нини, моје мушко дете!
Да ми спијеш, ем да ми порастеш;
Да порастеш коњу до зенгије,
До зенгије, и до остре сабље.
Таг ће нана тебе да ожени,
Да ожени од цара девојком,
Царском ћерком, бановом унуком.
Ега би нам царство припаднуло,
Ега би ми на столи седнали!“
То дочули царски саанари.[1]
Доказаше цару на дивану:
„Слушај царе, слушај господине!
Мајка ниша Јову, лудо дете:
Ем га ниша, ем му песму пева:
„„Нини, нини, Јово, лудо дете!
Да ми спаваш, те да ми порастеш!

[1] *Саанар* = од персиско-арапскога *Сенаћар* = поштовалац, онај који се моли Богу за здравље и напредовање царево. Слично је с тим *Сенавер*.

Да порастеш коњу до зенгије,
До зенгије, до јуначке сабље!
Царе шиље своје саапаре:
„„Отидите Јованове мајке,
Узмите гу Јову, лудо дете,
Фрљите га на дно у тамницу,
Нека лега за девет година!
Јова лега девет годиница.
Мајка кука како кукавица,
А преврће како ластавица.
Дочуо је царе са дивана,
Па говори царе са дивана:
„Чујете ли, моји саанари!
Отидите у тамницу клету,
Извадите кости Јованове,
Однесите Јованове мајке,
Ега би јој гласи престанали!..
Отидоше царски саанари.
Отворише те доње тамнице.
Јован лежи на меке постеље.
У левој му руци Света Петка,
А у десној Света Недељица! [1]

Илија и Марија

Сабра се сабор големи:
На тоја поље широко,
Под тоја дрво високо.
Нај на крај седи Илија,
До њега сестра Марија,
У руке држи Ристоса.
Духнуше вихри ветрови;
И однесоше Ристоса!
Виче Марија да плаче.
Брат је Илија тешаше:
„Не плачи, сестро Маријо!

---

[1] Предмет ове песме, само лепше опеван, слушао сам од своје мајке у Рипњу још кад сам био дете. Ту песму, доцније, штампао сам у *Часовима Одмора*, књ. I. стр. 31.

Ујахни коња крилата,
Па стигни сина Ристоса!

Стојан и Љиљана

Стојане, сине Стојане!
Послушај мајку што збори:
Купи си сиви волови,
Поори њиву голему,
Посеј си белу пченицу,
Намоли мобу голему.
Све ћев девојке да дођев,
Љиљана мома ће дође.

* * *

Стојан си мајку послуша,
Купи си сиви волови,
Поора њиву голему,
Посеја белу пченицу,
Намоли мобу голему,
Све му девојке дођоше,
Љиљана мома не дође!

* * *

Стојане, сине Стојане!
Послушај мајку што збори:
Направи чешму шарену,
Све ћев девојке да дођев,
Љиљана мома ће дође!

* * *

Стојан си мајку послуша.
Направи чешму шарену;
Све си девојке дођоше,
Љиљана нема да дође!

* * *

Стојане, сине Стојане!
Послушај мајку што збори:
Направи цркву у село,
Све ћев девојке да дођев,
Љиљана мома ће дође!

* * *

Стојан си мајку послуша:
Направи цркву у село,

Све си девојке дођоше,
Љиљана нема да дође.

* * *

Стојане, синко Стојане!
Послушај мајку што збори:
Полегни, сине, те умри,
Мајка ће простре покрови,
Мајка ће свећу упали,
Па ће да викне да плаче;
Таг' ће Љиљана да дође.

* * *

Стојан си мајку послуша:
Полеже Стојан те умре,
Мајка му простре покрови,
Упали свећу воштану,
Повикну мајка да кука!

* * *

Љиљана двориметеше;
Фрљи си метлу из руке,
Па си улезе у кућу:
„Ој мајке, мајке, мајчице!
Пусти се гласи разносав,
Да ми је Стојан умреја.

* * *

Уђе у башту зелену,
Набра си цвеће шарено,
Усука свећу воштану,
Однесе момку Стојану.
Запали свећу Стојану,
Тури му китку на груди:
„Ој Боже, Боже, Божице!
Оваког мрца не видех:
Што су му уста на посмех,
Што су му очи на поглед,
Што су му руке на похват,
Што су му ноге на поскок!

* * *

Тада си Стојан рипнаја,
Па си ухвати Љиљану:

„Пушти ме, пушти, Стојане!
Да си отидем код мајке,
Да ти донесем дарове,
Да ти дарујем сватове!
Стојан Љиљану не пушта!

Стојанка и Сулиман војвода

Стојанке, мори, девојко!
Куде си била шетала?
По пусти бели пазари:
  Стојанке, мори, девојко!
Што има нема по пазар?
  Сулиман, мори, војводо!
Чудно сам чудо гледала,
  Куде се Турци писујев.
Стојанке, мори, девојко!
Да ли ме мене писаше?
  Писаше, Суљо, писаше;
  Најнапред тебе писаше;
  Млад буљубаша да биднеш.
  Пред силна војска да идеш,
  Тај бели бајрак да носиш,
  И остра сабља да пашеш!
Стојанке, мори, девојко!
Да ли те тебе писаше?
  По тебе мене писаше:
  Младо сејменче да будем,
  Твојега коња да шетам!

Лепа Аничица

Аничице, девојко, не стој према мене!
Не стој према мене, изгорех за тебе!
Изгорех за тебе, како лан за семе;
Како лан за семе, босиљак за воду;
Босиљак за воду, Турчин за кокошку;
Турчин за кокошку, ерген за девојку!

Колико су драги девојачки цепови

Изгори ме, Јовке, исуши ме!
Направи ме, Јовке, суво дрво;

Суво дрво, Јовке, орахово.
Иструпи ме, Јовке, на три трупа,
Наклади ме, Јовке, на три огња,
Направи ме, Јовке, прах и пепел,
Па ме збери, Јовке, у шилвета,
Па ме носи, Јовке, на мумџије,
Да направе, Јовке, ракли-сапун;
Да ме дају, Јовке, на девојке,
Да ме носе, Јовке, у џепчета!

Где су какве лепотице

1

Седех, што седех, нане, појдох од Битоља
Како тебе, бело Маруш, нигде не најдох.
  Битоља, ђене, кузун Битоља!

2

Појдох од Битоља, нане, дојдох на Прилеп;
Прилепски моми, нане, све чарапчики.
Како тебе, бело Маруш, нигде не најдох.
  Битоља, ђене, кузун Битоља!
  Манастир, ђене, кузун Манастир!

3

Појдох од Прилепа, нане, дојдох на Велес;
Велешанки моми, нане, све *алафранга!*
Како тебе, бело Маруш, нигде не најдох.
  Битоља, ђене, кузун Битоља!
  Манастир, ђене, Бабо-Манастир!

4

Појдох од Велеса, нане, дојдох на Куманово;
Кумановски моми, нане, све боси ходав;
Како тебе, бело Маруш, нигде не најдох.
  Битоља, ђене, кузун Битоља!
  Манастир, ђене, Бабо-Манастир!

5

Појдох од Куманова, нане, дојдох на Врање;
Врањански моми, нане, све плавооки;
Како тебе, бело Маруш, нигде не најдох.

Битоља, ђене, кузун Битоља!
Манастир, ђене, Бабо-Манастир!

6

Појдох од Врање, нано, дојдох Лесковцу;
Лесковачки моми, нане, све конопљарки;
Како тебе, бело Маруш, нигде не најдох.
Битоља, ђене, кузун Битоља!
Манастир, ђене, кузун Манастир!

7

Оставих Лесковца, нане, дојдох до Ниша;
Нишевачки моми, нане, гологлави ходат';
Како тебе, бело Маруш, нигде не најдох.
Битоља, ђене, кузун Битоља!
Манастир, ђене, кузун Манастир!

8

Појдох од Ниша, нане, дојдох на Прокупље;
Прокупачки моми, нане, сами вода носат;
Како тебе, бело Маруш, нигде не најдох.
Битоља, ђене, кузун Битоља!
Манастир, ђене, кузун Манастир!

Лепа Шана

Шане, душо Шане, мори отвори ми врата,
Отвори ми врата, душо, да ти дам дуката!
Ој, леле, леле, изгорех за тебе;
Изгори ми срце, душо, за тебе!
Кад ти видех лице, Шане, пукнах за тебе.
Ој, леле, леле, изгорех за тебе;
Изгори ми срце, душо, за тебе!
Кад ти видех очи, Шане, морски пијавици,
Ој, леле, леле, изгорех за тебе;
Изгори ми срце, душо, за тебе!

Игре колске најобичније зову се: *Четворка*, *Србијанка*, *Чачанка*, *Ситниш*, *Вртешка*, *Осмача*, *Корча*, *Потрбушка*, *Влахиња*, *Арнаутка*, *„Шано, душо!“* Ове две последње играју се уз *гоч* (бубањ).

Свирке, у које се обично свира, зову се:

Сурла (зурла), подужа свирајка, на дну раширена.

Гоч, то јест, бубањ.

То су инструменти које носе *Ђорговци* (покрштени Цигани).

Дудук, дугачка свирајка.

Шупељка, мала свирајчица, и

Гајде с мешином, као и по другим местима.

Слава се слави у врањском округу, као и по другим местима. Неки славе један пут у години, а неки два пута.

Од *прича* у врањском округу поменућемо ове две:

Страшна клетва

На десној страни моравској, у Клисури, у хатару села *Дупљана*, има много каменова који стоје усправо, као какве пирамиде. Једна така стена из далека јако личи на оне статује које представљају грчке богиње. Тај камен зову мештани *Мома* (девојка), а Арнаути су га звали *Цепа* (девојка).

Мештани о тој каменитој моми (девојци или цепи) причају ово:

Горе по брду, изнад места где данас стоји каменита Мома, по камењу, било је село. Из тога села људи су слазили на Мораву да захватају воду. Жене и девојке обично су на Морави белиле платно и прале рубље.

Поред Мораве ишао је од памтивека царски пут, који се и сада познаје.

Девојка једна сиђе на Мораву да бели платно; за њом пође од куће и мало куче, које је она врло волела.

Девојка је белила платно, а куче се играло, па најпосле, кад угреје врућина, завуче се негде у хлад и легне.

На један мах девојачка мајка, видевши из далека турску војску, завиче ћери својој да бежи кући.

Девојка сабере платно; метне га себи на главу и пође, али се сети кучета, које је веома миловала, и стане вабити га.

Нестрпљива мајка учеста викати ћери да бежи, а ћи, измичући, често се освртала и застајкивала, да би довабила куче.

У једном таком застанку мати смотри ћер да не иде; па, мислећи да се она осврће да гледа војнике, цикне и прокуне је тешко:

— Еј ћерко, ћерко, да Бог да̂ окаменила се и ти и то твоје псето!

Клетва се збуде! . .

И девојка с платном на глави, и ниже ње псето, претворе се у камен!

То се данас зове *Мома*.

По тој моми, зову многи и овај теснац *Момина Клисура*, ма да има и друга *Момина Клисура* чак иза Витоша.

Друга прича је о Светоме Сави:

Ишао Свети Сава по овим крајевима, те учио народ. Он је носио уза се петла, који му је певао, те казивао које је кад време. У Власотинцима му неко украде тога петла. Светац се наљути, и прокуне: да у том месту петлови певају и дању и ноћу!

Кажу да одиста петли много певају и данас у Власотинцима!

Кад светитељ дође у Грдилицу, украду му лејку (врг), а он их прокуне: да им лејке по грлу скачу! И сада су гушави многи грдиличани.

Из Грдилице Св. Сава дође на Власину. Ту га власинци угосте лепим сиром, и он их за то благослови: да до века имају добра сира.

И сад се власинци хвале да се за њихов сир зна чак на цариградској пијаци!

Још нешто. У овим крајевима људи врло поштују јелене, и не убијају их. Кад су Турци дизали хајке и ловили, сељаци су навалице одводили ловце од оних места, на која су мислили да ће ударити јелени.

Кажу да и данас у Лужници живи некакав јелен коме има преко 50 година! Њега би могао многи убити, или не ће ни за које новце; јер се држи да он чува летину (берићет).

Село *Црна Трава*, на реци Власини, у старо време, давало је 7 ока и 1 литру суве пастрмке (стрвке) некој џамији у Цариграду. Другога никаквог пореза нису Турци тражили од Црнотраваца. Тако се прича.

и. Управна подела

Врањски округ, за турске власти, био је, *за управу*, раздељен на четири среза (кола), који су се звали:

1. *Срез моравски* (Морава-коли),
2. *Срез пчињски* (Пчиња-коли),
3. *Срез иногошки* (Виногош-коли)
4. *Срез власински* (Власина-коли).

Кад су наши освојили Врању и врањски округ, поделили су га на ове срезове:

1. *Власински*, са столицом у селу *Сурдулици*.
2. *Пољанички*[1], са столицом у селу *Градњи;*
3 *Моравски*, са столицом у *Врањи*, и
4 *Пчињски*, са столицом у селу *Шајинцима*[2].

Доцније, по што је, по берлинском уговору, повучена граница између Србије и Турске, и по што је велики део врањскога округа остао онамо за границом, учињена је нова подела за управу[3]; и тада су изашли ови срезови:

1. *Пчињски*, са столицом у *Врањи;*
2. *Пољанички*, са столицом у *Големом Селу* (а за време у *Врањи*);
3. *Масурички*, са столицом на *Власини* (за сад у *Сурдулици*).

Та подела стоји и сада.

За Турака, Врања је имала свога владику, који је седео у тој вароши. Данас су Врања и врањски округ део нишкој јепархији.

---

[1] У овај пољанички срез узета су и села среза иногошкога, а на име: Прибој, Стубао, Островица, Мазараћ, Лепеница, Бачвиште, Кацапун, Сува Морава, Јаовац, Равна Река, Белишево, Белачовци, Куново, Брестово, Јагњило, Срнећи До, Костомлатица, Солачка Сена, Кукавица, Калиманци, Репинци, Доњи Балиновци, Горње Јабуково, Доње Јабуково, Јастребац, Зебинци, Летовиште, Рдово, Мртвица, Репиште, Теговиште.

[2]. *Зборник XXXII*, стр. 308.

[3]. *Зборник XXXIV*, стр. 196.

ј. Нове Тековине.

Нова тековина није велика у врањском округу. Они који редовно затиру и руше где год владају, нису ни у Врањи чинили изузетака од свога духа и својих правила. Једини Митад-Паша, чувени реформатор турски, желећи се показати као човек подобан за јевропску цивилизацију, просекао је и преко врањскога округа неколике путове, и то:

Пут који иде од Ниша и Лесковца преко Врање за Куманово и Скопље; и

Пут од Приштине преко Врање и Власине к Трну и Софији.

Овај последњи само је довршен од Приштине до Врање, а од Врање преко Власине негде је просечен и насут, негде само просечен, а негде тек трасован, па тако и остао.

Наши су, по освојењу, овај пут просекли и насули од Мораве до Сурдулице. За тим начињен је пут за ратне потребе из долине моравске до у Големо Село.

У вароши Врањи начињена је лепа зграда за војничку болницу.

То је све што је за овај мах готово.

Међу тим баш сада се гради железница од Београда преко Ниша на Врању. Ова ће се пруга везати са железницом солунском.

Ово је једна велика, скупа, историска тековина, од које не само Врања и њен округ, него и сва отаџбина наша има да се нада великим последицама!

IV

Топлички округ

1 Границе

Границе су топличком округу: са севера — *округ крушевачки* (билом Великога и Малога Јастрепца); с истока — *о крузи нишки и врањски* (од Суповца до спрам села Брестовца — Моравом; даље — неприметним билом које дели воде Јабланици и Пустој Реци до близу Прекопчелице; одатле граница слази на Јабланицу, пресеца је близу села Свираца, излази на водомеђу Јабланици и Ветерници, иде к југу до изнад села Барја, спушта се Ветерници у долину, и одатле се сучељава с округом врањским, до границе српско-турске на Копиљаку); од југа и запада *граница* је она иста пруга која, на тој страни, дели Србију од државе турске. Та граница, по белегама међународне граничне комисије[1], иде од Копаоника билом које цепа воде: на запад — Ибру, на југ — Морави, а на север и исток — Топлици, Косаници, и Ветерници.

Наше страже, које чувају ту границу, намештене су на по-

---

[1] Прилажемо овде једно писмо из времена када је та граница повлачена. Оно није без интереса за читаоце. Гласи овако:

„На Преполцу 1 Јула 1879

„Драги и поштовани Господине!

„После 9 дана путовања из Ниша, ево нас данас на Преполцу. Знам да с нестрпљењем очекујете од мене извешће о путовању и раду комисијском; па да не би ваше нестрпљење било потенцирано мојим ћутањем са овако важне тачке, ево вам подробног извешћа о путовању и раду делимитацијоне комисије:

„21. Јуна, у $6^1/_2$ сата у јутру, пошли смо из Ниша. У по дне дођосмо у Лесковац, где смо ручали и мало се одмарали. Конак је

требној даљини једна од друге дуж граничнога плота. Ово су имена местима на којима стоје наше страже:

1 *Китка*
2 *Бели Камен*
3 *Шајић*
4 *Метла*
5 *Свирци*
6 *Новаксва Чука*
7 *Дабишевачки Вис*
8 *Хајкобила*
9 *Дабишевац*
10 *Трха*
11 *Прапаштица*
12 *Гуриште*

тога дана био у селу Мирошевцу, 4 сата у југо-западном правцу од Лесковца. Путовање је било повољно, изузимајући што се је Француз мало љутио и викао, када смо из Ниша пошли, а то за то, што кочијаши нису дошли у 6 већ у $6^1/_2$ сата. Разуме се да је та љутња била по његовом темпераменту моментана, јер се је при ручку у Лесковцу већ одобровољио. Када смо у Мирошевце стигли, дознадосмо да су Арнаути, пре 1 дана, силазили у село, и отерали 30 грла говеда, и ако је граница више од 6 сата далеко од села.

„22. Јуна пођосмо из Мирошевца у 7 сата изјутра, и, путујући уз реку Ветерницу, стигосмо у $3^1/_2$ сата по подне на место тако звано Копиљак (на карти га нема) на Голаку. Ту смо затекли 1 батаљон стајеће војске из Врање, који је одређен био да нас прати границом. На Копиљаку седили смо до 25. Јуна, чекајући на турског комесара, који је требао да дође из Врање пошто је пређашњи комесар Јаја-Паша због слабости? остао у Нишу. Комесари су због турске комотности били веома нестрпљиви, и 24. отправили су једну депешу Јаја-Паши у Ниш, којом су се тужили на турски јавашлук. Особито се љутио аустриски комесар, који је и на Енглеза био напао, када је исти хтео да извини Турчина, са речима: „Јесте ли ви Турчин или Енглез“?

„25 Јуна дошао је и жељно очекивани турски мајор Абдул-Хамид уз пратњу 2 чете турских низама, те смо са грдном свитом

13 *Мали Брајински Вис.*
14 *Брајина*
15 *Брвеник*

Осем ових 15 великих стражара, има на Брајини и две мале страже (два пикета).

Даље су ова места где стоје страже:

16 *Камењар*
17 *Скреш*
18 *Барајина*
19 *Мокри Камен*
20 *Мокри Кремен*
21 *Вулово Брдо*
22 *Хртица (брдо)*
23 *Мировачки Врх*

и треном од 40 и више коморџија ишли вододелницом уз Голак планину. Конак нам је био Веља Глава. Обележавање ишло је без икаквих сметња.

„26ог Јуна пошли смо у $6^1/_2$ сати изјутра из Веље Главе а дошли смо у $6^1/_2$ сати пред вече на конак у Зајечевац. На карти је одстојање мало, али је де факто много веће. Ишло се такође вододелницом, и није било никаквих сметња, само што се је код једног малог арнаутског села — Шајиња — врло мало одступило од средине вододелнице. По правилу требало је да се село сече, и тада би 2 куће арнаутске и једна мала њива од 1 дана ораће земље остала на нашој страни. Но како је већина комисије, с призрењем на то, што исто село нема никакових поља, пошто су им остала поља на нашој страни у потоку, била за то да им се на молбу учини та мала концесија, те да им се уступе те две сламаре и она њивица то је и наш комесар на то пристао, констатујући да је тиме учињена: Турцима концесија. По моме мишљењу врло је добро учињено, јер за такову једну маленкост, која нема вредности ни 200 гроша, платило би главом бар 5 до 6 људи приликом подизања плота. Када смо, идући даље, дошли до села Свираца, од кога је доња половина на нашој а горња на турској страни, осечена је једном Арнаутину њива од прилике за пола дана ораће земље. Молио је да му се то не чини, наводећи да смо до сада били добре комшије

24 *Мировачка Висораван*
25 *Репоња* (врх)
26 *Орлишки Врх*
27 *Друм Куршумлија — Приштина*
28 *Горњо-Дубњачки Вис*
29 *Превитачки Вис*
30 *Буњачки Вис*
31 *Доњорепски Вис*
32 *Пецкски Вис*
33 *Тачевачки Вис*
34 *Смиљевић* (висораван)
35 *Кртињак* (врх)
36 *Угљарски Крш*
37 *Маџљика*

и да краљу није стало до пола дана земље. На послетку, када му није било помогнено, рекао је да ће он сам ићи краљу у Ниш, и молити га. Држим да се и ту не ће моћи плот лако подићи. Међу тим то парче нема баш никакове вредности ни са војеног ни са другог каквог гледишта.

„27. Јуна пођосмо изјутра из Зајечевца а дошли смо у подне код Грапашнице, које је село на турској страни. Ту смо ноћили, и сутра дан дођосмо на конак у Сикирачу. И туда је обележавање ишло без икаквих сметња, јер се је свуда тачно придржавало вододелнице.

„29, на Петров дан, била је цело пре подне киша и магла, те смо се тек у по дне могли даље кренути, и тог дана дошли смо на конак код тако зване Мачије Стене. (На карти нема ни Сикираче ни Мачије Стене). Од Мачије Стене граница иде са свим друкчије него што је на картама комесара обележена, и то друкчије односи се на нашу корист. На карти је обележено зеленом бојом да иде поред брда Ђака, али вододелница иде сасвим друкчије, пошто река Брвеница на карти није добро означена, јер она не извире близу Ђака брда, него негде код Хртице-Васиљевца, и тако ми добијамо неких близу 30 километара више него што је на карти географског друштва обележено. Граница наша иде поред Хртице на Мировце

38 *Суваја* (висораван)
39 *Тупоњар*
40 *Сребрница* (висораван)
41 *Јавор*
42 *Пилатовица*
43 *Калуђерски Вис*
44 *Шанац Врело*
45 *Локвица*
46 *Солила*
47 *Травнички Вис*
48 *Ушће Куречког Потока*
49 *Обадски Вис.*

Даље је већ крушевачки округ.

Стражаре од 1 — 15 припадају срезу *јабланичком*, а оне од 16 — 49 према срезу су *косаничком.*

спроћу Подујева, остављајући нама дивне позиције, које доминирају над целом долином Лаба, тако да је Преполац, по мишљену свију комесара, према овим позицијама, позиција другог реда. То ми је потврдио и руски а и пруски комесар. Турци су почели били да се одупиру што се је граница удаљила од Ђак-брда, али су их комесари убедили да је то погрешком карте учињено те је граница тако обележена, и да се они морају придржавати вододелнице, а вододелница иде сасвим на другу страну. — Са једног виса поред села Хртице, где је наша граница, види се лепо Косово Поље и султана Мурата гроб. Какове тужне успомене човека обузимљу кад баци поглед на жалосно Косово?!

„Са Мачије Степе стигосмо синоћ на Преполац. На нашој страни с леве стране идући из Куршумије Приштини има 2 велика виса, од којих први нижи до самог је насипа за Приштину, а други виши, који доминира над првим, и који је главна позиција наша, лежи за 1 километар источно од првог а у продужењу од истог. Питање о Преполцу решиће се сутра и то, како ме уверава руски и аутријски комесар, у нашу корист. Главна позиција остаће код нас, а први вис до самог насипа, можда ће се мало сећи, али опет

2 Планине

Планине топличког округа све су гране и огранци Копаоникови. Копаоник пак једном својом полом, и то већом, припада округу крушевачком, а другом иде у округе: топлички, и вучитрнски (последњи је сад у Турској).

Планине топличке све су обрасле гором, боље него ма које у предња три округа.

Од Сувога Рудишта, највишег темена копаоничкога, одваја се једна планинска грана на исток, или на североисток. Било тој грани веруга се онако као што се обично веругају планински повијарци, али кад му се сва дужина у цело разгледа, види се да оно иде од запада или од југозапада на североисток. То се било снизи тек кад хоће да удари у Мораву, код села Суповца.

На том планинском билу вреди поменути ове више тачке:

толико, да ће на нашој страни остати довољно простора, да друго утврђење подигнемо. По казивању руског комесара, а и по мишљењу наших стручњака (комесара), када је главна позиција у нашим рукама, онда овај први вис нема никакове вредности, јер се са главне позиције у главу туче, и тако ће се питање код Преполца у нашу корист решити. Остаје још Канилуг, о коме сам данас руског комесара за мишљење његово питао. Рекао ми је да се на сигурно нада да ће и тамо по нас повољно испасти, и да неће бити никога осим Турака, који нам могу сметње правити, но то неће ништа кварити. На питање да не буде аустријски комесар противан да се оно неколико српских села око Канилуга нама да, одговорио је: да то никако не држи; јер кад је Аустрија, сигурно не познавајући израније ове ужасне позиције око Преполца, предложила на конгресу, да се иде гребеном, и тиме дала у руке Србији овакове позиције, што би имала узрока и интереса да брани и да стане на пут, онда неће ни тамо сметати, већ ће гледати да нам се покаже пријатељски расположена, јер то неколико српских села припадало нама или Турској, за њу ће свеједно бити. Међу тим он ће се такође заузети, „као што се је и свуда заузимао а уз њега ће сигурно бити пруски и талијански комесар“, да и тамо у нашу корист граница испадне. — У опште могу вам казати да сам констатовао, да се је мишљење

Вис Мрамор, први до Сувог Рудишта, личи на пласт сена, а између села је Брзећа и Кнежева.

Вис Брложник, као камара сламе, шумовит; туда иде пут између села Радманова и Левића.

Вис Огледник, шиљаст и голетан.

Вис Владичинац и

Дељанска Чука, која личи на јаје; између села Шошића и Грашовца.

Даље су нижи висови: *Жаревачко Брдо*, с преслапом на *Локвенику*, међу селима Жаревом и Липовцем.

Маговско Брдо, па онда

Вис Тупанац. Оба су ова виса шиљаста и шумовита.

Мала Липа, између села Паваштице и Батота.

Коњски пут иде од села Батотâ к селу Сагоњеву на вис *Црну Чуку*.

код свију комесара од последње наше ноте, управљене силама, знатно у корист нашу променило.

„Што се самих комесара тиче они су према нама различно расположени. Руски и талијански комесар увек су за нашу ствар заузети, за тим долази аустријски, који нам се такође доста пријатељски показује, и сваком могућом приликом доказује ми како Аустрија за нас чини, и како је рада с нама да буде у пријатељству. Истина да му и ја подилазим и уверавам га да су наши интереси тесно скопчани са њиховом монархијом, и да смо ми увек ради да живимо у пријатељству с Аустријом, и да његово мишљење није ни у колико основано: да ми Аустрију мрзимо. Тако ми се исто жалио и руски комесар. Разуме се да сам и њега уверавао да није све тако као што он мисли, да немају пријатеље у Србима, и да ми умемо ценити добра која нам је Русија учинила. Због дописа оног, што је у *Истоку* изишао, страшно је био озлојеђен, и неколико дана био је сасвим нерасположен. Данас ми је говорио да је он увек био на српској страни. Да у омеђавању српско-бугарске границе није био пристрастан, и да је онај допис у *Истоку* лажан. Он није ишао у Софију да тражи од Дондукова војску да пошаље у Трн, већ је ишао што га је Дондуков звао, да се извести о раду комисијском, и да се с

Даље већ иде *Јастребац Велики* па *Јастребац Мали*.

Ова планинска грана заклања Топлицу од северних ветрова; она је на свом присоју равнија и удобнија за обрађивање, а на осоју је обрасла лепом храстовом и церовом гором.

Било те планинске гране беше граница између Србије и Турске од 1833 до 1878. Данас је оно граница између округа крушевачкога и округа топличкога.

То било од Сувог Рудишта до Суповца има више преслапа; али вода га пробија само на *Јанковој Клисури*, кроз коју протиче речица Блаташница[1].

Друго планинско било, пошавши од *Сувога Рудишта*, иде на југ, или на југоисток ка Голаку. Оно дели воде: Бањској, Косаници, и Медвеђи на лево, а Ибру и Лабу на десно.

Овим је билом проведена 1879 граница између Србије и Турске.

њиме споразуме односно предавања власти у Трну. Што се тиче војске што је нешто у Три дошло, то је учињено ради одржавања реда, јер су били многи људи доста раздражени, па да се не би какови неред десио и т. д. Он је, шта више, имао нарочиту инструкцију да буде сасвим беспристрастан, а мисли да је такав и био, и да ми као нигде нисмо, према берлинском уговору, били оштећени. Рекао ми је да је тај допис сковао сам уредник *Истока*, па га је онај руски дописник *Зусман* из истоковог прес-бироа узео и у руске новине послао.

„Што се Француза тиче и он је према нама доста добро расположен, премда лично симпатизира према Арнаутима, или, као што их он а и остала комисија назива, Албанезима. Он је по темпераменту свом прзница, и за мале којакакове ситнице наљути се и виче, али се опет брзо одобровољи, особито чим му поднесем по коју чашицу горке ракије — amer — коју за њега увек у приправности држим.

„Енглески комесари више нагињу Турцима, и ми се надамо да ће они мало сметње како сутра код Преполца, тако и код Канилуга

[1] Овде се природа, на чудо људима, малко поиграла. Постављајући велики и виђен раздељак водама топличким и расинским, она је, на један мах, између села *Блаца* и *Стубле*, спустила тај раздељак толико ниско да га невичне очи не могу ни да опазе, а олакшала је Блаташници да велико Јастребачко било пресгруже, и тако да начини чувену у потоња времена *Јанкову Клисуру*, кроз коју данас тече те се слива у Расину.

На том билу има више висова и преслапа. Ми ћемо овде поменути неколике:

Туртеново, вис, личи на камару сламе, са запада шумовит а с истока голетан; за тим преслап *Влашка Раван*. На западној страни ових висова и преслапа села су: Марушићи и Бело Брдо, а на источној , у Србији, село Бозољин.

Чир, вис, налик на пласт сена, а голетан са свих страна; већи је од Туртенова.

Копривница, вис, као камара сламе, голетан. За њим долази преслап *Рајчев Крст*, преко кога иде пут у село Црешњицу на западној страни (у Турској) из села Боранца на истоку (у Србији).

Од Копривнице планинско било иде право на исток. Први му је вис (после Копривнице): *Пилатовица* који је, после Копаоника, на целој овој грани највиши. Он личи на пласт сена, и голетан је. У присоју Пилатовице, у Турској, село је Борчани, а у осоју, у Србији, село Штава.

Даље, вис *Тумба*, шиљаст и голетан.

Кркина Чука, која је шиљаста, али шумовита.

За тим, вис *Мадљика*, личи на камару сламе, и голетан је.

Између Мадљике и Кркине Чуке има пресло преко кога иде пут из осоја у присоје к селу Речици. Преко саме Мадљике прелази пут из села Пардуса на северној страни, у село Речицу на јужној.

После Мадљике долази *Угљарски Крш*, личи на пласт сена, и шумовит је.

правити заједно са Турцима, али ће, по речима руског комесара, бити „furchtbar geschlagen" (ужасно потучени) Vederemo!

„Што буде даље ново јавићу вам, а ово нека вам буде за данас доста, јер не могу више; незгодно ми је под шатором.

„Пишите ми шта има ново. Како је стање здравља у округу, како је са говеђом болести?

„Поздравите све моје укућане. Данас сам добио од куће одговор на моју јучерању депешу.

„Поздравите, итд.

Ваш

Dr. Д.

За тим долази *Бесонички Вис.*

Између Угљарскога Крша и Бесоничког Виса има пресло преко кога иде пут из села Растељице у осоју, у село Мавриће у присоју.

Даље је *Буњачки Вис* на коси којој су на северу села Бесоница, Дуги Део, и Тачевац, а на јужној страни Репа и Метохија

Горњодубњачки Рид, личи на подину сена; по врху је голетан а около шумовит.

Од Горњодубњачкога Рида било иде на *Преполац*[1]. На овој је коси прелаз куда иде главни пут из Топлице у Приштину.

Од Преполца идући на исток, вис је *Орлишки*, коме је на северу село Орлиште, па за тим

Врх Репоња који је као пласт сена, и обрастао је шумарицама.

Сад долази *Мировачка Висораван* која је по врху равна и голетна.

Туда је пролазио стари пут из Мале Косанице на Косово, и на самом преслапу извор је Малој Косаници, а ту је и село Боранац, са северне стране.

После Мировачке Висоравни долази *Васиљев Врх* који је шиљаст и голетан, и коме је у осоју село Васиљевац и Шаша Лука.

Па *Вулово Брдо*[2] шиљасто и шумовито, а иза овога

Барајински Вис, већи од околних, личи на кров од куће, и шумовит је. Према њему је, преко преслапа, *Марков Вис*, који личи на онај горе, само је мањи.

Одатле се прелази на *Голак*, који је голетан до самог *Сикирачког Камењара.*

Од тога главнога планинскога била одваја се један огранак на север, између Косанице, Топлице, и Пусте Реке, и дроби се у многе мање огранке и оделите висове. У том планинском опсегу јесу:

Мадан, и његов огранак *Гајтан-Планина.*

---

[1] Мештани изговарају *Препелац* а не *Преполац*

[2] Неки веле и *Вуљево Брдо*

Прапаштица, које билом неко време иде граница Краљевине Србије, и ту се је најближе примакла к Приштини.[1]

Радан, и његов огранак *Пасјача*, која се види из Ниша.

За тим *Планина Ђак* и *Петрова Гора*.

---

3 Воде

Вода најживља у овом округу јесте река *Топлица*, која је дала своје име свему овом округу.

О реци *Топлици* вреди рећи коју реч више.

У Копаонику, испод Сувог Рудишта, има село *Равниште*. На врх тога села има једно место које се зове *Запланине*. Ма да сељаци причају да се то место некад звало *Златне Планине*, ми ћемо се држати његовога данашњег имена. У тим *Запланинама* има два извора: Један извор зове се *Врело*, и око њега, кажу, има више старих црквинâ. Вода од тога Врела тече кроз села: Штаву, Мрче, Луково, Калиманце, Жалицу, и Мерђез. Ова се вода најпре зове *Штавска Река*, а после *Луковска Река*.

У селу Мерђезу била је, за Турака, једна путна кула, са 10—15 чувара и једним десетаром (онбашом). Ту су била и три четири дућана, у којима су продавани клинци, потковице, кремење, барут, и др. А могло се наћи и довољно соли, јер је ту било главно стовариште оној соли која се преко Јанкове Клисуре, кришом, преносила из Србије у Турску.

Вода од онога другога извора у Запланинама тече кроз села: Ђерекаре, Горњи Левић, Судимље, Доњи Левић, Бабицу, Трећак, Магово, па у Мерђез. Ова се вода зове *Ђерекаруша* до Мерђеза, где се састаје с оном првом водом која тече од *Врела*, и која се дотле зове *Луковска Река*.

Кад се пак састану Ђерекаруша и Луковска Река, добијају обе једно корито и једно име: *Топлица*.

Уз реку Ђерекарушу иде пут за Пазар; и кад изиђе на Влашке Равни, обори се на ниже к Ибру.

---

[1] Кажу да се одатле стиже у Приштину за 4 часа

И Ђерекаруша и Луковска река имају од извора до става око 25 км., или 5 часова тока.

Од Мерђеза, Топлица тече поред села Пачарађе, Сенове, Жуче, Влахиње, Перунике, Дуге Луке, Српића, Данковића, Доње Микуљане, и, код Куршумлије, прима с десне стране реку *Бањску*, а на 800 метара ниже и *Косаницу*. Ток топлички довде има око 22 км., или $4^1/_2$ часа.

Одатле Топлица тече поред Крчмара, Мачковца, Грабовице, Богујевца, Точана, Барлова, Плочника, Виче, Баца, где прима у се с лева Гргурску Реку, која се овде зове *Бацка*, а докле тече кроз Тмаву — *Тмавска Река.*

Даље, Топлица иде поред Коњуше, Прекадина, Топонице, Дреновца, Кончића, Губетина, Прокупља.

Дотле прима у се, с леве стране, Велико-Планску и Речичку Реку, које обе извиру Јастрепцу у присоју, а с десне стране реку Арбанашку.

Од Куршумлије до Прокупља ток топлички може имати 35 км., а од Прокупља до утока у Мораву 25 км.

Бањској је један извор под самим Преполцем; одакле до Куршумлије има 20 км; други јој је извор на југоисточној страни Виса Мадљике, у селу Растељици.[1] Одатле тече кроз Жегрову, Шатру, Врело, Црквиште, па се састаје с оним другим потоком од Преполца, код саме Бање, у селу Бањској. Ова се вода до ових става зове *Жегровска Река*, и дугачка је 22 км. А од тих става до утока свога у Топлицу зове се *Бањска*, и има 10 км. Више саме Куршумлије Бањска прима у се *Мирничку Реку*.

Косаница извире из једног огранка планине *Мадана*, на име из *Трхе*. То се зове *Велика Косаница.* Она тече поред: Заграђе, Иванове Куле, Зебице, Мачије Стене, Васиљевца, и, код сеоца Купинова, више села Раче, састаје се с *Малом Косаницом* која извире у осоју Мировачке Висоравни, код села Боранца.

---

[1] Осем села Растељице, има и шума *Растељица*.

Велика Косаница, од свога извора до састанка с Малом Косаницом, дугачка је 20 км., а Мала — око 7 км.

Од Купинова пак до Кастрата, где се слива у Топлицу, има око 16 км.

На овој Косаници села су: Рача, Лубница, Рудари, Висока, и Кастрат.

Код Лубнице, с десне своје стране, Косаница прима реку *Поломску*, а с леве један поток који извире у Самокову.

Пуста Река зове се и вода, и предео дуж те реке.

Пуста Река је онај предео, у јабланичком срезу, који се пружа испод планина *Радана*, *Петрове Горе*, и *Мадана* до *Кремадске Шуме* изнад села Печењевца, и између реке Топлице и реке Медвеђе.

Средином тога предела тече вода *Пуста Река*, која у свом току окреће на југ, а за тим се улива у Топлицу близу утока ове у Мораву према Курвинграду.

Пуста Река извире у планини Мадану, огранку Радановy, на врх села Богујевца, где се зове *Богујевачка Река*. Док тече кроз ово село, она се пробија кроз врло велике кршеве и просеца Петрову Гору. Код села Драгог Дêла спушта се у равницу, протиче између села Буклице и Магаша; даље, тече поред села Брестовца, Славника, Речице, Црквице, Војника, Драговца, Ђинђуше, Лопатнице, Стубле, Кацабаћа, Горњег и Доњег Бријања, и, као што је већ казано, према Курвинграду пада у Топлицу.

Дужина ове реке од извора до села Драгог Дела (где излази из Планина) може имати 15 км., а одатле до утока око 35 км.

Пуста Река прима у се с десне стране:

Бориначку Реку, која извире из самог врха Петрове Горе, више села *Боринца*, па, протичући кроз села *Ображду* и *Ивање*, утиче у *Пусту* код села Речице. Дугачка је око 15 км.;

Каменичку Реку која извире такође из Петрове Горе, више села Слишана, па тече поред села Лозана, преко села Каменице

и, између Драговца и Бојника, утиче у Пусту. Дугачка је око 12 км.

Прекопчеличку Реку, или реку *Ђак*, која извире из Петрове Горе, више села Бучумета, тече кроз село Мијалницу, Прекопчелицу, и Мрвеш. Овде се та речица зове *Ђак* или *Ђáка*, јер се прича да су се некад ђаци од *Мрвешке Цркве* подавили у њој. Утиче у Пусту испод села Драговца. Може имати дужине до 20 км.

С леве стране пак у Пусту утиче река *Злáта*. Река *Злата* има два извора, или две приточице које се састају у селу *Злати*, и тако чине *Реку Злату*. Прва Златина приточица извире у селу *Статовцима* у планини, а друга у планини *Пасјачи*, више села Мачине па, протичући поред селанца Момчила, састаје се са Статовачком реком, која дотле већ прође кроза село Житни Поток.

Обраћамо пажњу историцима на предео који се данас зове *Пуста Река* а који, до нашега рата 1878, није био пуст ни родом ни народом, и који се можда до одласка Срба у аустро-угарске земље није ни звао *Пуста* него само *Река*.

Да ли то није онај крај који Немањини биографи пишу „**и глаголѥмие рѣке**?“[1]

Крајковачка Река, а неки је зову и *Мерошинска Река*, извире у присоју Малога Јастрепца, и тече најпре на југ до села *Мерошине*, а одатле окрене на север, и пада у Мораву према селу Међурову.

Бугариновачка Река. И ова извире Јастрепцу у присоју. Тече на југ до пута који води од Ниша к Прокупљу, а одатле се обрне к северу до утока свога у Мораву.

Језера: Забарје, језеро у хатару села Бошњака, у срезу јабланичком; и *Петрово Језеро*, у хатару села Слишана, такође у срезу јабланичком.

---

[1] *Ив. Павловић, Извори за српску историју*, стр. 4.

Минералне Воде: Бања Сјаринска. На левој страни речице Бањице, између села Свираца, које је на левој, и Сјарине, на десној страни, има једна *Бања.* Купатило, и друго што је било зидано, сад је већ јако порушено. За време рата 1878 та је Бања малко прочишћена, и у њој су се наши војници купали и лечили. Неколико корака више купатила кључâ врела вода, у којој се скува јаје дакле се изброји 20.[1]

Топла Вода у селу Лукову, поред Луковске Реке која је притока Топлици. Вода је топла до 55° С. Осем топлоте она је још малко и накисела.

Бања, у селу Бањској, у срезу косаничком. Има два извора: један накиселе а други сумпоровите воде. *Г. Ракић* вели да је била топла 37° R. када је је он мерио.[2]

---

4 Равни

Равни топлички округ може имати бар онолико колико нишки с Лесковцем.

Међу веће и родне равни понајпре се може узети поље *Добрич*, на левој моравској страни, међу Малим Јастрепцем и Топлицом.[3]

После Добрича, највеће су и најродније равнице у дољи Пусте Реке, која носи име супрутно правоме своме стању. Предео *Пуста Река*, као што рекох малко пре, до нашега рата 1878 имао је

---

[1] *Ракић, Отаџбина,* књ. 16, стр. 551.

[2] *Ракић, Отаџбина,* књ. 14, стр. 208.

[3] Управо поље *Добрич* не допире Топлици до обале, јер од Комиге (према Курвинграду), између леве обале Топлице и десне обале реке Крајковачке, пружа се једно ониже бâло, које најпре иде на запад, а после на северозапад, докле се не споји с Малим Јастрепцем. То бâло не дâ водама с присоја Малога Јастрепца сливати се у Топлицу, него их повија те се стачу у Мораву. На аустрâјској карти од године 1876 то је бâло правилно оцртано, и записано: *Dobrič pl.*; а на издању од 1881 процртано је од Комиге ка Суповцу напоредо с Моравом. Не знам рашта тако? Записано је ипак *Dobrič pl.*! На нашем *Сливу Јужне Мораве* то је било оцртано како треба, али је записано: *Јазбине.* Међу тим, цело то бâло нема једнога општега имена, него равни његови висови и увале имају своја властита имена, као: *Комига, Китица, Кулина, Старо Лојзе, Нешина Коса, и Дубоки Поток.* У том потоку тек имају неке *јазбине.*

112 села, и није био пуст ни родом ни народом, него напротив народом најнасељенији а житом најбогатији.

Може бити да је овај лепи и богати предео био опустео онда кад су га Срби оставили, и врат сломили преко Саве и Дунава, да траже нову отаџбину. У тако *опустелу Реку* уселили су се Арнаути, па јој задржали име *Пуста* и доцније, када се је она на ново напунила народом!

Има равни и у Горњој Топлици, око места Крње Џамије, између Великог Јастрепца и реке Топлице; за тим, у опом простору између Куршумлије и Јанкове Клисуре, а и дуж реке Косанице.

---

5 Шуме

Шумом је топлички округ богатији од сва три предња округа (нишког, пиротског, и врањског).

Шуме има

у срезу добричком:

На планини *Пасјачи*, на којој је по врховима лепа крупна гора, махом букова и храстова.

У срезу прокупачком лепа је шума на брду *Видојевици*, највише букова и храстова; крупне горе има изнад *Букове Равни* и око засеока *Пестиша*, само у мањим честама. Даље, *Црна Чука*, на десној обали топличкој, обрасла је лепом, младом шумом; Брдоравањ изнад *Тулара*, *Белоњина* и *Баца*, има лепу младу растову шуму. *Крушевичка* је општина врло брдовита и врло шумовита.

У срезу јабланичком:

Планина *Радан* обрасла је крупном буковом гором:

Петрова Гора покривена је младом највише изданачком храстовом гором;

Мадан (планина) сав је под лепом буковом и другом гором;

Планина *Клајићско-Радевачка* сва је под старом буковом гором.

Планину *Кремен* обујмила је млада храстова шума.

Сав простор овога среза од *Бучуметског* и *Бувачког Виса*, од

Радана и *Петрове Горе*, па све до *Мадана* и до границе турске, врло је брдовит и шумовит.

У срезу косаничком:

Сва брда у овом срезу обрасла су шумом, нарочито храстовом и буковом.

На огранцима планине *Мадљике*, нарочито на *Дамњан-Чуки*, лепа је гора церова, бељикова, лужникова, грабова, брестова, а на висовима,букова измешана с јасиковом.

Близу *Куршумлије* и села *Пљаковића*, има једна врло добра још млада честа, која ће некад, ако се сачува, вредети много.

На планини *Ђаку* гора је лужникова и церова.

Планина *Соколовица* сва је у густој старој, мешовитој гори.

Планина *Трнско-Вучанска* има доста храстове и букове горе.

---

6 Рудно благо

Рудно Благо није јоште знано у топличком округу; али кад се узме: да већу полу земљишта топличкога чине косе и огранци копаонички, а рудно богаство копаониково чувено је и слављено још одавна; кад се зна да је у присоју *Голака*, планине овога округа, *Ново Брдо*, тај стари сребрни српски град; кад се, најпосле, помисли на многе закопине, поткопе, окна, и топионичке остатке, или на остатке од справа за испирање злата (какви су, на прилику, у селу *Злати*) који се и сада виђају овде онде у овом округу: онда се с великом вероватношћу сме тврдити, да топлички округ има доста руднога блага, које чека ум и капитал, па да изиђе на површину људима на корист.

Испод вароши Прокупља, поред реке Топлице, место је *Марков Камен*. Ту се опазило да је геолошка природа прокупачке околине: микашист, гнајс, гранит, и гранулит.

---

7 Остаци од старина

Међу *старинама* у топличком округу било би у реду најпре поменути *Хисар*, стари град, на чоту поврх Прокупља, на левој

страни реке Топлице, баш у сутесци која раздваја Горњу Топлицу од Топлице Доње, али о томе граду биће говора кад дођемо на варош Прокупље.

За сад да поменемо друге остатке од старих утврђених места.

Злата, село у лепој питомој доли, које има остатке од некаких зидина, као од некака града. Међу зидинама имају и остаци од неке цркве која није окренута право на исток, него на југоисток. За тим има стари зид, к југу окренут, који пресеца река од села *Житнога Потока*. До реке има зида 12 метара, а широк је 2 метра. Све је од саме старе цигле без камена. У самој реци има одломак од зида 2^{m} висок и 3^{m} широк. Њега прекида речица. За тим опет настаје, у истоме правцу, зид 16^{m} дугачак а 10^{m} висок!

Село је то 1878 било опустело.

Мисли се да је онај зид преко реке био устава којом је зајажавана вода, па је морала отицати само кроз отоку, која је била високо у зиду, а све, што је вода собом снела, морало је у том кориту остати, па наравно и златни песак, који је вода из Мачинске речице доносила. По што би вода отекла, тај би се песак копао и препирао.

Према свему, изгледа да је *Злата* била главно место за *испирање злата*.

Има и прича: да је ту седела некака краљица *Злата*.

Г. *Хан* мисли да је то морао бити римски *Hammeum*[1]

Царичина или *Старичина*. — Ниже села Мијалнице, а више Прекопчелице, река прекопчеличка обилази једну висораван, и окружује је као како полуострво. Површина те висоравни може имати 10 хектара, или до 15 дана орања. Сва је опкопана малим шанцем. То се место зове *Царичина* (неки веле: *Старичина*). Ту се сачувало платно од неке куле, високо 3, а широко 2 метра, зидано старинском четвртастом опеком (цигљом). Говори се да тога зида има далеко у наоколо.

Има прича да су *Злату*, *Царичину*, и *Курвинград* градиле три рођене сестре! —

[1] *Ракић, Отаџбина* 15, стр. 356 — 357.

Иванова Кула. — На десној страни *Велике Косанице*, једно пет часова хода од њенога ушћа у Топлицу, на једном чоту од рта који се одваја од планине *Ђака*, има стари градић, који су Арнаути звали *Иван-Кула*, Турци просто: *Куласи*, а Срби: *Иванова Кула*, или и они *Иван-Кула*.

Чот на ком је *Иванова Кула* биће висок (над морском површином) 881.0^m. По томе од Авале је виши 365.0^m; од планине Ђака нижи је 488.0^m; а од Куршумлије је виши 519.0^m.

Од Иванове Куле, билом планинским, може се отићи на Ђак, а одатле опет билом на Пасјачу, па, поред *Латинске цркве*, сићи на Топлицу на мост код Прокупља.

Кула је на дивном месту, с кога је милина погледати на све стране.

Кула је зидана у четврт; стране су јој широке по 7·0,^{m} а у висину има је сада 11·0^m. Зидана је врло солидно каменом и малтером. Што је од зидова још остало, то се држи врло добро.

Поред куле, на северној и североисточној страни, било је још неких зграда, и дубоких врло солидно зиданих подрума. То је све сада срушено; само стоје гомиле камења. На јужној страни нема трагова од каквих зграда.

Чот је према Великој Косаници врло стрмен.

Од става двеју Косаница (Велике и Мале) до Иванове Куле биће скоро час хода.

Од Иванове Куле до града *Новога Брда* биће 8-10 часова. Најпоузданије би било ићи од Иванове Куле на Сикирачу, преко брда Брвеника, села Прпора, Браљине, планине Грапашнице, села Прапаштице, па к Новоме Брду. Туда се може отићи на коњу за 8 часова.

Сва је прилика да је римски пут ишао од Топлице уз Косаницу до става, а одатле уз Малу Косаницу на *Мрдар;* јер је туда земљиште врло повољно за колски пут. Туда су Турци били трасовали железничку пругу. У том случају Иванова је Кула остајала за један час на страни од тога пута.

Али прича се да је један пут водио од Прокупља за Приштину преко Пасјаче, Мрљака, Статовца, па испод планине Ђака на село Заграђу (до Иванове Куле), и спуштао се у Велику Косаницу, а одатле се пео на Трпезу (Цара Лазара), па преко Мачије Стене и Хртице слазио ка Приштини.

И на Пасјачи и на Трпези има трагова од некаквог великог крченика.

За *Трпезу* Арнаути чак причају да је ту била она *Косовска Вечера* у очи славе Цара Лазара (15 Јуна 1389)! За то се, веле они, и зове та висораван *„Трпеза.“*

Село *Кула* (са 3 — 5 кућа) врло је близу Ивановој Кули, а тако и *Заграђе*, које има 15 кућа.

По зидинама Иванове Куле има доста отровних змија — шарана. Испод Куле, на преслапу, кључа̂ извор лепе воде. Воћа има и доста и лепога. А за неке крупне орахе причају да им је семе остало још од Иван-Бега.

Крупне горе око Иванове Куле нема толико колико би требало да има у том планинском крају.

Прича се да су Арнаути штедили Ивановy Кулу, и нису давали ником да је руши.

Они пак Арнаути, који су живели у селу Ивановој Кули, говорили су да су ту од Косова, и да су божем наследници тога имања још од Иван-Бега!

Градиште. — На левој страни реке Мораве, за 2½ до 3 километра од *Мрамора,* а за 1½ до 2 километра од Мораве, село је *Градиште.* На ђенералштабној аустриској карти то је место забележено. Находи се у потоку *Крајковачком,* који тече с *Јастребца* (На карти пише *Мерашина-Merašina,* али га у месту слабо зову тако). То је село готово састављено с другим селом које се зове *Балајинци* (на карти погрешно *Balasince*).

Сељаци из Градишта тај поток зову само: *Река;* када се пак почну питати: „која река? онда неки кажу *„Крајковачка Река,“* а неки — *Мерошинска Река,* јер долази од села *Мерошине* (није Мерешине, као што стоји на карти).

Над самим селом *Градиштем* има један стари *градиќ*, који се зове *Кулина.*

Лева страна Крајковачке Реке блага је стрмен, која се поступно спушта к реци, без икакве теренске промене. Десна пак страна, одмах од саме реке, стрмена је, и диже се у вис у облику *врхова*, *главица* са *преслапима* између виса и виса. На једном од ових врхова или главица, над самим селом *Градиштем*, био је стари град, за који један стари човек причаше ово:

„Кад сам ја био млад, и кад сам ишао за стоком, овај град је био онако висок као и *Курвинград*. Па једном дође заповест од Турака, те су сељаци раскопавали зидове, и камен и циглу носили у Ниш, где су се онда зидале неке џамије, и друге неке грађевине. На том граду било је много оне старе лепе четвртасте цигље. Тада је цео тај град порушен до земље, и све су цигље однесене у Ниш.

„Онда, наставља тај сељак, кад су сељаци развањивали тај град, и носили цигље у Ниш по турској заповести, бејаше у нашем селу неки *Чича Никола*, врло стар човек. Тај Чича Никола причаше, како је он слушао од старих људи, да је од Курвинграда и Комиге (оне црквине на левом моравском брегу, према Курвинграду) свуда овим венцем био град до града. Од Мерошине до Комиге према Курвинграду могла је прећи мачка све с ћерамиде на ћерамиду“. А сад је остала само ова једна Кулина.

Из тога старога града, више села Градишта, прича се да је извађен некакав сто из некакве цркве, и однесен је у Ниш; али та црква није била унутра у граду, већ венцу на боку кад се слази ка Градишту.

Сељаци уверавају да је на том месту био велики град, и да је јужно од града била врло велика варош. И доиста се туда, свуда где се закопа, находе темељи од кућа и велике четвртасте римске цигље.

Осем оне горе поменуте порушене цркве, има друга у самом селу, стара и опала, али се још може оправити . Село мисли да

је оправи. У овој цркви има један камен, за који се мисли да је био *часна трпеза*.

Из оне прве цркве један је камен давно донесен у Ниш. Донео га је неки *Хасан-Бег*, господар села Градишта, и наместио пред свој хамбар.

Константин Философ, који је писао живот *Деспота Стевана Лазаревића*, прича како су *Стеван* и *Мехмед*, утврдивши у Крушевцу сајуз против Мусе, дошли под *Копријан*: **проснти его Отвєшташе сѹштен вь нємь: Нже оѹбо по бон царь боѹдеть, грꙋдь єговь юсть. Тоѹ же на Добрнѹю н Арвенеꙃь прнндє, бѣже оть Моѹснѥ**[1]! . .

Према овим нарочито последњим речма, ја бих град *Копријан* тражио пре у *Градишту*, о ком је напред реч, него игде на другом месту! —

Комига или *Комиг*. — На левој обали моравској, према Курвинграду има стара црква, од које сада стоје тек зидови до 3 метра високи. Неки сељаци зову *Комига* цело брдо на ком је та црква. На север од црквине има један шупаљ камен, који сељаци држе да је лековит; за то се у болести провлаче кроз њега.

До Мораве пак има врло родно поље које се зове *Бисерка*.

Градиште бресничко. — Више села Бреснице, у општини крушарској, имају развалине од старога града које сељаци зову *Градиште*. Оно је на ушћу двеју река које теку од старе границе Кнежевине Србије. Од тога Градишта до Мораве биће један час хода и нешто јаче.

Копра. — У селу Сечаници, по часа од Мораве, има брдо које се зове *Копра*; а неки га зову и: *Коприна Чукара*. Кажу да је пре 50 — 60 година некакав *Стеван Копра* био господар томе брду. Отуда је месту остало име *Копра*. Никаквих зидина нема на *Копри*.

Света Богородица, према ушћу Косанице у Топлицу.[2]

---

[1] *Гласник XLII*, стр. 308.

[2] *Ивана Павловића, Извори за Историју* (Житија краљева српских) стр.

Пошто је Стеван Немања примио део своје очевине: *Топлицу, Ибар, Расину,* и *Реке*, озидао је, на левој страни реке Топлице, баш према ушћу Косанице, *Цркву Светој Богородици.*

Давши тој цркви земаља за издржавање, украсивши је сваким украсом црквеним, и сабравши у њу велик број побожних калуђерица, предао ју је на управу жени својој *Ани* која је, по том, водила бригу о том манастиру.

А кад се Немања, после 37 година владања, покалуђерио у Студеници (на Благовести 1195), онда се је, исти тај дан, покалуђерила и његова жена Ана, добила име *Анастасија*, и отишла у *Расу*, у *манастир Свете Богородице* (по свој прилици у овај исти); и ту је провела остатак живота свога.

Кад се иде од Прокупља у Куршумлију, па се већ дође спрођу реке Косанице, онда се лево од пута, у шипрагу, према ушћу Косанице у Топлицу, виде развалине од те *Богородичине Цркве.* Данас стоји усправо само један западни зид: друго се све срушило, и пало по земљи, па по њему никло трње и шипраг тако да се, без велике муке, не може да распозна колико је места заузимала та црква, и да ли је око ње било каквих других зграда. Око цркве је било и надгробних плоча, па је неки Арнаутин и те плоче и други бољи материјал од те развалине однео те зидао воденицу на Топлици. Доцније му је вода ту воденицу однела, а боље камење разнели су околни сељаци.

Свети Никола у Топлици[1]. — Немања је, по сведочанству сина његовога, после оне Богородичине цркве, озидао *Манастир Светоме Николи*, на левој страни реке Топлице, баш према ушћу реке *Бањске.*

Зидање овога манастира који је, уз гред буди речено, морао бити необично леп, даде повода старијој браћи Стевановој да га упитају:

— За што радиш тако, без договора с нама, старијом браћом својом?

[1] *Ив. Павлов. Извори,* нтд стр. 5.

— Ми јесмо браћа, одговорио им је Немања: — али ја што радим, радим на мојој деоници. И ви, сваки на својој деоници, радите што вам срце жели. Ово што чиним ја, ако је добро — моје је; а ако је зло — опет је моје“.

Овај одговор не умири браћу. Него, напротив, букну унутрашњи рат, из кога је као победилац изишао Немања.

У том манастиру Светога Николе, Свети Сава је био наместио столицу топличкој јепископији.

Црква Свети Никола одржала се много боље од цркве богородичине. Она стоји и данас готово цела; проваљено јој је кубе, пробијен је десни зид, и оборен леви ступ (она је имала са западне своје стране, једноставно с њом зидана, два ступа, као два торња), иначе се држи још цела зграда.

По незнању, неки су ову цркву приписивали Страхинићу Бану.

У патосу, у цркви, има три старе гробне плоче, и на свакој по један стари запис[1].

---

[1] По молби мојој, г. капетан *Лазар Чизмић* снимио ми је ове записе. Налазећи њих, каже да је нашао један прицрквак дозидан уз велику цркву с леве стране, гледајући к олтару. Над зидовима од тога параклиса каже да је било са читава два човечија боја рушевине, која се сва морала откопати, па се тек тада дошло до патоса. Тада се нашла каменита часна трпеза у олтару. По зидовима се познаје да је овај прицрквак (параклис) био спојен с великом црквом, и да је с њом општио кроз једна врата, а и с поља је имао оделити улазак. Обоја врата су затворена доцнијим зидом у колико се то може познати по начину зидања и по материјалу. Патос је од обичних неправилних плоча, али га нема на толиком простору, колики би могле заузети две гробнице, и на њима две велике надгробне плоче.

Продуживши копање одмах до часне трпезе, на једну стопу даљине, а на левој страни зида, г. Чизмић је нашао неколико малих комада већ трула дрвета. За тим, од прилике две стопе испод патоса, нашао се је са свим пожутели човечији костур, покривен црном свилом. Од костију стоје: ноге, стопала, пете, цеванице, колена, и бедре до кукова. Све је то здраво. Само кукови нису потпуни, а од коша, руку, главе, нема ни трага. Свила се распада чим се додирне, и није се могла никако од земље одвојити ни за један или два квадратна сантиметра одржати цела. По саставу земље на оном месту где би требало да се находи труп, види се да је туда већ раније прекопавано.

Да ли је костур мушки или женски, није се могло распознати. Гледао га је и окружни физикус, па и он није могао ништа одређено казати. Изгледа да су два лица била укопана у том параклису.

Године 1880, Септембра 3, с Даничићем и Матковићем, бејах у овој цркви. Записе те видесмо, али их немасмо кад прочитати. После тога ме пут ни једном не одведе у Куршумлију. За то сам се морао обраћати и власти и познаницима. И они су чинили што су више могли, али се снимци са записа не могоше добити таки, да би се могли прочитати. Остаће да их прочита и обелодани ко буде срећнији од мене.

Први запис има 19 реда. Он је из године 1292 или из 1343. Тако се бар може мислити по словима која означавају летопис. Друго се ништа, без марљивијег снимања, не да прочитати.

Други запис има 8 врста. Он је од 5 Јула 1349. У њему се каже да се је тада представио, утонувши у реци Нишави, *Никола* звани *Вратко син Чи(хо)рића Вратка.*

Трећи је запис од 13 врста. Из године је 1332 или 1339, месеца октомбра. У њему се каже да је преминула, и ту сахрањена, *Агрипина,* световним именом *Мирослава*, кћи *(Ба)лшина,* а жена жупана *Ми(ле)на.*[1]

То је све што ја за сад о њима могу казати.

Штавска Црква. — У селу Штави, у Копаонику, у срезу косаничком, на запад од Куршумлије једно 7 часова хода, има стара црква у којој имају записи које би ваљало марљиво прочитати. Из записа тих види се да је та црква грађена *„при архијепископу свих српских и поморских, и подунавских земаља, патриарху пећскому кир Пајсеју, и митрополиту грачаничкому кир Силвестру.“*

Мештани пак причају, да је црква та грађена на 37 година после Косова.

Зидана је тесаним каменом, а у сводовима сигом. Дугачка је 6 хвата, а широка 3 хвата; покривена је плочом.

Изнутра је сва живописана, и живопис се одржао добро, осем што су многим светитељима очи поизбадане.

---

[1] Што је у загради то је сумњиво прочитано.

Обража, стара црквина у селу *Ображди*. Прича се да је та црква, док је служила, славила *Свету Ображду*. За ту светитељку сељаци веле да пада оних дана кад се први пут оре и бразда брȃзди (? !).

Црква је веома порушена. Има две препрате по 6 корака дужине, и по 4 ширине. Познају се остаци од живописа; над вратима је *Богородичино Успеније*. Прозора нема, осем једне уске пушкарнице на олтару. То показује да јој је светлост долазила озго кроз кубе.

Вреди прочитати оно што онако лепо пише *Ракић* о тој цркви, и о светитељци *Ображди*, у *Отаџбини* XV, стр. 361.

У *Мрвешу*, стара, развалена црква. На зидовима се још познају ликови светитељски.

Стара црква у селу *Космачи*, у Пустој Реци, доста добро одржана. У ове су цркве стубови пред олтаром и рамови од врата од тесанога гранита. Црква је имала две препрате и олтар.

У селу *Плочнику* (које се помиње и на другом месту) има стара црквина, од које се тек зидине познају. На ¼ часа од Плочника, у селу Точанима, била је нека зидина коју народ зове *Јеринина Кула*.

У селу *Ивањи* има стара црква од које стоји још само зид од врата: друго се све срушило.

Више Сјарничке Бање, у срезу јабланичком, имају неколике старе црквине, које су већ јако порушене.

У долини реке Медвеђе има неколико старих, већ јако порушених цркава, које не привлаче пажњу путникȃ ни својом величином, нити својом грађевинском страном.

Најпосле, прича се да је у присоју јастребачком, од Суповца код Мораве, па горе до Јанкове Клисуре, било 77 цркава!

Сада су те цркве готово све пусте. И причање о њима само служи као сведочанство о густини некадашње насељености у Топлици.

8 Становници

а. Њихове историјске судбине

Историја становника топличког округа, кад би се потанко сазнала и описала, изишла би доста различна од историје нишевљана, ма да су они топличанима први суседи.

На топличкој земљи подиже Стеван Немања оне две цркве (Свету Богородицу и Светога Николу) због којих браћа његова усташе на њега, и тако му дадоше прилику да их надбије и, доцније, да све српске земље уједини.

А кад је, у потоња љута времена, туђинска најезда ударила на српску државу, и срушила је, онда су Ниш притискивали Турци, а Топлицу и Турци и Арнаути.

У летописима се обично бележи врло кратко, на прилику, овако:

„Лето 6962 = 1454 оузе Мехемедь опеть Топлицоу, и пороби Србле, и оузе Острвицоу."[1] Али ми већ знамо, поред све те краткоће, како је било Топлици која је на путу сваком кретању турском, или низ Мораву и Нишаву, или уз Мораву.

Михаило Островичанин пише да је Султан Мехемед, имајући намеру да отме Цариград од Грка, и желећи, тога ради, бити миран од стране српске, углавио с Деспотом Ђурђем примирје, које, вели, није мислио одржати. Тада је он, да би дао више доказа о своме пријатељству, испратио с великом чашћу у Србију царицу Мару, ћер деспотову, која је била за Царем Муратом, давши јој, вели, *Топлицу* и *Глубочицу* на уживање.[2]

У потоње време, кад зло турско већ беше дотужало, српски првосвештеници, вођени клетом мишљу: *да народ може наћи среће ван своје отаџбине,* дигоше и топличане, и одселише се с њима преко Саве и Дунава. Онда Топлица, особито Горња, оста пуста, и у њу се спустише Арнаути, и заселише је тако да је то, до нашега другога рата, била готово са свим арнаутска земља, у

---

[1] *Гласник* X. стр 272.

[2] *Гласник* XVIII. 108.

коју хришћанска нога није ласно могла ступити. Ту је била права државина арнаутска, у којој је владало пра̂во пе́сничко право, или, још правије, у којој је владао гр́лић од арнаутскога пиштоља.

Арнаути, који су живели на земљи данашњега топличког округа, били су, по казивању неких између њих, од седам фисова или племена. Та се племена зову: *Сӧпа*, *Краснӥч*, *Барӥш*, *Кълмен*, *Жӧра*, *Бътӥч*, и *Хӧп*.

Племе *Сопа* држи се да је близак род, и не узима се. Друга се сва узимају.

Највеће је племе *Краснӥч*, а најмање *Бътӥч*.

Топлички Арнаути, дајући турскоме цару све дажбине, причали су с неком поноситошћу, да *Горња Дибра*, у правом арнаутлуку, и *Шкодарска „не давају ништа!“ Малесија пак „дава што хоће*[1]*“*.

Све то побележено је по причању самих Арнаута.

У први мах, кад је наша војска освојила Топлицу и Пусту Реку, Арнаути су се сами иселили испред наше војске, а доцније, после Сан-Стефанског мира, многи су се повраћали у своја села. Ове су наше власти иселиле силом.

Ова мера извршена је оштро; али до сад још није осветљена са сваке стране: једни мисле да је тим учињено добро; а други се боје да ми не будемо, тим насилним исељењем Арнаута, наудили даљим интересима своје отаџбине?

Да морална слика становника овога округа буде потпунија, прилажемо овде *Статистички Преглед* рђавих дела у топличком округу за последње четири године (1879, 1880, 1881, и 1882):

---

[1] *Ракић, Отаџбина*, свеска 16, стр. 519.

СЛУЧАЈЕВИ		1879	1880	1881	1882	СВЕГА
Разбојништва		5	—	2	—	7
Крађа	ствари	2	2	3	2	9
	стоке	8	5	4	6	23
	пића и јестива	—	3	—	2	5
	новаца	4	1	1	-	6
Пожара	број	9	15	16	9	49
	вредност у динар.	6.430	3.054	4.653	7.035	21.172
Паљевина	број	6	7	5	11	29
	вредност у динар.	1.552	2.279	1.376	7.310	12.517
Убиства	пушком	2		2	16	21
	другим оруђем	—	—	1	2	3
	дављењем	—	—	1	1	2
Узроци убиства	свађа	—	—	1	2	3
	омраза	—	—	—	6	6
	непознати	2	1	3	12	18
Самоубиства	пушком	1	1	-	—	2
Узроци самоубиства	непознати	1	1	-	—	2
Случајне смрти	од пушке	2	2	3	—	7
	од мраза	—	—	—	2	2
	од ватре	—	—	1	—	1
	утопљено	—	1	1	—	2
	од грома	—	1		—	1
	пало с дрвета	—	—	2	—	2
	непознати	—	—	—	1	1

Крађа било је у ове четири године свега 43 или по 11 годишње. Највише крађа (14) било је у 1879, а најмање (8) у 1881 години.

Пожара и паљевина било је свега 78, и штета овим нанесена износи 33.689 динара, или у средњу руку по 8422 динара годишње. Кад ову штету поредимо с бројем становника, онда налазимо да од исте долази на једног становника по 20 пара.

Самоубиства била су само два за све четири године.

Убиства било је свега 26 или 6.5 годишње. Највише (19) у 1882 години. Једно убиство долази у средњу руку на 6.464 становника

Случајно погинулих било је 16, или по 4 годишње, и према томе долази један случај на 10.500 становника.

У наведене четири године било је

	свега	у проценту
Самоубиства	2	4.55
Убиства	26	59.09
Случајно погинулих . .	16	36.36
Свега	44	100.00

Од неприродне смрти умрлих долазио је дакле годишње један на 3819 становника.

Стављамо овде податке о природном кретању становника округа топличког у 1882 години.

Те године било је свега 735 венчања. На 1000 становника долазило је дакле по 17 венчања. Родило се 1324 мушке, 1209 женске, свега 2533 деце. Долази дакле на 1000 становника по 60 рођених. Интересна је та околност да није било ни једног ванбрачно рођеног детета.

Умрло је 575 мушких и 527 женских, свега 1102. Кад овај број поредимо с бројем становника, онда видимо да је на 1000 становника долазило по 26 умрлих; вишак рођених износи дакле 34!

При поређењу рођених с умрлима налазимо да је долазило на 100 рођених

мушких	43	умрлих
женских	44	умрлих
у опште	43	умрлих

Сад да бацимо један брз поглед на школовање становника у Топлици.

И школама је овај округ веома сиромашан; према томе је и народно школовање доста назадно.

На крају 1882-83 школске године, било је у топличком округу свега 11 основних школа, и то 10 за мушку и једна за женску децу. Од школа биле су три варошке и 8 сеоских.

Кад број основних школа поредимо с бројем становника, онда налазимо да је долазила једна школа:

варошка	на 927	становника
сеоска	„ 4.904	„
у опште	„ 3.839	„

У овим школама радило је свега 16 наставника, и то: 12 учитеља и 4 учитељице. У варошким школама радило је 8 наставника и то: 4 учитеља и 4 учитељице.

У варошким школама било је

	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА	ЂАКА
у почетку године . .	279	70	349
на крају године . . .	259	62	321
школу је оставило . .	20	8	28

У сеоским школама било је

	УЧЕНИКА	УЧЕНИЦА	ЂАКА
у почетку године . .	352	—	352
на крају године. . .	256	—	256
школу је оставило . .	96	—	96

Од сто уписаних напустило је школе

	ВАРОШКЕ	СЕОСКЕ
ученика	7.2	27.3
ученица	11.4	—
ђака	8.0	27.3

Кад број ђака поредимо с бројем школа и наставника, онда налазимо да је долазило на једну школу

варошку	116	ђака
сеоску	44	„
у опште	64	„

На против долазило је на једног наставника школа:

варошких	44 ђака
сеоских	44 „
у опште.	44

Кад број становника поредимо с бројем ђака, који су походили основне школе, ми налазимо да је од једне хиљаде становника

	мушких	женских	у опште
	било у основним школама		
	ученика	ученица	ђака
по варошима . . .	182	56	126
по селима	17	.	9
у опште	29	4	17

Интересне су размере које добијамо кад варошку децу поредимо с децом сеоском. Тако, ако узмемо да је од извесног броја мушких становника било у основним школама сто ученика, онда имамо од равног броја женских становника

по варошима.	31 ученицу
по селима	0 ученица
у опште	14 ученица

У топличком округу има цркава	6
црквишта	4
Свега	10 места

где се служба Божја служи.

б. Личности чим било заслужне.

Личности заслужних јамачно је било доста у Топлици која је и положајем својим и односима становника давала повода и прилике родољубима заузимати се за користи свога народа. На жалост о таким људма ми, за овај мах, немамо никаквих гласова: нити прича, нити записака! За то се морамо задовољити само поменом имена главнијих ратника који падоше на мртво, докле се Топлица не ослободи.

Та честита имена ово су:

Сима Петровић

Сима Петровић, из Гроцке, у београдском округу. Ступио у војску 19 Априла 1870; постао официр 19 Маја 1876; доби

чин поручички 10 Октобра 1876; борио се свуд као прави јунак; пао је на Куршумлији 28 Декембра 1877.

Слава му!

Драгутин Аранђеловић

Драгутин Аранђеловић, рођен у Пожаревцу 26 Октомбра 1852; учио полугимназију и војну школу, постао официр 1 Јула 1875. У оба рата био се јуначки па, за време примирја, убише га Арнаути из преваре, 26 Маја 1878, код села Лопаштице.

Милан Петровић, поручик, и *Мијат Црноглавац*, четовођа, падоше у боју на Куршумлији, 31 Декембра 1877.

Сва је прилика да су ова два честита борца најпре била тешко рањена, па онда пала у руке непријатељу, који их је уморио страшним мукама.

Главе њихове нашли су наши на плоту испред турског меџлиса, кад су, 7 Јануара 1878. по други пут ушли у Куршумлију.

Осем ове четворице пало је око Куршумлије, на разним местима и у разне дане, близу 200 мртвих и око 1.000 рањених војника, докле је Топлица на тој страни очишћена од непријатеља.

Мир нека је праху њиховом! На костима мученичким и зида се она света зграда која се зове именом нада сва имена, која се зове — *Отаџбина*!

в. Места чим било знаменита

Од *места* у овом округу, на којима се догодило што знаменито у историји, ваља нам понајпре поменути

Добрич (неки изговарају *Добриче*) поље међу Јастрепцем, Моравом, и Крајковачком Реком.

Добрич је право поље; на њему се тек овде онде види по које веће дрво; а има повише некога нискога трња, које се зове *чалија*.

Добрич није онако глатка раван, као што је Мачва или Банат. Идући од Мрамора преко Добрича ка Прокупљу, путник има да превали неколике косе и неколике падине међу тим косама. И косе

и падине те пружају се од Јастренца к Топлици или, правије казати, ка Крајковачкој Реци, која тече поред оне највише косе што дели воде Топлици и тој Крајковачкој Реци.

Писац Цароставников, *Архијепископ Данило*, каже да је *Стеван Дечански*, спремајући се (1330) да одбије напад зета свога краља *Михаила Шишмановића* (1323 — 1330), био прибрао своју војску на *пољу Добричу*,[1] па тек одатле отишао к Велбужду и к Струми, где је победио нападача.

Неки наши писци, узимајући на ум где је била столица краљу српскоме, а где је место на ком су се удариле војске српска и бугарска, пишу да српска војска није ни долазила на *ово* поље Добрич, него се сабрала на некакву пољу спроћу Врање, код данашњег села *Топлаца*[2].

Нама је тешко претпоставити да је Данило могао толико погрешити. Та он је био толико близак Краљу Дечанскоме, и места је тако добро познавао, да се не може мислити да се је помео, или рђаво обавестио. Напротив, баш по његовом описивању, ми тврдо верујемо да је Дечански сабрао војску своју на овоме Добричу о коме говоркмо. Ево разлога за што тако мислимо:

Бугарски краљ Михаило Шишмановић седео је у Видину. Кад су се пријатељски односи побркали, и кад је наступила опасност да се зет и шурак зарате, онда је Дечански, са свим путно, могао мислити да ће његов противник, полазећи из Видина, ићи правце преко Ниша. За то је и сабрао војску на Добричу.

Али дрски Шишмановић облети около, и појури да Стевана обаиђе, да му чак с истока упадне у државу, и да јурне на престоницу његову.

Ту дрску маневру сазнао је Дечански тек на пољу Добричу, од својих *съходьника*. За то се онога часа кренуо с Добрича, и журно похитао пред дрскога противника!

За ондашње војске које нису возиле данашњих тешких топова,

---

[1] *Ив. Павловића. Извори за срп. историју*, стр. 273.
[2] О том је говорено у врањском округу, стр. 307.

с Добрича је било више путова којима се могло проћи на Струму, у предсрет непријатељу.

Прочитавши све што Данило пише о том догађају, и поставивши непријатеље једнога према другоме из столица њихових, ми находимо, да се је војска Дечанскога, године 1330, била сабрала на Добричу, који се находи између Мораве, Јастрепца, и Топлице; и да је оданде журно потегла на Струму пред непријатеља.

На Добричу су се уставили Деспот Ђурађ Бранковић и маџарски краљ Владислав, пошто су разбили Турке на Куновици. *Михаило Константиновић* вели, да су ту углавили с Турцима мир[1].

Плочник, мало село, у срезу прокупачком, на левој страни реке Топлице, поред пута који води у Куршумлију, два часа испод тога места.

На *Плочнику*, године 1387, Цар Лазар и босански краљ Твртко, са 30.000 војника, разбише војску султана Мурата тако да је, по сведочанству историка, једва пети Турчин изнео главу из тога страшнога боја.

И друго једно село у Косаници, 4 часа од Куршумлије, које се за Турака звало *Прекорађа*, Срби су, не знам рашта, прозвали *Плочник*[2].

Бојник, велико и лепо поље дуж Пусте Реке. Томе је пољу са запада *Петрова Гора*, а са северозапада *Радан* планина. Прича се да је некад на томе пољу био некакав страшан бој. По *боју* томе веле да се и поље прозвало *Бојник*.

Мрамор, село на левој обали моравској, онде где преко Мораве прелази пут од Ниша к Прокупљу.

Турци су били утврдили Мрамор, и бранили су га и у првом и у другом рату.

Декембра 6, године 1877, Краљ Милан, јашући на коњу, дође из Алексинца на Мрамор. Студен беше велика. А Турци, ви-

---

[1] *Гласник* XVIII, 92 — 98

[2] Кажу да су у том селу живели сами Арнаути, који су испред наше војске *сви* побегли, а наши, не знајући имена остављеној *пусту* селу, назову га *Плочник*?

дећи да се српска војска приближује, оставише утврђења на левом моравском брегу, и повукоше се на десну страну, покваривши у неколико иза себе мост на Морави.

Краљ је ту остао цео дан, наређујући шта ће ко радити, и соколећи свакога на своју дужност.

Тако је он прославио своје крсно име, Светога Николу, 1877!

Други пут Краљ Милан је био на Мрамору 26 Декембра 1877; прешао је преко оправљена моста к војсци, која је нападала на *Абди-Пашину Табију* на Бубњу. Овај је напад чињен за то, да би се олакшало оној нашој војсци која је, с друге стране, нападала на *Марково Кале*, на Горици.

Самоков. — У новим окрузима има више места која се зову *Самокови.* Ни један тај Самоков није Србину толико црн, колико овај изнад Куршумлије; ни на једном од њих нису Срби толико своје крви *узалуд*[1] пролили, нити видели толико љутих мука, колико на овом о ком је овде реч.

Од Преполца, или, боље рећи, од онога била које везује Копаоник с Голаком, одваја се, и иде на север, или можда на североисток, међу Бањском и Косаницом, један рт који својим крајњим чотом удара чак у Топлицу. Тај чот, а и сав рт, зове се *Самоков.* И о њему, као месту које је заливено српском крвљу, имамо тешку дужност да речемо две речи.

Чот Самоков наднео се над варошицу Куршумлију, и ту је оном својом страном која је окренута Бањској и Топлици, врло омчаст. Самоков је Бањској на десној страни, а Косаници на левој; Куршумлија пак находи се у ставама међу Бањском и Топлицом, према Самокову.

Декембра 12, године 1877, српска војска, под командом Ст. Биничког, удари на Куршумлију. Изубивши 15 људи на мртво, и

---

[1] Ко би желео знати сву тежину ове речи *узалуд*, нека, у свесци 56 *Отаџбине* (Година Пета, књига XIV) прочита оно што је написано од стране 582 -- 591, па ће се упрепастити кад види каквих је војвода имала српска војска!

37 рањених, Биннчки заузме Куршумлију, а Турци се повуку на Самоков.

Од тога дана, борба се понављала на Самокову, на брду Соколу, и на селу Механи: 22, 25, 26, и 31 Декембра 1877; за тим 11, 16, 17, 18, 19 и 22 Јануара 1878.

22 Јануара српски војници нападаху на турска утврђења на Самокову. Беше љута зима и цича. Војске се обе бију очајнички. Срби отму предња утврђења турска и стрељачке ровове под самим главним утврђењем. Ту их ухвати мрак. Они остану ту да преноће, па сутра изновице да нападају. Али те ноћи стиже глас о примиру. Борба се устави. Српски војници, због тога, повукоше се на своје раније стади (позиције).

У тим бојевима ми смо изгубили 168 мртвих, 124 нестала, и 874 рањена војника!

Главну команду на овом месту имао је *Милојко Лешјанин*. Ниже старешине биле су: *Јован Прапорчетовић*, *Аксентије Јаковљевић*, *Бранко Васиљевић*, и *Сава Петковић*.

Одликовали су се: *Стеван Ђорђевић*, *Миладин Лишанин*, и *Петар Грубић*.

Рањени су: *Коста Стојковић*, поручик; *Стојан Николић*, капетан; *Марко Шиљковић*, наредник (који је умрьо од ране); *Јаков Максић* и *Милан Стојановић* капетани, и најпосле, *Тимотије Ивковић*, поручик.

Белољин и *Мачковац*. — 31 Декембра 1877 Турци нападоше српску војску у ова два села. Бој би жесток. Турци бише одбијени.

Орлић и *Кнежево Брдо*, на Копаонику. — 3 и 4 Јануара 1878 ту беху бојеви. Турци бише потиснути са својих места (положаја).

Бријање, *Кацабаћ*, *Придворица*, и *Дубоко*, у Пустој Реци. На тим селима, 6 и 7 Јануара 1878 бише бојеви с Арнаутима који су потиснути даље.

Кривача и *Текија*, у долини реке Медвеђе. Ту је био бој 8 Јануара 1878. Арнаути су разбијени и растерани.

Слишан и *Гајтан.* 13 Јануара 1878, био је сукоб између Арнаута и наше војске на *Слишану* и *Гајтану*, на окомцима *Петрове Горе.* Наши заузеше и Слишан и Гајтан.

Мадан, спрам *Преполца,* и *Рујанковаи* на реци Медвеђи, где, 14 Јануара 1878, Арнаути бише потиснути и растерани.

Свилиште и *Вртоп,* на планини Ђаку. На тим местима, 15 и 16 Јануара 1878 беху омањи сукоби и пушкарања између Срба и Арнаута. Арнаути су растерани.

Трха, Трпеза, и *Доња Хртица,* на Мадану и на Ђаку (планини). На свим тим местима било је бојева с Арнаутима 17 Јануара 1878. Свуда су потиснути Арнаути.

Механа, село у Косаници. 17 Јануара, тражећи везу с дивизијом дунавском, наши се сукобе с Арнаутима на десној страни Косанице. После жестоког боја с Арнаутима, један јагодински вод залута и изгуби се.

Ту је командовао пуковник М. Лешјанин.

Шајковац, село у Лабу, на ком је био бој с Арнаутима 19 и 20 Јануара 1878. После кратког боја, непријатељ се повукао, а места су му заузели наши.

Маћидомци и *Мачедол,* у долини реке Медвеђе. Ту су 21 Јануара 1878 Арнаути растерани, и села је та заузела српска војска.

Ту је рањен пешачки поручик *Јевђеније Јуришић* (Штурм).

Вароши, села, куће

Варош је окружна у топличком округу *Прокупље* (турски и арнаутски: *Урћуб),* на левој топличкој обали, у оној сутесци која раздваја Топлицу Горњу од Доње.

Река Топлица од Крње Џамије тече на исток, нагињући врло мало на североисток. Дошавши до Прокупља, она удара у један камениti чот, који јој се на пут испречио. Не могавши пресећи тога чота, она га мора обилазити. Тога ради се повија у десно на југ, и чак на југозапад, докле ту пречагу не обиђе, па се онда упућује на север, за тим, остављајући на својој десној страни лепу

равницу, окреће се к југу, и тек доцније узима свој обични правац ка истоку.

На оном чоту, који је Топлицу натерао да га толико оптиче, познају се зидине од старога римскога града. Варош пак Прокупље испод тога је града, малко на североисток.

Прокупље је место врло старо. Зидине од старога града, на оном чоту више вароши, Турци су звали *Хи̏са̄р.* Том арапском речју, која означава замак (градић), они су звали све такве старе градове.

Срби пак веле да је то био *Град Југбогданов.* По народним песмама требало би да тако и јесте. Јер, кад оно *Маргита Девојка* кори сремског *Војводу Рајка,* зашто Турци земљу преотеше, Рајко, правдајући себе својом у борби инокоштином, и набрајајући старе српске градове, и у њима војводе, који су земљу бранили од Турака, за Прокупље вели:

„У Прокупљу граду бијеломе,
Онђе бјеше стари Југ Богдане“!

Да допустимо да је Богдан био војвода у Топлици, и заповедник у Прокупљу, ништа Хисару не смета бити постањем много старији од Богдана. И сумње не може бити: то је био град римски. Сва је прилика, да је то био један од оних градова који су чували пут из долине моравске у долину лапску и ибарску.

На ту околност позваћемо пажњу читалаца доцније.

Сад ћемо погледати на старину овога места, у колико се она може познати по остацима од самога града, и по другим некадашњим зградама.

Прокупчани, кад копају подруме, наилазе на врло старе зидове од цигаља. Један је домаћин у Прокупљу, копајући темеље за неку зграду, нашао пет старих бакарних новаца римских. Новци су ти још једном оволики колика је наша динарска пара. На једном од тих новаца пише: *Secur: republ.;* и на другим новцима натписи су латински, али се не могу да прочитају. Нађен је и један златан новац римски, колико наш златник.

На источном крају вароши имају зидине од некаквога купатила, за које се држи да је остало од Римљана.

Сам Хисар, као што већ рекох, првобитно је дело римско. У доцније време могао је у њему заповедати и Југ Богдан; могао му је он што и дозидати, или президати; али су Хисару Римљани били први господари.

Градови из старога доба разликују се од градова које је градио средњи век.

Они први грађени су или око варошй, да их заклоне од напада; или на важним сутескама, да затворе пролазе; или су, најпосле, били *утврђени одморици* за војску (етапе).

Као што се зна, у старо доба, људи су били врло вешти у опсађивању градова, и у проламању градских зидова; с тога су градови из тога доба обично дебели и високи. И куле у тих градова некад су високе до својих 15 метара!

И Хисар је био један од оваких градова. Сведочанство је томе она кула на запад од града, на топличкој обали, која је цела и данас.

У средњем веку пак навалише са сѐвера на Јевропу многи народи, који не беху вешти у опсађивању градова, као што су били вешти стари. Онда су се против оваких нападача могли дизати градови и нижи и слабији. За то су у тих градовâ из средњега века нижа и платна и ребарне куле.

Само они градови, који су грађени на измаку средњега века, личе на градове старе, ако још не иду у нови век, наравно, с новим склопом и с новом нâправом.

Градови средњега века обично су властеоски замци, а ови, који се находе по нашим земљама, личе на утврђене збегове; јер су највише на местима заклоњеним, по височима, по чотовима, којима је тешко приступити. Ласно може бити да су многи од њих зидани у време Деспота Ђурђа Бранковића, кад су таке тврђаве баш биле од потребе, и кад народне песме криве Ђурђеву Јерину за то, по њиховој оцени, раскоштво у зидању.

У старо време Ниш су окружавали многи градићи, који су држали у својој власти све пролазе који воде к Нишу. Ту службу са западне стране чинило му је Прокупље. Али се помиње да су нишки градићи били на 9 километара далеко од Ниша, и, по том рачуну, Прокупље би било ван нишкога прстена од градићâ. Тек то не смета; јер на овој страни нема ни једног угоднијега за одбрану места од прокупачке сутеске. Поред тога, од Прокупља левом топличком страном, венцем на *Градиште*, на *Комигу*, према *Курвинграду* к *Маркову Калету*, морао је бити појас од тврђава које су Ниш заштићавале.

Само би, у такој претпоставци, од Прокупља и до Јастрепца морало бити још какво год утврђење, које би затварало приступ и с те стране.

Сад да погледамо на пут који је у старо време ударао на Прокупље.

Нама се чини много приличније, да је стари римски пут из долине моравске у долину лапску ишао Топлицом и Косаницом, па се, преко планинскога бйла, спуштао у долину лапску. Али овде народно причање казује другу линију.

На реци Топлици, испод данашњег општинског прокупачког суда, стоје два стара ступа (тумбаса) од старога моста преко Топлице.

Прича се да је туда ишао стари пут на Косово, и да је тим путем прошла и војска Цара Лазара, и војска Сибињанина Јанка, када су оно грцале на Косово.

Од тога моста на Топлици, пут је, по причању, ишао на *Белу Воду*, па на села *Бучинац* и *Добротић;* одатле косом на село *Власе* испод планине *Ђака*, па на *Иванову Кулу;* преко косе *Трпезе* на *Васиљевац*, одакле се слази у *Подујево*.

Ово је најкраћи пут из Прокупља у Косово (Мало), јер се туда може стићи за 7 пешачких часова, а на Куршумлију и Преполац треба добрих 12 часова!

Између Бучинца и Добротића има једна црквина која се зове „*латинска*“, а око ње је гробље.

Ако је одиста пут ишао туда, онда је са свим за веровање да је прокупачки *Хисар* чувао тај пут на уласку у теснаце, а *Иванова Кула* му је била заштита на изласку.

Ближе проучавање овога предела, разбило би таму с овога као и с многих других питања.

Садашње је Прокупље варошица сиромашна; а у старо време оно је било велико и богато. Данашња је варош сва на рушевинама старе вароши, која се пружала и десном обалом топличком, а један њезин део био је и под самим Хисаром. Свуда се туда и данас находе зидине.

Не зна се откуд је дошло име *Прокупље*.

Неки мисле да је од некаког топличиног *прокопавања!* То мишљење не носи у себи никакве збиље.

Други би хтели да нађу неку везу између имена топличке окружне вароши и имена историка *Прокопија* (500 † 565) који је био секретар војводи византиском *Велизару*, и који је писао историју *Цара Јустинијана* и *Царице Теодоре*.

Трећи, најпосле, држе да је име ово дошло од имена *Светога Прокопија*, великога мученика за Христову веру, који премину 290 године после Христа, и кога су мошти неко време почивале у ово вароши.

Нама се чини да је ово последње мишљење најприличније.

После Византинаца, у старо време, Прокупље је дошло у руке Србима.

Од Срба су га отели Турци, али их је, ако је веровати причи, стало скупо.

Прича се да је седам паша, седам чувених војвода турских, бйло Прокупље; и сви седам да су изгинули, докле су Прокупље освојили!

Турци, захвални својим војводама, свој седморици су у Прокупљу и околини подигли *тулбе*, то јест, богомоље, као споменике на гробовима. Четири те тулбе стоје и сада, а од три се познају само темељи.

Освојивши Прокупље, Турци су га држали докле није, после дугог времена, хришћанска сила допрла да им га отме.

Тако находимо из аустрйских ратова с Турцима о Прокупљу ове белешке:[1]

„Године 1689, аустрйски ђенерал *Пиколоминија*, после освојења Ниша, заузео је Прокупље и Лесковац, сместио у њих посаду, па се вратио ка главној војсци.“

За тим у другом извештају вели се ово:

„У Прокупљу сам оставио Пиколоминијевце и Сардуовце, и један део коњика од регименте хановеранске. Показао сам како ће се утврдити палисадима, те да сузе пространство вароши и одбране, и тако да се заштите од напада из ненада.“

Године 1690: „Сутра дан писао сам принцу Хановеранском: да у Прокупљу остави само капетана *Рушамбаха*, са 40 добрих јахача и неколико Срба; а с осталом војском да се ноћу повуче к Нишу. Прокупље им је служило и чинило добре услуге, све до свршеног нашег одступања, и ја сам га све дотле држао у нашој власти.“

Те исте године, сами Немци о Прокупљу пишу ово:

„Истина да је лукави непријатељ имао намеру да посаду у Прокупљу из ненада нападне, али му је та нада била узалуд, јер је чувени српски капетан *Антоније*,[2] још за приближавања непријатељева, *Прокупље* порушио, па се, за тим, кроз тешко пролазне планине, повукао ка Крушевцу.“

Као што је познато, Свети Сава је дао топличкој јепархији нарочитога јепископа, коме је столица била у манастиру Светога Николе, у данашњој Куршумлији, према ушћу Бањске у Топлицу.

Не зна се да је та столица кад год преношена у Прокупље, а не зна се ни да је име јепархији топличкој мењано. Међу тим

---

[1] Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen. Wien, 1854.

[2] Не могах ништа више сазнати за овога капетана *Антонија*. Само се још помиње неки *Капетан Антоније* (и *Поп Тома*) као командант призренске посаде, која је, при повлачењу, страдала од Турака.

у вароши Прокупљу, испод цркве, има нека црквена кућа, која се зове *Митрополија.*[1] У цркви арињској пак, у ужичком округу, међу свецима на зиду, има лик једног светитеља с оваким записом:

„Св. арх. прокоупски и моравски Юєстатиѥ.[2]

Према чему излази: или да је столица јепископска била преношена из Куршумлије у Прокупље, или да се је јепархија топличка некад звала *прокупска и моравска.*

Године 1734 у Нишу беше митрополит *Јаникије.* Он се звао *„нишки и белоцркавански“* (то јест куршумлиски). Тај митрополит записао је у својој књижици за прокупачку цркву, и за сав округ ево ово:[3]

„Лета господња 1734, да се зна, когда се поче понављати у Прокупљу црков Светога Великомученика Прокопија, месеца маја 27, ва понедељник, ва дни царствујуштаго цара Султан-Махмута турскаго, и тогда бивши на Урумелији Беглер-Бег Ахмет-Паша Топал, Осман-Пашин син, и то бист прво Божијим повељенијем и честитаго цара помиловањијем, при блажењејшему господину патријарху пекскому, кир Арсенију Јовановићу, и при нам грешним митрополиту Јоаникију, нишкому и белоцркванскому, и тогда придоше прокупски варошани к нам у Ниш, и од прокупске нахије кнезови и кметови и обште христијани, и узеше у Божји зајам од Исака Јенишехерлије Ахмет-Пашинота Сараф-баше 1240 гроша, и сви се учинише један за другога јемци ниже писани, и узеше аспре Јунија 1-ога.

Прво варош Прокупље. Јемци: Живан Ђурчија, Николче Кафтанџија, Ђура Туфекџија, Јован Самарџија, Иван Ђурчија, Вуча Ђурчија, Стојко Терзија, Јаћим Сапунџија, Марко Терзија, Гмија Механџија.

---

[1] Питао сам у Прокупљу: за што се та кућа зове Митрополија? Одговорише ми неки прокупчани, да је у тој црквеној кући одседао нишки владика кад би долазио у Прокупље, па се за то кућа та прозвала *Митрополија!...*

[2] *Гласник X*, 333.

[3] *Гласник* XLIX, 11, 12 и 13. Ово се могло штампати и ћириловским словима, али овако ће се боље разумети. У језику пак није мењано *ништа.*

Нахија Прокупска

Од Кацулице Кнез Маринко, од Судимње Јован Милошевић, од Музаћа Вучета, од Рашице Јанко, од Ђуревца Филко, од Јошанице Павун од Потурћије Павле, од Драгуше Милован, од Претежана Станоје, од Горње Сварче Петар, од Бреснице Кнез Ђора, од Горње Бреснице Радосав, од Коњухчића Никола, од Меровца Јован, од Ресинца Петар, од Плане Никола Јаблан, од Доње Трнаве Вуча од Релинца(?), од Доње Речице Станиша, од Горње Речице Степан, од Баботинца Самарџија Стојан, од Бајчинца Живадин, од Костенице Вукан, од Жигоље Станоје, од Девче Стефан, од Горње Девче Радован, од Ћешуловца Јован Шиндар, од Крушевице Веселин, од Прекаштице Миља, од Ћурковца Милосав, од Коњуша Станоје, од Шишмановаца Златоје, од Губетина Живво, од Топонице Јован, од Берилља Станко, од Лукомира Младен, од Божурна од Младен, од Подине Цветко, од Главшинце Стојан, од Сирдића Ђорко, од Житорађе Стојан и Дамњан, од Јасенице Јанко, од Клекуша Митар Стамболија, од Поличинца Живко, од Бадњевца Марко, од Горњег Црнатова Никола, од Доњег Црнатова Риза, од Шарлинца Милутин, од Шаиновца Илија, од Кочана Стојан, од Пуковца Митар, од Орљана Секула, од Мекиша Митар, од Дражановца Јован, од Ђакуса Јован, од Бучића Богоје, од Расохаче Ђора, од Батужинца Ђора, од Баланице Ђорго, од Градишта Степан, од Бреста Прокопије, од Мерошине Марко, од Рожине Ђора, од Облачине Станисав, од Биљега Сава.

И паки на том потврждујемо ми више писани како јесмо један за другога јемци и остасмо дужни Ахмет пашину Сарафбаше Шиор Исаку хиљаду и две ста и четиридесет гроша за 6 месеца дана. Тако знати се свакому. То бист јунија *а.* у Нишу".

Године 1877, Декембра 6, у 3 часа после по дне, наша је војска заузела Прокупље и сва утврђења око њега. Турци су огледали да се одупру, али, после кратке а врло жестоке артилериске ватре, повукли су се. Одступајући, запалили су варош, те је изгорело око 30 кућа и дућана; остало је спасла наша војска.

Још су Турци, пре него што ће оставити Прокупље, тројицу прокупчана Срба, који су им пали шака, исекли на комаде, а двојицу су тешко обранили.

Прокупље је данас главно место топличком округу. У њему су оружне власти: начелство и суд за сав округ; даље, ту су канцеларије за срезове добрички и прокупачки.

Прокупље има једну школу мушку са 5 наставника и 235 ученика, и једну школу женску са 2 наставнице и 64 ученице.

У Прокупљу данас међу пореским главама 19 њих верују веру Мухамедову.

Куршумлија, варошица у топличком округу, у ставама међу Бањском и Топлицом[1].

У овој вароши или, боље рећи, код ове вароши, у манастиру Светога Николе, који је зидао Стеван Немања, Свети Сава је поставио столицу јепископу топличке јепархије[2].

Како се то место онда звало не знам; сва је прилика да се звало *Топлица.*

Доцније, то се место прозвало *Беле Цркве*, јамачно по двема белим Немањиним црквама. Јепархија пак, коју је свети Сава назвао *топличком*, доцније се звала *белоцркванска*; а има бележака по којима се може мислити да се некад звала и: *прокупска и моравска.*

Топличка јепархија, у доцније време, спојена је с јепархијом нишком тако да се године 1734 и 1737 митрополити нишки *Јаникије* и *Ђорђе* називљу: *нишки и белоцрквански.*

Године 1737 митрополит нишки и белоцркванcки Ђорђе, у друштву с патријаром *Арсенијем IV*, оставио је своју столицу и своју отаџбину, па се одселио преко Саве и Дунава. Тада Топлица сва па, наравно, и Беле Цркве, оста пуста. У тако родна места, а без становника, спусте се Арнаути, и населе их тако да,

[1] По мерењу наших официра, средина варошице Куршумлије само је 154.0 метра нижа од наше Авале.

[2] Од јепископа топличких старога доба знамо *Ђерасима* који је био топлички владика за владе Краља Милутина, и за архијепископа *Јевстатија* другог (*Миклошић, Monumenta Serbica, p. 60*)

до нашега другога рата, у Куршумлији није било више него три Србина; па и за њих се готово није знало да су Срби.

По својој прилици, тада се је и име *Беле Цркве* заборавило, а никло име *Куршумлија*, како неки веле, од тога што је црква *Свети Никола* била покривена оловом (куршумом).

На Куршумлију је, у старо време, ударао онај пут који је од Дубровника (с мора) ишао на Пазар, преко Ибра и преко копаоничких коса низ Топлицу на Прокупље к Нишу, и даље на Софију к Цариграду.

Тај пут је ударао на ова места: *Свој Бог*, *Цековиће*, *Врачеве* (црква), *Хрватску*, *Велуће* (овде је прелазио преко Ибра), *Камен*, *Остраћ*, *Симчиште*, *Обаде*, *Лескову*, *Бело Брдо* (овде је прелаз преко планинскога била), *Влашке Равни*, *Ђерекаре*, *Горњи Левић*, *Трећак*, *Мерћез*, *Пачарађу*, *Сенову*, *Перунику* и *Станце*. Одатле тмавском реком у топличку равницу.

У Станцима се још види нешто мало старе калдрме.

Од Куршумлије пак ка Прокупљу пут се тај држао највише саме Топлице.

А од Прокупља, идући к Нишу, могао је хватати више у лево, ако није ударао на Градиште, кад је оно било онако велики град, како се данас само прича.

Године 1877, Декембра 12, већ бише крвави бојеви између српске војске и турске на утврђењима око Куршумлије. Турци бише стерани у Куршумлију; 13 Декембра они се повукоше из ње, и заузеше висове самоковске, на десној страни Косанице.

Српској војсци старешине беху: потпуковник *Стеван Банички*; мајор *Илија Ц. Живковић*; и капетани: *Милан Стојановић* и *Лазар Павловић*.

Одликовали су се у бојевима: поручик *Сима Петровић*; четовођа *Арсеније Златојевић*, и капетан *Илија Цветковић*.

Године 1878, последњих дана месеца Августа, први пут сам видео Куршумлију. Тада сви њени житељи беху војници, и тек нешто дошљака. Казиваше ми да у целој вароши има само једна

једна жена. И чиновници су, који се онда ту нахођаху по служби, чак у Ниш и у Алексинац слали своје рубине да се перу; у Куршумлији их није имао ко опрати, поред све воде која дере Бањском и Топлицом!

Сад у Куршумлији има 752 душе; једна основна школа с једним учитељем, 44 ученика и 6 ученица.

Ту је наша царина спроћу вароши Приштине.

Ту стоји један батаљион редовне војске.

Сёла̂ у топличком округу, по службеним списковима, има 486. Ево овде њихових имена по азбучном реду:

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
I	**Прокупље (Урћуб)**		553		Заселак Гарња с 8 пореских глава, припада Прокупљу.
II	**Добрички срез**				
1	Александровац		—	$2^1/_2$	има 20 кућа
2	Арбанасац		32	1	
3	Асановац		6	$3^1/_2$	
4	Бабин Поток		25	$^3/_4$	
5	Бадњевац		50	3	
6	Бајчинац		23	3	
7	Балајинац	1879	95	3	
8	Балиновац		16	2	
9	Баличевац		73	2	
10	Батушница		60	4	
11	Бела Вода		12	$^3/_4$	
12	Берпље		7	$^1/_2$	
13	Биљег		28	$2^1/_2$	
14	Божурња		20	$^3/_4$	
15	Бресница		105	3	
16	Брест		48	$2^1/_4$	
17	Бугариновац		25	1	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
18	Бучинац		—	$2^1/_2$	има 8 кућа с 8 глава.
19	Бучић		35	$1^1/_2$	
20	Влахово		28	1	
21	Водице		11	$^3/_4$	
22	Вољчинци		59	$2^1/_2$	
23	Глашинци		17	2	
24	Гор. Девча		9	2	
25	Гор. Дреновац		24	$3^1/_2$	
26	Гор. Кординци		12	2	
27	Гор. Ресавча		17	1	
28	Гор. Стржава		36	$^3/_4$	
29	Гор. Црнатово		28	3	
30	Градиште		43	3	
31	Грудеш		12	3	
32	Губетин		20	$^1/_4$	
33	Дешиновац		23	$2^1/_2$	
34	Добротић		—	1	има 12 кућа с 13 глава
35	Доња Девча		9	2	
36	Д. Дреновац		24	$3^1/_2$	
37	Д. Кординци		15	$1^3/_4$	
38	Д. Ресавча		32	$1^1/_4$	
39	Д. Стржава		11	$^3/_4$	
40	Д. Црнатово		28	3	
41	Дољевац		11	$3^1/_2$	
42	Драшковац		32	5	
43	Дражановац		30	$2^1/_2$	
44	Дудулајица		37	$3^1/_4$	
45	Ђакус	1879	46	2	
46	Житорађа	1879	103	2	
47	Злокућани		3	1	
48	Јасеница		38	$2^1/_2$	
49	Клисурица		17	$2^1/_2$	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
50	Костадиновци		22	1	
51	Костеница		6	3	
52	Кочани	1879	97	4	
53	Крајковци		77	3	
54	Крушци		53	3¼	
55	Лепаја		31	2	
56	Лукомир		54	1½	
57	Међа		27	3½	
58	Мекиш	1879	61	3	
59	Мерошина		32	2	
60	Микуловац		28	3	
61	Момчилово		23	3½	
62	Мрамор		43	3	
63	Нова Божурња		—	¾	има 16 кућа.
64	Ново Село		4	½	
65	Ново Село		9	2½	
66	Облачина	1879	27	2½	
67	Орљани		102	3½	
68	Пасјача		—	2	има 10 кућа са 1[illegible] глава.
69	Пејковац		69	2¼	
70	Петровац		27	2	
71	Подина		36	1	
72	Појата		4	¼	
73	Поток		13	2½	
74	Пуковац		202	4½	
75	Речица		39	2	
76	Рожина		54	2½	
77	Самариновац		34	2½	
78	Сечаница	1881	100	4	
79	Смрдић		21	2¼	
80	Студенац		8	2½	
81	Топоница		16	3	

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
82	Ћуковац		20	$^3/_4$	
83	Шајиновац		42	$3^1/_2$	
84	Шарлинци		48	3	
85	Цигољ		42	$2^1/_2$	
		Свега	2906		
III	**Јабланички срез**				
1	Балтич		—	—	
2	Богојевац		—	6	има 10 кућа
3	Богуновац		—	—	има једну кућу.
4	Бојник		58	6	
5	Боринци		21	6	
6	Боровци		—	$15^1/_2$	има једну кућу
7	Бошњаци	1880	135	8	
8	Брајина		—	—	
9	Брајшор		—	—	види број 24.
10	Брвеник		—	—	
11	Брестовац		41	5	
12	Бублице		36	$4^1/_2$	
13	Бувци		12	$10^1/_2$	
14	Бучумет		29	10	
15	Велики Копрен		—	—	
16	Власи		—	14	има 2 кућа
17	Врановци		26	$8^1/_2$	
18	Вранци		—	16	има 8 кућа
19	Велики Војиловци		42	$8^1/_2$	
20	Врбовац		—	—	
21	Врновци		—	$9^1/_2$	види број 105.
22	Вртоп		—	—	види број 24
23	Вујаново		21	6	

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
24	Гајтан		29	7	Села под бројевима 9, 22, 24 40, 65, 93, 119, 125 сада састављају једно село под именом Гајтан
25	Газдари		—	10	Има 10 кућа са 16 п. глава
26	Гегља		17	8	
27	Гласовик		32	4	
28	Гор. Бријање		34	6	
29	Гор. Коњувци		29	6	
30	Грабовица		—	—	
31	Граница		13	5	
32	Грбовци		—	15	Има 12 кућа
33	Гргуровац		36	10	
34	Губавци		—	—	Има 2 куће.
35	Дедић		—	10	Има 16 кућа
36	Дервиш		—	—	Види број 108.
37	Доњи Коњувци		39	$6^1/_4$	
38	Драги Део		20	6	
39	Драговац		52	6	
40	Драјинци		—	—	Види број 24. — Има 3 куће.
41	Дрводеља		—	$11^1/_2$	Има 8 кућа.
42	Дубово		69	4	
43	Дукат		—	4	Има 4 куће
44	Ђинђуша		—	$6^1/_2$	Има 12 кућа.
45	Ђулекари		—	$11^1/_2$	
46	Ждеглово		36	8	
47	Житни поток		77	4	
48	Зајечевац		—	—	
49	Злата		20	6	
50	Зуба		—	—	
51	Ивање		40	5	
52	Каменица		—	6	
53	Капић		9	11	

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
54	Кацабаћ		66	6	
55	Клајићи		17	$10^1/_2$	
56	Кожинци		19	4	
57	Коњина		46	8	
58	Кривача		11	$7^1/_2$	
59	Лалиновац		25	$8^1/_2$	
60	Лапатинци		38	$6^1/_2$	
61	Лапаштица		—	$11^1/_4$	Има 9 кућа.
62	Лебани		39	8	
63	Лозани		19	6	
64	Лугари		27	$8^1/_4$	
65	Љепа		—	—	Има 3 куће. Види број 24.
66	Магаш		20	5	
67	Мајковац		—	6	Види број 81.
68	Мали Копрен		—	—	
69	Маровци		—	—	
70	Маћедомци		—	—	
71	Мачина		6	—	
$71^1/_2$	Медвеђа		—	—	17. п. гл.
72	Медевци		—	—	
73	Мијајлица		17	9	
74	Мискић		—	—	Има 6 кућа.
75	Мрвеш		—	—	
76	Мркоња		—	12	Има 8 кућа 6 п. гл.
77	Мушица		—	—	
78	Негосавље		—	$10^1/_2$	Има 6 кућа 6 п. глава
79	Несушта		—	—	
80	Обража		10	6	
81	Оране (и Магаш)		23	7	
82	Пертати		107	$8^1/_4$	
83	Петриља		—	—	
84	Плавци		15	$5^1/_2$	

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
85	Поповац		20	9 1/2	
86	Пороштица		—	—	
87	Прекопчелица		48	7	
88	Придворица		29	6 1/4	
89	Приоре		—	—	
90	Пусти Војиловци		13	8 1/4	
91	Пусто Шилово		—	10	Има 19 кућа 23 гл.
92	Равна Бања		—	14	Има 5 кућа.
93	Равниште		—	7	Види број 24.
94	Радевци		—	12	Има 19 кућа.
95	Радиновац		7	9 1/2	
96	Речица		17	6 1/2	
97	Ретко Церје		—	10 1/2	Има 20 кућа. 11 п. гл.
98	Руњковац		44	10	
99	Сакицол (Цекицол)		10	7	
100	Свирци		19	14	
101	Свињарица		12	7 1/2	
102	Сјарина		—	12 1/2	Има 22 куће.
103	Славник		13	6 1/2	
104	Слишани		66	7 1/2	
105	Сирчје (с Врновцем)		35	—	
106	Споици		—	—	
107	Стара Бања		—	15	ма 5 кућа.
108	Статовац		39	5	Места под бројевима 36. 108 и 111 образују село Статовац.
109	Стубла		56	8	
110	Стубла (Бериша)		—	6 1/4	Има 11 кућа.
111	Товин		—	—	Види број 108.
112	Тогочевац		85	8 1/2	
113	Топале		18	11	
114	Тулари		—	12	Има 9 кућа. 6 п. гл.
115	Турјани		21	6	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
116	Ћеновац		.33	$8^1/_4$	
117	Ђуковац		11	4	
118	Ђуревци		—	—	
119	Цекавица		41	$8^1/_4$	
120	Црводник		—	7	Види број 24.
121	Црквица		21	$6^1/_2$	
122	Црни Врх		—	$10^1/_2$	Има 16 кућа. 17 п. гл.
123	Шајић		—	$15^1/_2$	Има једну кућу
124	Шарци		—	—	
125	Шилово		56	9	
126	Шљивово		—	7	Види број 24.
127	Штулац		32	$7^1/_2$	
128	Шумани		108	$8^1/_2$	
		Свега	2332		
IV	**Косанички срез**				
1	Бабица		30	13	
2	Бај-Бара		8	—	
3	Бањска		3	9	
4	Барлово		8	$5^1/_2$	
5	Баћоглава		13	$7^1/_2$	
6	Бачићи		4	17	
7	Бело Брдо		25	18	
8	Бело Поље		11	6	
9	Бело Поље		21	$15^1/_4$	
10	Бесолица		ненасељ.	$10^1/_2$	
11	Блажево		20	15	
12	Бозољин		36	$15^1/_4$	
13	Боранци		14	$15^1/_2$	
14	Боровци		—	—	
15	Брестовац		—	9	

Редни број	Имена	Ако има школе које године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
16	Буњаци		3	10	
17	Буринци		2	20	
18	Бучје		—	$15\frac{1}{2}$	
19	Васиљевац		ненасељ.	21	
20	Висока		24	9	
21	Витош		6	16	
22	Власи		11	8	
23	Влахиња		22	9	
24	Вобе		5	$9\frac{1}{2}$	
25	Водице		ненасељ.	21	
26	Водинић		—	—	
27	Врела		4	$8\frac{1}{2}$	
28	Вршевци		11	6	
29	Вучјак		2	20	
30	Галибара		5	10	
31	Гор. Дединац		7	7	
32	Гор. Крчмари		4	$6\frac{3}{4}$	
33	Гор. Левић		29	$14\frac{1}{2}$	
34	Гор. Микуљана		8	8	
35	Гор. Шатра		8	$9\frac{1}{2}$	
36	Гошићи		2	16	
37	Грабовница		27	5	
38	Градац		17	$15\frac{1}{4}$	
39	Гуревица		ненасељ.	—	
40	Дабиновац		6	11	
41	Данковић		11	$7\frac{1}{2}$	
42	Дегрмен		4	$16\frac{1}{2}$	
43	Дешишка		9	12	
44	Добри До		17	—	
45	Доњи Дединац		20	10	
46	Д. Крчмари		24	6	
47	Д. Левић		17	14	

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
48	Доња Микуљана		10	$7^3/_4$	
49	„ Шатра		4	$9^1/$	
50	Домишевина		19	$15^1/$	
51	Дуги Део		ненасељ.	$10^1/_2$	
52	Дуга Лука		7	$8^1/_2$	
53	Ђака		11	19	
54	Ђерекаре		5	$15^1/_2$	
55	Жалица		11	14	
56	Жегрова		18	$9^1/_2$	
57	Жељево		—	$16^1/_2$	
58	Жуча		22	$9^1/$	
59	Заграђа		22	18	
60	Зебица		9	17	
61	Земаница		7	19	
62	Иванова Кула		4	19	
63	Игриште		14	10	
64	Ирачић		18	15	
65	Јелење		6	18	
66	Калиманци		3	15	
67	Калудра		3	13	
68	Каменица		3	13	
69	Кастрат		26	8	
70	Кнежево		14	15	
71	Ковизла		8	15	
72	Космача		20	9	
73	Кравари		ненасељ.	$21^1/_2$	
74	Кртог		15	$9^1/_2$	
75	Крчмари		—	—	
76	Купина		9	19	
77	Куршумлија (варошица)	1879	250	7	
78	Кутлеш		8	12	
79	Куч		13	6	

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
80	Лескова		6	18	
81	Лозна		9	8	
82	Лубница		25	10	
83	Лутић		3	9	
84	Луково		25	14	
85	Љутена		3	9	
86	Љутова		5	15	
87	Љуша		26	8½	
88	Магово		12	12	
89	Мала Река		—	13	
90	Марнчић		ненасељ.	6	
91	Марковићи		—	—	
92	Марушић		5	17	
93	Маторова		2	17	
94	Мачија Стена		ненасељ.	21	
95	Мачковац		67	6	
96	Мерћез		—	12	
97	Механе		12	8	
98	Мијоковић		19	18	
99	Мијочић		—	16	
100	Микуљана		—	—	
101	Мирница		31	9	
102	Мировци		—	21½	
103	Мрдаре		ненасељ.	—	
104	Мрча		10	15	
105	Муљевић		—	9½	
106	Невада		—	9½	
107	Ново Село		16	6	
108	Обади		1	19	
109	Орача		—	—	
110	Орлиште		3	18	
111	Поваштица		—	11	

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
112	Панаштица		5	20	
113	Пардус		—	16	
114	Пачарађа		19	11	
115	Пепељевац		20	$5^1/_2$	
116	Перуника		14	9	
117	Планиница		8	$17^1/_2$	
118	Плочник		2	—	
119	Пљаково		26	6	
120	Полом		8	14	
121	Порада		3	15	
122	Преветица		4	—	
123	Прекорађа		ненасељ.	20	
124	Пупавац		5	11	
125	Пупавица		16	$10^1/_2$	
126	Равниште		13	16	
127	Радуње		5	$15^1/_2$	
128	Раковица		ненасељ.	20	
129	Рап		„	20	
130	Растељица		„	13	
131	Рача		31	10	
132	Рача (још једна)		—	15	
133	Рудари		14	$9^1/_2$	
134	Сагоњево		33	11	
135	Свињиште		ненасељ.	20	
136	Селова		14	10	
137	Сеоце		15	$15^1/_2$	
138	Сикирача		4	—	
139	Српић		3	$7^3/_4$	
140	Становлић		6	18	
141	Судимље		29	14	
142	Тачевац		ненасељ.	$10^1/_2$	
143	Тијовци		10	8	

Редни број	Имена	Ако има школе које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
144	Товрљан		24	$10^1/_2$	
145	Трха		5	—	
146	Требиње		21	16	
147	Трећак		15	$13^1/_4$	
148	Трешњица		ненасељ.	16	
149	Трмка		7	$10^1/_2$	
150	Трпеза		4	21	
151	Црквиште		1	—	
152	Црнатово		6	19	
153	Чокотар		8	$15^1/_2$	
154	Шајин-Бара		—	13	
155	Шама Лука		ненасељ.	$19^1/_2$	
156	Шиповац		—	$14^1/_2$	
157	Штава		50	17	
		Свега	1785		
	V Прокупачки срез				
1	Алабана		20	$5^1/_2$	
2	Арбанашка		17	7	
3	Баботинац		17	2	
4	Баце		44	5	
5	Барбатовац		—	$6^1/_2$	Гледај бр. 44
6	Белоњин		46	3	
7	Бејчиновци		—	6	Гледај бр. 109
8	Блаце		106	6	
9	Богујевац		14	$5^1/_2$	
10	Бресје (Бресник)		7	5	
11	Бресничић		46	2	
12	Букуло Равно		8	4	
13	Булатовац		—	1	
14	Бумберек		—	$^1/_2$	Гледај бр. 31

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
15	Велика Плана	1882	132	$2^1/_2$	
16	Више Село		—	$7^1/_2$	Гледај бр. 68.
17	Вича		11	4	
18	Гор. Беаштица		8	4	
19	Гор. Бресница		34	3	са засеок. Д. Брес. чине село
20	Гор. Врбовац		—	$6^1/_2$	
21	Гор. Драгуша		—	5	
22	Гор. Јошаница		53	—	
23	Гор. Јошаница		60	$4^1/_2$	
24	Гор. Гургуре		—	7	Гледај бр. 108
25	Гор. Куњуша		23	$3^1/_2$	
26	Гор. Кутловац		—	7	Гледај. бр. 44
27	Гор. Плочник		—	$4^1/_2$	
28	Гор. Пребраза		—	$7^1/_2$	Гледај. бр. 47
29	Гор. Речица		26	2	
30	Гор. Сварча		—	$3^1/_2$	
31	Гор. Трнава		25	$1^1/_2$	са зеоц. Вумб. и Кованлуком.
32	Гор Топоница		17	$2^1/_2$	
33	Гор. Точани		9	—	
34	Гор. Трбуње		—	$6^1/_2$	види бр. 51.
35	Гојиновац		17	3	
36	Грабовац		7	5	
37	Доња Беаштица		9	$3^1/_2$	
38	Доња Бресница		—	3	види бр. 19.
39	Доњи Врбовац		39	6	
40	Д. Гргуре		—	$6^1/_2$	види бр. 108
41	Д. Драгуша		24	5	
42	Д. Јошаница		60	4	
43	Д. Коњуша		44	3	
44	Д. Кутловац		44	7	са зас. Бербат. и Гор. Кутлов. има оволико пореских глава.
45	Д Плана		31	$1^1/_2$	

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина окружног места у часовима	Примедба
46	Д. Плочник		—	$4^1/_2$	
47	Д. Пребраза		42	7	са Гор. Пребр. има ово. пор. г.
48	Д. Речица		39	$1^1/_2$	
49	Д. Сварча		—	$3^1/_2$	
50	Д. Топоница		10	2	
51	Д. Точани		27	—	
52	Д. Трбуње		92	$6^1/_2$	Са. Доњ. Трбу. има. ово. пор. г.
53	Д. Трнава		71	$^3/_4$	
54	Древина или Крњи Град		13	3	
55	Дреновац		13	$1^1/_2$	
56	Ђуровац		21	$6^3/_4$	
57	Ђушинци		15	$3^1/_2$	
58	Жегрова		—	—	
59	Жуча		—	—	
60	Здравиње		22	3	
61	Јабучје		11	4	
62	Калудра		—	5	
63	Качапур		—	6	
64	Кашивар		12	$6^1/_2$	
65	Кованлук		—	$^1/_2$	види. бр ј 31.
66	Кончић		55	$1^1/_4$	
67	Концељ		20	$2^3/_4$	
68	Коњува		37	$7^1/_2$	зас. Више-село прит. Коњуви.
69	Криваја		17	$5^1/_2$	
70	Манастирица		—	$7^1/_2$	види бр. 76
71	Крушевица		—	—	
72	Мађаре		47	3	
73	Меровац		29	2	
74	Међуана		32	$5^1/_2$	
75	Мрљак		15	—	
76	Мршељ		16	2	
77	Музаће		29	$7^1/_2$	с Манас. има овол. пор. гл.

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
78	Обртинци		7	1	
79	Орашац		19	—	
80	Пашинац		12	1	
81	Пестиш		9	5	
82	Пискаљ		10	3½	
83	Попова		35	6½	
84	Поток		22	1½	
85	Потурћија		—	6	види број 109
86	Прасковчић		—	8	
87	Прекадин		17	2½	
88	Прекаштица		9	3½	
89	Прескочља		—	—	
90	Прекопуце		27	2½	
91	Претежана		16	4½	
92	Прецрешња		25	6	
93	Придворица		43	6	
94	Равинци		43	—	
95	Рашица		18	8	са зас. „Цукела“
96	Ргаја		21	6	
97	Рељинац		—	2	
98	Ресинац (Ревсинци)		19	2	
99	Сибница		52	7	
100	Смрдан		22	2½	
101	Спанци		30	6	
102	Стубао		24	6	
103	Суваја		13	5½	
104	Суви До		68	5	
105	Тмава		45	5½	
106	Тович		—	—	
107	Трнов Лаз		12	6	
108	Тулари		41	4	
109	Церовица		68	7½	са засеоц. бр. 24 и 40 има овол. пореск. глава

Редни број	Имена	Ако има школе, које је године постала	Број пореских глава	Приближна даљина од окружног места у часовима	Примедба
110	Чунгула		55	6	Са засеоцима број 7 и 84 има оволико пор. глава.
111	Чучале		28	$7^1/_2$	
112	Шиљемани		18	$5^1/_2$	
113	Широко Њево		10	6	
114	Шишмановац		13	$3^1/_2$	
115	Ценница		14	$7^1/_2$	
116	Џукела (Џекеље)		—	8	
	Свега		2558		

Села у топличком округу разликују се од сêлâ у другим окрузима За то је различна и њихова *статистика.*

Тако, у списку села овога округа, има:

1. Местâ поред којих је обележена даљина од окружне вароши, а није означен број пореских глава, него у примедби има само број кућа.

То је с тога што су та места скоро насељена, а насељеници, као дошљаци ослобођени законом за прво време од пореза, нису још ни пописани у пореске главе.

2. Има местâ у којима је означен број пореских глава, а није казана даљина од окружне вароши, или је казана даљина, а нема броја главама пореским, и, најпосле

3. Има местâ поред којих није означен ни број глава, ни даљина од окружне вароши, јер се ни једно ни друго није могло тачно да сазна.

И така места узета су у овај списак, колико да се и она помену, а на потоњима је да о њима кажу више.

СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ОКРУГА ТОПЛИЧКОГ

Редни број	Срезови	Број				Основних школа			СТАНОВНИКА		
		вароши	варошица	села, зас.	насељених места	мушких	женских	свега	мушких	женс.	свега
1	Прокупље	1	—	—	1	1	1	2	1.390	1.170	2.560
2	Добрички	—	—	85	85	7	—	7	7.251	6.696	13.947
3	Јабланички . . .	—	—	129	129	1	—	1	5.172	4.689	9.861
4	Косанички . . .	—	1	156	157	1	—	1	2.973	2.805	5.778
5	Прокупачки . .	—	—	116	116	1	—	1	5.235	4.633	9.868
	Свега . . .	1	1	486	488	11	1	12	22.021	19.993	42.014

По простору, округ топлички највећи је у новим крајевима, јер заузима 3679 ккм., дакле више од једне трећине свега простора ова четири округа.

Према овом простору долази једно насељено место у топличком округу на 7·5 ккм. Округ овај најслабије је насељен, јер на једном ккм. живе тек по 11 становника.

Кад број насељених места поредимо с бројем становника, онда налазимо, да је, у средњу руку, долазило на једно насељено место по 86 становника, а посебице у срезу:

добричком . . .	164	становника
прокупачком . .	85	„
јабланичком . .	76	„
косаничком . . .	37	„

Кад становништво поделимо на варошане и сељаке онда имамо:

	мушких	женских	свега
варошана . .	1.536	1.244	2.780
сељака	20.485	18.749	39.234

Према том проценат варошана износи 6·62 од свега становништва.

На сто мушких долазило је женских у

варошана	81·0
сељака	91·5

Сексуална размера била је посебице за становнике:

У срезу косаничком	као	100 :	94·4
„ „ добричком	„	100 :	92·3
„ „ јабланичком	„	100 :	90.7
„ „ прокупачком	„	100 :	88·5
„ вароши Прокупљу	„	100 :	84·2
„ целоме округу	„	100 :	90·8

Становника, Мухамедоваца, било је

		од 1 0 становника
У варош Прокупљу свега	113	4·41
„ срезу добричком	347	2·49
„ срезу јабланичком	587	5·95
„ округу топличком	1047	2·49

Осем тога нађеноје приликом пописа 1879 године у Прокупљу и 7 становника Јевреја.

Куће становника у топличком округу, до ослобођења Топлице, могле су се разделити на две главне групе.

У Топлици, и у свим местима равнијим и насељенијим, где је власт била ближа, и потреба за самоодбрану мања, куће су биле и чатмаре, покривене кровином.

У Голаку пак, и у свим брдским селима, где је лична безбедност висила о пушци, куће су биле само од тврдих брвана.

И распоред унутрашњи у кућа није био једнак. Оне у местима равним имале су готово онаке исте изнутрице, као и куће по селима око Ниша и Лесковца. У Голаку пак цела кућа, срезана од брвана, има једну сувоту, којој на средини гори ватра, па на једној страни живи домаћин са својом чељади, а на другој му је коњ и друга стока.

Сада, после ослобођења, куће се граде лепше, и обично се покривају ћерамидом.

Д. Занимање, стање

Занимање становника у топличком округу јесте земљорадња и сточарство.

Земља је у овом округу боља и угоднија за свако културно семе, него и у једном од нових округа. По врх тога у овом округу има обилно горе и ситне и крупне.

По приближној оцени у овом округу обрађевине овако стоје:

1 *у срезу добричком:*

Зиратне земље (под разним усевима) има	25.930	дана
Винограда	5.955	мотика
Ливада	5.136	коса
Воденица (22 са)	37	витл.

2 *у срезу прокупачком:*

Зиратне земље	16.321	дан
Винограда нема	—	—
Ливада	4.733	косе
Воденица (114 са)	129	витл.

3 *у срезу косаничком:*

Зиратне земље	1.674	дана
Винограда нема	—	—
Ливада	1.930	косе
Воденица	87	витл.

4 *у срезу јабланичком:*

Зиратне земље	17.698	дана
Винограда	5	мотика
Ливада	5.651	коса
Воденица (134 са)	168	витл.

Најбоља су винска места: Прокупље и његова околина; за тим села: *Ђакус*, *Божурња*, *Орљани*, и *Биљег*.

Кад је година средња, вина се набере на 15.000.00 хектолитара (око 1,000.000 ока). Средња му је цена 20 динарских пара од оке, или 14·20 динара од 1 хектолитра.

Из села Виљега добија се најбоље вино.

За Турака, топличко се вино извозило у Босну, и нешто за Стару Србију. Сада се не извози готово никуд преко границе.

Од живога блага топлички округ има

1 *у срезу добричком:*

Коња	1.966	грла
Магараца	18	„
Говеда и бивола	9.121	„
Свиња	7.946	„
Оваца	21.915	„
Коза	2.644	„
Кошница	1.483	прседа.

2 *у срезу прокупачком:*

Коња	1.784	грла
Говеда и бивола	3.761	„
Свиња	5.149	„
Оваца	26.853	„
Коза	8.110	„
Кошница	745	преседа

3 *у срезу косаничком:*

Коња	402	грла
Говеда и бивола	2.433	„
Свиња	545	„
Оваца	5.675	„
Коза	3.436	„
Кошница	330	преседа

4 *у срезу јабланичком:*

Коња	2.245	грла
Магарца	2	„
Говеда и бивола	10.309	„
Свиња	3.715	„
Оваца	26.934	„

Коза	8.084	грла
Кошница	1.008	преседа

За обрађивање земаља и за подизање питомога воћа и Арнаути су саслужили да се помену.

Колико су Арнаути били тешки суседи и обесни господари, докле су Топлицу држали Турци, толико њих данас топличани помињу због њихове вредноће, њихове трезности, и укуса за питомо воће.

Сва су арнаутска села била окићена свакојаким питомим воћкама, а особито красним крушкама, које су чувене надалеко.

Арнаутским језиком *крушка* се зове *дарда*. С тога се мисли да је и име *Дарданија* дошло од крушака. На тај начин *Дарданија* би значила само један велики *Крушик*[1].

Држи се да, од свих места у новим окрузима, најбоље жито рађа у *Житном Потоку*, у *Злати*, и *Лозани* — селима у *Пустој Реци*.

У Пустој Реци, између Стубле, Плавца, Границе, и Лопатнице, има арнаутско село које се зове *Кацабаћ*[2]. То је један простор од својих 2.500 хектара (до 4.000 ланаца). Сва је та земља задржана за потребе државне, на прилику, за оснивање државне ергеле, или за какав други сточарски завод у оном крају. За то се и није ником давало да се ту насељава.

Још ваља забележити да у планини Пасјачи и под Копаоником има велики број *Црновунаца* с њиховим многобројним стадима.

е. Одело

Одело у топличана староседелаца слично је с оделом крушевљана и жупљана.

Сукно, од кога кроје хаљине, сигаво је, онако како је од природне вуне сигавих оваца. Главни су хаљетци: кошуља, чакшире, и гуњ с рукавима.

---

[1] По *Хану, М. Ракић, Отаџбина* 16, стр. 361

[2] Може бити да је то име постало од турске речи *Касабачик*, то јест, *касабица, варошица.*

Људи око главе завијају пешкире као и Арнаути. Наши чиновници у крушевачком округу забрањивали су и забрањивали те пешкире, па нису могли уништити тога обичаја. Можда ће садашње капе *шајкаче* више учинити против тих пешкира него најоштрије заповести старешинске.

И у тој ситници посведочава се она истина, да се навике лашње замењују него уништавају.

Због тих пешкира око главе, сељаци из других крајева, у којима нема тога обичаја, кад хоће да се подсмехну онима који те пешкире носе, рекну им да су *„пешкираши“*.

Одело у дошљака пак толико је разнолико, колико су разна места из којих су они дошли. Тамо видите и црногорску струку, и ужичке пеленгире, и ртањске скорње, и новопазарске црвене џамадане, итд. итд.

И то ће трајати док се не подере што је ко донео. Доцније ће одело у свију бити сличније.

ж. Говор

Говор је топличанима староседеоцима сличан с говором расинаца и жупљана.

У Горњој Топлици и акценат и употреба падежа ближи су ибровцима и студеничанима.

У Доњој Топлици пак сретају се оне особине које се опажају у језику нишевљана и лесковчана. Осећа се приметно уклањање од 6г падежа, а 4 се редовно узима место 7га.

У именима села и вароши у овим новим окрузима, као и у многим другим крајевима нашега народа, опажа се често да се четврти падеж узима место првога.

Као што се онамо преко Дунава и Саве говори: Николинц*е*, Ртковц*е*, Лединц*е*, Винковц*е*, место: Николинц*и*, Ртковц*и*, Лединц*и*, Винковц*и*; као што се у Стигу каже: Макц*е*, Бикотинце, Брадарц*е*, место: Макц*и*, Бикотинц*и*, Брадарц*и*; као што се у Старом Влаху рече: Ерче*ге* место: Ерче*зи*: исто се тако и у новим крајевима вели: Вла*се*, Белановц*е*, Братмиловц*е*; Брејановц*е*; Одоровц*е*, Трњан*е*, Винарц*е*, Крајинц*е*,

Синковц*е*, Дупљан*е*, Жабљан*е*, Кукуловц*е*, Мирошевц*е*, место: Власи, Белановц*и*, Братмиловц*и*, Брејановц*и*, Одоровц*и*, Трњан*и*, Дупљан*и*, Жабљан*и*, Мирошевц*и*, итд.

Ја сам имена местима редовно писао у првом падежу, било једнине било множине; али у нишком округу (од стр 120 — 125) навлаш сам оставио триестину села с именима у *четвртом* падежу место *првога*, да се види како мештани говоре.

Дошљаци пак, који су сада главно насељење у Топлици, донели су сваки свој језик. И тако данас Топлица по језицима или, боље рећи, по говорима врло личи на оно што се прича о Вавилонској Кули.

3. Песме, приче, и друге карактеристике

Ахмед Пеливан и Скадарка Девојка

Излетела два бела голуба,
И паднула Скадру на крајине.
У суботу чадор курдисаше,
У недељу игру изводише.
Најнапред је Ахмет Пеливане;
Сву је војску Ахмет надиграо.
Гледала га Скадарка Девојка,
Гледала га, па је говорила:
„Благо мајке, што сина родила!
Благо сестре, што брата нишала!
Да је мени онај млади јунак,
С очи бих га водом напојила,
С уста бих га шећером хранила!

Опклада

Облага се момче и девојче:
Кад спавају, да се не дирају.
Момче даде хата и сахата,
А девојче ђердан испод грла.
Момче спава како вакло јагње,
А девојче како живи ђаво:
„Обрни се! — не обрнуја се!
Загрли ме! — усахла ти рука!

Целивај ме! — отпала ти уста!
Ја прежалих ђердан испод грла,
А ти немо'ш хата и сахата!

Златокрили Соко

Сиви соко по трпезе шета;
Златна су му крила до рамена,
И обадве ноге до колена,
А на главе круна од бисера.
Питају га редом господари:
„Сив соколе, право да ни кажеш:
Кој' ти злати крила до рамена?
Кој' ти злати ноге до колена?
Кој' ти даде круну од бисера?
Сиви соко господе говори:
„Јел' питате, право ћу ви кажем:
Служио сам Краља Милутина:
Краљ ми даде круну од бисера,
А краљица крила до рамена,
Краљско чедо ноге до колена! . .

Илија Делија

Што је врева у ту горњу махалу?
Да ли су ти силни Срби на конак?
Или ти је стара мајка умрела?
Нити су ми силни Срби на конак,
Нити ми је стара мајка умрела;
Већ ми дош'о млад Илија делија,
Те ми пије рујно вино окама;
Наздравља му Хаџи-Таса Хаџика:
„Здрав да неси млад делијо Илијо!
Ако љубиш другу мому, сем мене —
Пушку носиш — да Бог да те убила!
Сабљу пашеш — да Бог да те посече!
Коња јашеш — коњ под тобом цркаја!
Воду газиш — да Бог да те однела!
Ако љубиш другу мому крај мене!

Милош и Љуба

Синоћ ми дође Милош јунак
Из туђе земље,

А јутрос му књига стиже,
  Опет да иде.
Верна љуба коња држи,
  И сузе рони.
Не плач', не жал', верна љубо,
  Опет ћу ти дођ'.
Не ми квари чарне очи,
  Опет ћу ти дођ',
Не ми квари бело лице,
  Опет ћу ти дођ'.
Како ћеш прећи Вардар воду
  Мутну, крваву?
Ласно ћу прећи Вардар воду,
  Ноге белећи!
Како ћеш проћи широко поље,
  Пуно чобана?
Ласно ћу проћи широко поље,
  Коња трчећи!
Како ћеш проћи Шару планину,
  Пуну хајдука?
Ласно ћу проћи Шару планину,
  Пушке мећући.
  Ласно ћу проћи,
  И теби доћи!

Хаџи-Ћир-Јованче

Лов ловио Хаџи-Ћир-Јованче,
А по горе, а по Романије.
Лепога је лова уловио,
Лепа лова, невен до колена,
И босиљак дори до рамена.
У невену заспала девојка,
У босиљку младо нежენето.
Туд' пролети соко са планине,
И пробуди младо неженето.
Пробуди га, па га упитује:
— Да л' си женет', да ли си неженет?
— Несам женет', нит' ћу да се женим,
Док не љубим у пенен девојку!
То слушала браћа девојачка.

Саградише кулу од мермера,
И дуваре од ситна бисера;
И у кулу сестру затворише.
Бога моли из куле девојка:
„Дај ми, Боже, ветар са планине,
Да обори кулу од мермера,
Дуварове од ситна бисера.
Што молила, то гу Бог и даја.
Духну ветар озго од Горњака,
И обори кулу од мермера,
И дуваре од ситна бисера,
Те из куле изиђе девојка,
И отиде младу нежењету.

Сва се војска Шишману предала...

Ој, ти горо, горице зелена!
Могу ли те за дан, за два минем?
За дан, за два, за целу недељу?
Да отидем Бану на вечеру?
Ја му не ћу господску вечеру;
Да му кажем до две, до три речи:
„Сва се војска Шишману предала!
Ја не жалим што се је предала,
Него жалим ту добру девојку.
Вредна беше за три нова града:
Чело гу је алтан хамајлија,
Зуби су гу два низа бисера,
Очи су гу два бистра кладенца,
Веђе су гу морске пијавице,
Уста су гу шећерли-кутија,
Лице гу је као јарко сунце!

Краљевић Марко и сестрић му Огњан

Коња игра Краљевићу Марко,
Сас Огњана мила сестричића;

---

[1] Ова песма, с другојачијим почетком, штампана је у нишком округу, стр. 143; али у првој поли ове песме има неколико реда, који ми се чине да још јасније подсећају на догађаје из године 1830. За то је и овде увршћујем.

Коња игра под гору зелену.
Играјући у ноћ улегнули.
Туј говори Краљевићу Марко:
„О, Огњане, мили сестричићу,
Куде ћемо к ноћи ноћивати?
Одговара Огњан, дете младо:
Мили ујко, Краљевићу Марко!
Да ноћимо у горе зелене:
Зелен' трава — свилена постеља,
Ведро небо — шарени јоргани!
Говори му Краљевићу Марко:
„О, Огњане, мио сестричићу!
Хајд' д'идемо у Латина града,
А оному краљу латинскому.
Туна ћемо конак да нађемо.
И одоше краљу латинскому.
Далеко их краљу упазио,
Од близу им врата отворио.
Прелеп ти су конак задобили!
Најпре служе жежену ракију,
По ракију господску вечеру,
По вечере оно вино рујно.
Кад почеше вино да си пију,
Искочила *за чудо девојка*!
Сама се је свећа угасила.
Она светли као јасно сунце,
И служи им оно вино рујно.
Кад је Огњан видео девојку,
Једнак дете ману да вечера.
Таг говори Краљевићу Марко:
„Тако т' Бога, краљу Латинине!
Можеш ли се сету досетити,
Межеш ли се чуду дочудити:
За што млади Огњан не вечера?
Краљ Латинин Марку одговара:
„Не могу се сету досетити,
Не могу се чуду дочудити,
За што млади Огњан не вечера.
Ондај вели Марко Краљевићу:
„Огњан хоће ћерку да ти проси! .

Зачуди се краљу Латинине,
Па говори Краљевићу Марку:
„Ако хоће ћерку да ми проси,
Када сутра зорно доба буде,
Нека спреми и себе и коња,
Нека иде у гору зелену,
Тамо има бездано језеро.
Нек' ухвати пловку златокрилку,
Нек' улови перо пауново,
И откине зрно малиново,
И донесе краљу на колено,
Па да води моју милу ћерку.
Када сутра зорно доба дође,
Огњан рани, свога коња стеже,
Коња стеже, ујку не питује.
Говори му Краљевићу Марко:
„О, Огњане, мили сестричићу!
Немо' д'идеш сас твојега коња,
Твој је коњак јоште ненаука;
Него узми ујкинога шарца;
Ујкин шарко језеру обик'о.
Иди право кроз гору зелену.
Када будеш језеру на брегу,
Окрени се и десно и лево,
Помоли се Богу јединоме,
И помени Светога Николу,
Па загази у бездан-језеро,
Када будеш језеру на среди,
Туја има хала троглавиња,
Хоће шара у воду да стопе.
Немој ми се, дете, уплашити!
Већ извади сабљу из ножница,
Па ти удари шару по грудима.
Из шарца ће крвца полетети,
И шарац ће на брег да излегне!
Узе Огњан коња ујкинога;
Оде право кроз гору зелену.
Кад је био језеру на брегу,
Окрену се и десно и лево,
Помоли се Богу јединоме,

И помену Светога Николу,
Па загази бездано језеро
Кад је био језеру на среди,
Истин' шара у воду потону,
У мал' хтеде дете да потоне.
Ал' се Огњан брзо досетио,
Трже сабљу, удари шарина.
Црна крвца проли се из груди.
Па изиђе језеру на брега,
И ухвати пловку златокрилку,
И откиде перо пауново,
И довану зрно малиново,
Па закити и себе и коња.
Право оде краљу Латинину.
Кад Огњана сагледао краљу,
Много му се јесте зачудио.
Таг изведе своју милу ћерку,
И изнесе три товара блага.
Огњан благо своме ујку даје,
Себи узе прелепу девојку.
„Што ће мени три товара блага?
Благо ми је убава девојка!

Прича народних, оних целих, уређених створова народнога духа, нисам био срећан за овај мах наћи у Топлици, не мислим за то што њих не би било, него за то што сам мало прилике имао да их чујем и побележим.

То ће учинити други, срећнији од мене. У Топлици се врло често помињу многа имена из српске прошлости, и везују се за нека и нека места, и за неке и неке остатке од старина.

Од људи из народне појезије и историје најчешће се помињу: Југ-Богдан, Цар Лазар, Бановић Страхиња, Милан Топлица (за њега се тврди да је родом из ове Топлице), Милош Обилић, Краљевић Марко, Иван Косанчић (мисли се да је био из Косанице), Сибињанин Јанко, Карађорђе, Кнез Милош, Кнез Михаило; а све завршује Краљ Милан који је топличане ослободио од Турака.

У селу Штави, у Копаонику, има неки Васа Стевић-Јовић. Сељаци уверавају (ма да он одриче) да Васа има турски берат, и некаку чашу од сребра (неки веле да је чаша од сувога злата).

И берат и та чаша дошли су Васи овим путем: Давно још некакав Васин чукундед био је, веле, врло вешт рудар у копаоничким ковницама, па слије од сува злата једну јабуку, и пошље је на дар цару. Цар се обрадује и, као уздарје, пошаље вештоме ливцу берат на неколико околних села, међу којима је чак и *Белољин* у данашњем прокупачком срезу, и скупоцену чашу да њоме пије вино.

Други опет веле да је цар тога Васинога прадеда, као врло вешта ливца, водио преко мора у Азију, у некаке своје руднике, те му тамо учио друге рударе. И за то му је, веле, дао берат и чашу.

и. Управна подела

Данашњи топлички округ за Турака није био једна управна целина; него су то биле неколике *казе* (срезови), које су припадале неколиким околним окрузима, на прилику:

1 Урђуб-казаси (срез прокупачки)

Имена села	Имена села	Имена села
1 Урђуб (Прокупље)	15 Доња Девча	29 Дудулајица
2 Костандиновци	16 Дешиловац	30 Сечаница
3 Горња Расовача	17 Ново Село	31 Крушци
4 Доња Расовача	18 Микуловац	32 Поток
5 Пејковци	19 Бајчинац	33 Мрамор
6 Самариновац	20 Арбанасац	34 Горња Стржава
7 Ђакус	21 Горњи Кординци	35 Бабин поток
8 Бучић	22 Доњи Кординци	36 Доња Стржава
9 Цигољ	23 Клисурица	37 Божурња
10 Костеница	24 Петровац	38 Ново Село
11 Бугариновац	25 Батушница	39 Појата
12 Злокућани	26 Балајинац	40 Водица
13 Балиновац	27 Градиште	41 Бела Вода
14 Горња Девча	28 Бресница	42 Ћуковац

Имена села	Имена села	Имена села
43 Губетин	80 Асановац	117 Претежана
44 Бучинци	81 Кованлук	118 Горња Сварча
45 Добротић	82 Бунбурек	119 Блаце
46 Баличевац	83 Доња Трнава	120 Горњи Врбовац
47 Рожина	84 Булатовац	121 Доњи Врбовац
48 Мерошина	85 Пашинац	122 Попова
49 Брест	86 Доња Речица	123 Горња Пребреза
50 Биљег	87 Горња Речица	124 Доња Пребреза
51 Лепаја	88 Горња Трнава	125 Ђуровац
52 Крајковци	89 Рељинац	126 Цепница
53 Облачина	90 Баботинац	127 Чучале
54 Подина	91 Поток	128 Сибница
55 Глашинци	92 Доња Плана	129 Стубаљ
56 Вољчинци	93 Велика Плана	130 Музаћи
57 Смрдић	94 Ресинац	131 Рашица.
58 Лукомир	95 Доња Бресница	132 Концељ .
59 Речица	96 Горња Бресница	133 Доња Коњуша.
60 Влахово	97 Орашац	134 Вича.
61 Бериље	98 Меровац	135 Прекадин.
62 Пасјача	99 Мршељ	136 Јабучје.
63 Житорађа	100 Кончић	137 Горња Беашница.
64 Студенац	101 Мађари	138 Доња Беашница.
65 Мекиш	102 Доња Сварча	139 Обртинци.
66 Шарлинци	103 Прекопуци	140 Пискаљ.
67 Дражановац	104 Бресничић	121 Шишмановац.
68 Орљани	105 Дреновац	142 Гојиновац.
69 Кочани	106 Здравиње	143 Горњ Топоница.
70 Драшковац	107 Горња Драгуша	144 Доња Топоница.
71 Шаиновац	108 Доња Јошаница	145 Ђуринци
72 Дољевац	109 Горња Јошаница	146 Смрдан.
73 Пуковац	110 Прецрешња	147 Букуло-равно
72 Јасеница	111 Придворица	148 Прекаштица
75 Доње Црнатово	112 Качапур	149 Пестиш.
76 Горње Црнатово	113 Међуана	150 Широко Дњево
77 Горњи Дреновац	114 Шиљемани	151 Рагаја
78 Доњи Дреновац	115 Суваја	152 Трпов Лаз
79 Топоница	116 Алабана	153 Товин.

2 Куршумли-казаси (срез куршумлиски)

Имена села	Имена села	Имена села
1 Куршумлија	37 Кастрат.	73 Кнежево
2 Бело Поље	38 Кртог.	74 Жалица
3 Данковић	39 Полом.	75 Магово
4 Мирница	40 Власи.	76 Мерђез
5 Доњи Крчмари	41 Лубница.	77 Мала Река
6 Горњи Крчмари	42 Љуша	78 Шајин-бара
7 Рача	44 Каменица.	79 Бозољин
8 Баћоглава,	44 Грабовница.	80 Равниште
9 Бањска.	45 Дешишка.	81 Радуње
10 Пљаково.	46 Пaваштица	82 Дервиш
11 Ново Село.	47 Буринци.	83 Криваја
12 Вршевци.	48 Влахиња.	84 Доња Драгуша
13 Пепељавац.	49 Жуча.	85 Горња Трбуња
14 Мачковац.	50 Селова,	86 Доња Трбуња
15 Љутена.	51 Перуника.	87 Горњи Гргури
16 Горња Микуљана.	52 Муљевић.	88 Доњи Гргури
17 Доња Микуљана.	53 Игриште.	89 Горњи Кутловац
18 Српић.	54 Брестовац.	90 Доњи Кутловац
19 Дуга Лука	55 Сагоњево	91 Бербатовац
20 Лугић	56 Невада.	92 Манастирица
21 Тијовци.	57 Паваштица.	93 Џукела
22 Врела.	58 Пачарађа.	94 Више Село
23 Жегрова.	59 Луково.	95 Коњува
24 Доња Шатра.	60 Порада.	96 Прескочња
25 Горња Шатра.	61 Љутова.	97 Церовица
26 Трпка.	62 Шиповац.	98 Тмава
27 Куч.	63 Калиманци.	99 Спанци
28 Маричић.	64 Сеоце.	100 Чунгула
29 Лозна.	65 Гошићи.	101 Суви До
30 Космача.	66 Пардус.	102 Тулари
31 Барлово.	67 Растељица.	103 Горњи Плочник
32 Горњи Дединац	68 Бабица.	104 Доњи Плочник
33 Доњи Дединац.	69 Горњи Левић.	105 Калудра
34 Товрљан.	70 Доњи Левић.	106 Баце
35 Пупавица.	71 Трећак.	107 Бејчиновци
36 Висока.	72 Судимље.	108 Потурђија

Имена села	Имена села	Имена села
109 Белоњин	111 Богујевац	113 Бресје
110 Точани	112 Горња Коњуша	114 Грабовац

3, Лесковац-казази (срез лесковачки)

1 Мачина	29 Вујаново	57 Каменица.
2 Кожинци	30 Речица	58 Кацабаћ.
3 Злата	31 Славник	59 Мрвеш.
4 Бублица	32 Брестовац	60 Шилово.
5 Драги Део	33 Магаш	61 Гегља.
6 Богујевац	34 Равниште	62 Штулац.
7 Житни Поток[1]	35 Црводик	63 Прекопчелица.
8 Гласовик[2]	36 Шљивово	64 Лебани
9 Статовац	37 Мајковац	65 Шумани
10 Бошњаци	38 Гајтан[3]	66 Руњковац.
11 Тогочевац	39 Драјинце	67 Радиновац.
12 Пертати	40 Вртоп	68 Кривача.
13 Ћеновац	41 Љеца	69 Мијаилица.
14 Лугари	42 Брајшор	70 Свињарица.
15 Пусти Војиловци	43 Дубово	71 Сакицол.
16 Цекавица	44 Граница.	72 Лалиновац.
17 Врановци	45 Лапотинци.	73 Бучумет.
18 Велики Војиловац	46 Горње Бријање.	74 Врановац.
19 Коњина	47 Стубла.	75 Поповац.
20 Ждеглово	48 Плавци.	76 Ргуровац.
21 Смрчје	49 Придворица.	77 Клајићи.
22 Ивање	50 Ђинђуша.	78 Врбовац.
23 Слишан	51 Драговац.	79 Шарци.
24 Ображда	52 Бојник	80 Пусто Шилово
25 Боринци	53 Црквица	81 Дедић.
26 Орање	54 Горњи Коњувци.	82 Црни Врх.
27 Лозани	55 Доњи Коњувци.	83 Газдари.
28 Турјани	56 Ђуковац.	84 Негосавље.

[1] Махале су му се звале: Старо Село, Бреговина, Ђуревац.

[2] Махале су му се звале: Гласовик, Аматово, и Асан-Кута, пређе: Смрдљица, Тович, и Дервиш.

[3] Сва ова села сада се зову само Гајтан.

Имена села	Имена села	Имена села
85 Грабовица.	87 Грудеш.	89 Међа.
86 Лепоштица	88 Момчилово.	90 Бадњевац.

1 Вучитрн-казаси (срез вучитрнски)

1 Штава	6 Мијачић.	10 Домишевина
2 Бачићи	7 Требиње.	11 Боранци.
3 Мрча	8 Бело Брдо.	12 Бучје.
4 Жељево	9 Стануловић.	13 Витош.
5 Трешњица		

2 Приштина-казаси (срез приштевски)

1 Раковица.	17 Прекорађа.	33 Орача.
2 Купина.	18 Мачија Стена.	34 Стубла (Бериша)
3 Рудари.	19 Васиљевац.	35 Зуба.
4 Мрдари.	20 Трпеза	36 Мискић.
5 Зебице,	21 Свињиште	37 Ђулекаре.
6 Механа.	22 Рап.	38 Лапаштица.
7 Воде.	23 Калудра.	39 Ретко Церје.
8 Буњаци.	24 Кутлеш.	40 Копрен Велики.
9 Дабиновац.	25 Гуревица.	41 Копрен Мали.
10 Точевац.	26 Орлиште.	42 Несушта.
11 Дуги Део.	27 Шама-Лука.	43 Брајина.
12 Бесолица.	28 Дагрмен.	44 Прпоре.
13 Ђака.	29 Мировци.	45 Маћедомци.
14 Заграђа.	30 Водице.	46 Брвеник.
15 Иванова Кула.	31 Маторова.	47 Сповце.
16 Вучјак.	32 Кравари.	

Јени-Пазар-казаси (новопазарски срез).

1 Блажево,	6 Марушић.	11 Чокотар.
2 Мијоковић.	7 Земаница.	12 Градац.
3 Ковизла.	8 Јелење.	13 Бело Поље
2 Лескова.	9 Планиница.	14 Иричић.
5 Црнатово.	10 Ђерекаре.	15 Црешњица.

Гиљан-казсзи (срез гиљански)

Имена села	Имена села	Имена села
1 Тулари	8 Боровци.	15 Маровци.
2 Богуновац	9 Сјарина.	16 Стара Бања.
3 Мркоња.	10 Равна Бања.	17 Петриња.
4 Пороштица.	11 Власи.	18 Зајечевац.
5 Медевци.	12 Грбавци.	19 Губавица.
6 Вранци.	13 Шајић.	20 Балтич.
7 Свирци.	14 Мушица.	

Кад су наши ослободили Топлицу од Турака, начинили су од ње оделити округ, који се је најпре звао *куршумлӣски*, и делио се на ове срезове:[1]

1 *Прокупачки* (погрешно су га писали *прокупљански*), са столицом у *Прокупљу*;

2 *Куршумлӣски*, са столицом у *Куршумлији*;

3 *Ибарски*, са столицом у *Крушеву* (ибарском), и

4 *Вучитрнски*, са столицом у *Подујеву*.

Доцније, кад јевропска комисија, по берлинском уговору, повуче границу између Србије и Турске, и кад села у водопађама Лаба и Ибра осташе за том границом, онда је, законом од 6 Фебруара 1879[2], *Куршумлӣски округ* добио име: *Топлички округ*.

Столица окружним топличким властима јесте *Прокупље*.

Срезова пак има четири, и то:

1 *Добрички*, са столицом власти у *Прокупљу*;

2 *Прокупачки*, са столицом у *Белоњину*, а за сад је и она у *Прокупљу*;

3 *Косанички*, са столицом у Куршумлији; и

4 *Јабланички*, са столицом у *Лебанима*.

Та подела вреди данас.

---

[1] *Закон* од 14 Маја 1878, у *Зборнику XXXII*, стр. 308.

[2] *Зборник XXXIV*, стр. 196

[3] Лебани су ближе *Лесковцу* него *Прокупљу*. За то и пошту добијају преко Лесковца а не преко Прокупља.

ј. Нове тековине

Нових тековина још је врло мало у топличком округу.

Највећа нова тековина, која сва и не припада њему, јесте нови мост преко Мораве; но тај је мост поменут у округу нишком.

Начињен је *нови пут* од Прокупља до насипа нишко-лесковачког идући ка Лесковцу; а просечен је и, у неколико, насут и онај пут од Јанкове Клисуре до Бацкога Хана.

Варошица Куршумлија, за време рата, сва је спаљена и порушена. Сад се диже и опоравља, али још у њој нема ни једне тврде зграде која би могла дуго трајати.

У Прокупљу је била нова врло лепа школа, па су је Турци запалили пред рат 1876.

Крај

РЕГИСТАР

I

НИШКИ ОКРУГ

Д

Ђ.

Л

О

Т

II

ПИРОТСКИ ОКРУГ

В

Н

О

П

Т

Џ

Ш

ВРАЊСКИ ОКРУГ

СТРАНА

И

J

СТРАНА

К

П

СТРАНА

Р

С

СТРАНА

Т

IV

ТОПЛИЧКИ ОКРУГ

Д

Допуне и исправке

1 Од нишкога округа одвојено је десет села, и додано округу алексиначком. Та села нису ушла у *Кнежевину Србију*, јер онда нису била под Алексинцем него под Нишем, а нису ни у *Краљевину Србију*, јер сада нису под Нишем него под Алексинцем.

За то се овде стављају бар њихова имена: *Дражевац, Доња Трнава, Доња Топоница, Веље Поље, Горња Трнава, Доњи Крупац, Горњи Крупац, Бели Брег, Врело, Палиградац.* [1]

2 На страни 110 број становника и ђака у Нишу погрешно је срачунат, а управо стоји овако:

У Нишу има 4 учионице, 44 наставника, 848 ученика, и 345 ученица. Ово су последњи бројеви.

3 На стр. 128 стоји да је у нишком округу било 906 Јевреја а треба *1076.* Проценат Турака и Јевреја износи *3.04* а не 2.89 од целог становништва.

4 На стр. 220. Самоубилаца било је у пиротском округу 8 а не 15; и по томе један самоубилац долази на *38.446* становника, а не на 19.223. На истој страни стоји да

	је било		а треба	
	свега	у проценту	свега	у проценту
убиства . .	16	29.63	16	34.04
самоубилаца .	15	27.78	8	17.02
случајно погинулих	32	42.59	23	48.94
свега . .	54	100.00	47	100.00

Према томе један мртвац од неприродне смрти долази на *6516* а не на 5696 становника.

На стр. 241. стоји да је у пиротском округу било 7 Јевреја а треба *360.* Турака и Јевреја било је свега *1184* или *1.54* процената од свега становништва, а не 831 или 1.08 процента.

---

[1]. Закон од 26 Декембра 1878, *Зборник XXXIV*, стр. 46

Даље:

На страни:	у реду	стоји	а треба
9	9 оздо	трстенста река	Трстенска Река
10	1 озго	за тим тече	за тим прима с десне стране Накривањску Реку, и тече
25	15 озго	одговори сељак;	одговори сељак
32	1 озго	Рајперг	Најперг
„	8 озго	Рајперг	Најперг
32	2 оздо	за једно патријарш.	за једну патријаршију
38	5 оздо	Сис писмо	Сіе писмо
40	15 озго	ви пак	ви пак
43	1 оздо	вуцибатине	вуцибатина
96	9 оздо	Даруни бабе	Деруни-Бабе
113	16 оздо	има	име
117	11 озго	власонинаца	Власотинаца
136	8 оздо	црвеним гајтаном	црним гајтаном
150	14 оздо	гри аршина	три аршина
161	2 озго	едну	једну
161	3 озго	јпиротског	пиротског
170	12 озго	крисуре	клисуре
172	17 оздо	Градатницу	Градашницу
172	8 „	Вадлич	Видлич
180	16 оздо	700	7.000
181	3 оздо	Нишевачно	нишевачко
181	10 оздо	7 Становници	8 Становници
182	2 оздо	из Разграда	из Разграда).
191	22 оздо	и па питања	и на питања
194	16 оздо	провославних	православних
202	2 оздо	у гост	у госте
215	16 озго	всерепкоје	всекрепкоје
„	5 оздо	филаетећи	вилајетски
216	16 озго	међу нама	међу вама
221	12 озго	гачнога поменика	тачнога поменика
232	7 оздо	на нишавскон	на нишавском
226	8 и 14 озго	Књажевац	Кнежевац
236	13 оздо	Паклештица	Паклешица

На страни:	у реду	стоји	а треба
237	под бројем	32 Родињинци	Радоњинци
241	11 озго	96.7 а	96.7 а у
246	2 озго	и код многи	и кад многи
248	1 оздо	кацак	кацак
282	3 озго	порита	пирита
282	4 оздо	буковом горо.	буковом гором.
296	7 озго	а имену	о имену
296	8 „	летотисцм	летописци
299	16 озго	Драгомир	Радомир
200	3 „	у врх варош	у врх вароши
313	7 оздо	мировиљка	моровиљка (То је онака боја као што је оно плаветникасто мастило којим данас многи пишу.)
336	1 оздо	врањски округ	топлички округ
344	1 озго	врањски округ	топлички округ
356	1 оздо	број	број 5
376	14 „	у ово вароши	у овој вароши
380	5 озго	оружне власти	окружне власти
403	4 оздо	саслужили	заслужили

ГДЕ ЈЕ ШТО

II Пиротски округ

III Врањски округ

IV Топлички округ

Регистар

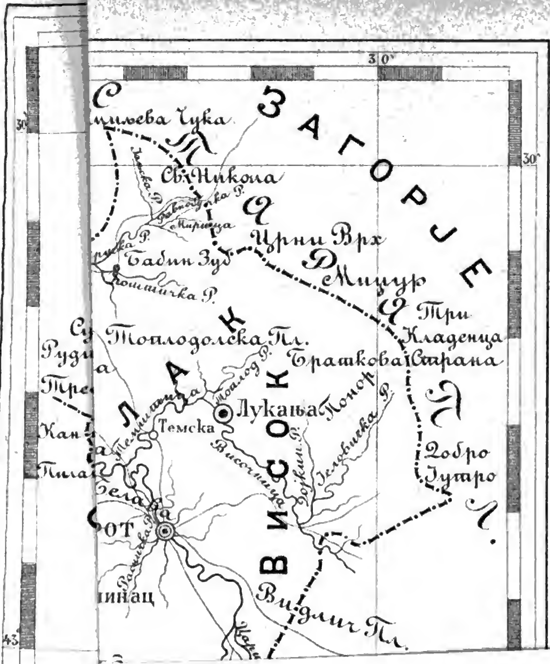
ЗАГОРЈЕ
Св. Никола
Црни Врх
Бабин Зуб
Мицур
Три
Кладенца
Топлодолска Пл.
Браткова Страна
Лукања
Темска
Добро
Јутро
ВИСОК
Видич Пл.